

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **Γ. Χατζηκωνσταντίνου:** Οικονομία και κοινωνία στο σύγχρονο κόσμο
- **Δ. Τσακίρης:** Ο τρόμος των ατομικών όπλων
- **Γ. Γαλάνης:** Μετανάστευση και κοινωνικός αποκλεισμός
- **Γ. Μάρδας-Μ. Σπάρου:** Για μια μεταρρύθμιση στο Εθνικό Σύστημα Υγείας
- **Θ. Μυλωνάς:** Ο Πλάτων και ο Bourdieu για την Παιδεία
- **Ε. Σταυρίδου-Ν. Σαχινίδου:** Στερεότυπα των δύο φύλων στα εγχειρίδια του Δημοτικού
- **Κ. Λαλαγιάννη:** Το γυναικείο φύλο στα «Ανθολόγια» του Δημοτικού
- **Χρ. Θεοφιλίδης-Λ. Κυριακίδης:** Σχολείο και γονείς
- **Α. Γεωργούλας:** Μία περίπτωση ένταξης μιας μειονεκτικής ομάδας στην Ελλάδα
- **Β. Νέστορος:** Η ψυχολογική έρευνα στην Υγεία και την Παιδεία
- **Βιβλιοκριτικές**
- **Βιβλιοπαρουσιάσεις**

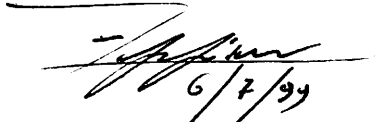
ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχη 25-26

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

6/7/99

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

✗ Γεώργιος Χατζηκωνσταντίνου: Το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα και ο πραγματικός κόσμος	5
Δημήτρης Τσακίρης: Η διαμάχη για την «ατομική βόμβα» της Βόρειας Κορέας και το καθεστώς της μη διάδοσης των ατομικών όπλων	21
Γιώργος Γαλάνης: Εθνικές-μεταναστευτικές μειονότητες και κοινωνικός αποκλεισμός	43
Γεώργιος Μάρδας, Μαρία Σπάρου: Για μια σύγχρονη μεταρρύθμιση του Εθνικού Συστήματος Υγείας στην Ελλάδα	67
Θεόδωρος Μυλωνάς: Ο Πλάτων και η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στο Bourdieu	83
Ελένη Σταυρίδου, Νικολέττα Σαχινίδου: Τα στερεότυπα των δύο φύλων στα εγχειρίδια των Φυσικών Επιστημών του Δημοτικού Σχολείου	103
Βασιλική Λαλαγιάννη: Απεικόνιση του γυναικείου φύλου στα «Ανθολόγια» του Δημοτικού Σχολείου	131

Χρήστος Θεοφιλίδης, Λεωνίδα Κυριακίδης: Το σχολικό κέντρο: Οι απόψεις των γονέων	149
Αντώνης Γεωργούλας: Διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης του μειονεκτήματος: Η περίπτωση της κώφωσης στη Βόρεια Ελλάδα	165
Παναγιώτης Βύρας, Ιωάννης Νέστορος: Ο προσδιορισμός της συγκρότησης: Ένα ψυχολογικό εργαλείο, για χρήση σε υπηρεσίες υγείας, παιδείας και κοινωνικής πρόνοιας	195
Βιβλιοκριτικές	165
Βιβλιοπαρουσιάσεις	171

Το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα και ο πραγματικός κόσμος

Γεώργιος Χατζηκωνσταντίνου*

Περίληψη

Είναι πλέον κοινός τόπος να μιλά κανείς σήμερα για την εντυπωσιακή πράγματι μεταλλαγή που συντελέσθηκε και συντελείται ακόμη γύρω μας σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο. Είναι όμως εξίσου εντυπωσιακό το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή των ουσιαστικών μεταλλαγών του πολιτισμού και της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, η ανθρωπότητα βρίσκεται ξαφνικά ανησυχητικά δέσμια της «μοναδικής σκέψης» ενός «οικονομικού παραδείγματος» που έχει τις ρίζες του σ' εποχές περασμένες. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί περιεκτική προσπάθεια οικονομικού και κοινωνικού προβληματισμού. Επιθυμεί να διατηρήσει ένα ανθρωπιστικό περιεχόμενο κι αφήνει διάχυτη την δυσπιστία για τις συστηματικά και κατά κόρο προβαλλόμενες τεχνοκρατικές λύσεις. Πολιτισμός σημαίνει μέτρο. Η περίοδος που διανύουμε είναι μάλλον περίοδος υπερβολής. Κι ας θυμηθούμε ότι ήταν η υπερβολή εκείνη που σ' εποχές άλλων πολιτισμών περασμένες, απέδιδε με σαφήνεια το περιεχόμενο της έννοιας της ύβρης.

1. Εισαγωγή

Γύρω στα 1900, ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος, στη «Σιδηρά Διαθήκη» του, έβαζε στο στόμα του Δαίμονα τα παρακάτω λόγια, καθώς τον φανταζόταν να απευθύνεται στον Πετεινό, του οποίου

---

* Αναπληρωτής καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας στο Πανεπιστήμιο Θράκης.

την καθοδήγηση είχε αναλάβει. Προηγουμένως του είχε διδάξει το «Δέον». Τον είχε γεμίσει παραινέσεις και συμβουλές. Του είχε αποκαλύψει τον ιδεατό κόσμο, το μύθο, το μοντέλο. Σκοπός του Δαίμονα ήταν τώρα η αποκάλυψη του πραγματικού κόσμου. Και συμβόλιζε ο Πετεινός τον υπερβίαλο, ανόητο και ματαιόδοξο άνθρωπο που νομίζει πως θα κατακτήσει τον κόσμο, όπου όλα του φαίνονται ωραία, εύληπτα, καθόλου παραπλανητικά και ικανά να ερμηνευθούν στο πλαίσιο μιας απόλυτα δήθεν ορθολογικής κυρίαρχης συμπεριφοράς.

Και είπεν ο Δαίμων εις τον Πετεινόν:

– «... Έτσι, ένας άνθρωπος εσκέφθη μίαν ημέραν να προφυλάξη το υπερβάλλον του χρυσού του, δια να ικανοποιήσει παραλόγους επιθυμίας, διότι αν αι επιθυμίας του δεν ήσαν παράλογοι, δεν θα είχεν ανάγκην υπερβάλλοντος χρυσού δια να τας ικανοποιήσει. Και ιδού αμέσως ο Νόμος τους εγράφη, εθεσπίσθη και επεβλήθη.

Αλλά πρέπει να γνωρίζης, ώ ανόητον Πτηνόν, ότι ο χρυσός υπάρχει εις τέτοια ποσότητα, ώστε να αρκή όπως ο κάθε άνθρωπος έχει αρκετήν δια την τροφήν του, δηλαδή ευρίσκεται εις τόσην ποσότητα ώστε να μην ήνε αναγκαίος δια κανένα. Λοιπόν εκείνο που έχει κανονισθή πολύ άσχημα, είναι η κατανομή του χρυσού, αφθονεί εδώ και λείπει εκεί. Και τούτο διότι τα δύο χέρια του ανθρώπου είναι αρκετά δια να του προμηθεύσουν ότι του αναγκαίοι, άρα δι' εκείνους, που έχουν περισσότερο παρ' όσον τους χρειάζεται, πρέπει να εισηργάσθησαν και άλλα χέρια, από τα οποία αφηρέθη η αναλογία της τροφής των.

Και ηρώτησεν ο Πετεινός τον Δαίμονα:

– Αλλά τί έκαμεν ο περίεργος αυτός Νομοθέτης;

Και είπεν ο Δαίμων;

– Ο Νομοθέτης δεν εσκέφθη πώς να διανείμη τον χρυσόν εξίσου εις όλους, αλλά πώς να προφυλάξη το υπερβάλλον, διότι το επαρκές και το φυσικόν δεν έχει ανάγκην φρουράς, φρουρείται μόνον του. Έτσι εθέσπισε ένα Νόμον, διά του οποίου η Υπερβολή τιμωρεί την Ελλειψιν, ο δε Κόρος καταγγέλει την Πείνα, χωρίς να σκεφθή, ότι η Υπερβολή είναι πάντοτε ελάττωμα κι όταν ακόμη ήνε υπερβολή προτερήματος... Αλλοίμονον εις την Δικαιοσύνην που δανείζεται την μάλιστα της Αδικίας διά να κτυπήσει βαρύτερον, αλλ' αλλοίμονον και εις την Αδικίαν που θα έχη το θράσος να δανείση εις την Δικαιοσύνην την μαστιγά της.

Και τότε ανέκραξεν με τρόπον ο Πετεινός:

– Ας φύγωμεν! ας φύγωμεν! Να κλέψη κανείς ολίγον άρτον α-

πό ένα πλούσιον, είναι έγκλημα, να κλέψη κανείς ολόκληρον την ζωήν ενός πτωχού είναι Νόμος. Ας φύγωμεν! Ας φύγωμεν! (Π. Δημητρακόπουλος, 1901)...».

Ο Πτεεινός γινόταν γνώστης της ζωής. Γνώστης όμως συντριμμένος έτοιμος να διακηρύξει ότι ο άνθρωπος ακολουθεί αδιόρθωτος τον αιώνιο δρόμον στον οποίο κανένα βιβλίο δεν κατόρθωσε μέχρι σήμερα να παρεντεθεί αποτελεσματικά σαν οδόφραγμα.

Ίσως η ενδιαφέρουσα αυτή αλληγορία δεν απέχει σημαντικά από το να απεικονίζει τη σύγχρονη πραγματικότητα ενός πολυπλοκου κόσμου που δεσπόζεται από τον κυρίαρχο οικονομικό μύθο του και βασανίζεται από έναν ίσως αξιοπεριεργο ορθολογισμό.

2. Ο κυρίαρχος μύθος

Ποιος είναι όμως ο κυρίαρχος οικονομικός μύθος; Ποιο είναι αυτό το κυρίαρχο και μυθοποιημένο μοντέλο ανάπτυξης που πίσω του αναμφίβολα κρύβει μια συστηματική προσπάθεια αναπαραγωγής ενός απόλυτα συμβατού πολιτιστικού μοντέλου που προωθούν οι αναπτυγμένες λεγόμενες βιομηχανικές χώρες; Ποια είναι η σχέση του με τον πραγματικό κόσμο; Και ποιοι είναι σήμερα οι βασικοί λόγοι που είναι δυνατόν να στηρίξουν την άποψη της ύπαρξης δυσαρμονίας μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής αποτελεσματικότητας του παγκόσμιου πλέον συστήματος οργάνωσης;

Η ιστορία αρχίζει από παλιά. Αρχίζει ουσιαστικά από την εποχή των μεγάλων επιστημονικών επαναστάσεων του τέλους των μεσαιωνικών χρόνων, τυπικά δε από την εποχή που το αγροτικό κύμα του πολιτισμού ξεπερνούσαν με τη Γαλλική επανάσταση, με την άνοδο των αστών, αλλά και με την εισαγωγή της μηχανής στο εργοστάσιο.

Η τελευταία ερχόταν κατ' αρχήν να δικαιώσει τις πνευματικές κατακτήσεις της επιστήμης, του μηχανιστικού δόγματος για τη φύση και τη λειτουργία του κόσμου, την τάξη και την αυστηρή προσδιοριστία της Νευτώνιας και Κοπερνίκιας αντίληψης, τη γραμμικότητα των εξελίξεων, την αποτελεσματικότητα της ανάλυσης και την αντιστρεψιμότητα των φαινομένων. Ερχόταν στη συνέχεια ν' αποκαλύψει τις απαρχές ενός νέου κύματος πολιτισμού μιας βιομηχανικής εποχής, ξεπερασμένης πια σήμερα, που θα έπαιρνε τη σκυτάλη των εξελίξεων για το καλό ή το κακό, το δί-

και ο ή το άδικο. Η νέα βιομηχανική εποχή υιοθετούσε αναγκαστικά μια συγκεκριμένη αντίληψη της προόδου, της ανάπτυξης και της ευημερίας.

Η πρόοδος ήταν δύσκολο τότε να γίνει αντιληπτή στοχαστικά, όπως η πτώση των ζαριών πάνω στο τραπέζι, όπου το κέρδος του ενός ζαριού αναιρείται συνήθως από τη ζημία του άλλου. Η πρόοδος ήταν φυσικό να συλλαμβάνεται αθροιστικά, όπως το ανέβασμα μιας σκάλας ή το σταδιακό κτίσιμο ενός οικοδομήματος. Και ήταν επόμενο η ανάπτυξη να ισοδυναμεί τελικά με την αύξηση του πραγματικού κεφαλαίου της οικονομίας, τη συσσώρευση του πλούτου, την αύξηση του προϊόντος. Η ευημερία ελάμβανε χαρακτήρα ποσοτικό, σε όρους μάλλον καταναλωτικής ικανότητας, μια και όλα στόχευαν στην κάλυψη των υλικών αναγκών, που έμελε σιγά-σιγά να πάρουν τη μορφή των αναγκών για ανέσεις, των πιο πολυτελών και συχνά χιμαιρικών σήμερα.

Λίγος ο λόγος για τη διανομή. Η αγορά θα την έλυε αυτομάτως μέσω του μηχανισμού των τιμών του προϊόντος και των αμοιβών των συντελεστών παραγωγής. Νόμος αλλά και Μηχανισμός η προσφορά και η ζήτηση. Πίστη απόλυτη στη ντετερμινιστική αντίληψη του μηχανιστικού δόγματος.

Η βιομηχανική κοινωνία, η εθνική αστική τάξη, έφτιαχνε το μύθο της, αναζητούσε το σύστημα της οργάνωσής της, της κατοχύρωσης της εξουσίας της, που επρόκειτο να δικαιώνεται από το βαθμό κατάκτησης της ίδιας της δικής του εσωτερικής συνοχής, από το βαθμό της επιτυχίας εξισορρόπησης των μεγεθών του και που θα κατέληγε, από σύνολο «βολικών συμβάσεων» της οικονομικής σκέψης της εποχής, να γίνει σύστημα αξιών κυρίαρχο στις μέρες μας.

Καθώς, οι θεωρίες, οι απόψεις, γίνονταν δόγμα, σημασία μεγαλύτερη αποκτούσε η συνοχή του οργανωτικού σχήματος. Κι όταν στο μέλλον η συνοχή αυτή θα διαταράσσετο προ των αδιεξόδων των σχετικά περιορισμένων και ασφυκτιουσών εθνικών αγορών, τότε το μοντέλο φυσιολογικά θα κατέληγε, όπως κατέληξε, σε μια παγκόσμια διεθνή προβολή που θα περιεβάλετο το χαρακτήρα της μοναδικής αποτελεσματικής αναπτυξιακής λύσης.

Το μυθικό αυτό, μα και κυρίαρχο ακόμη μοντέλο, έλεγε τότε, όπως λέγει και σήμερα, ότι η οικονομική ανάπτυξη μειώνει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς κι εξασφαλίζει την ευτυχία. Η βιομηχανική αύξηση αγκαλιάζει και προωθεί την οικονομική ανάπτυξη που αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής απελευθέρωσης, ανάπτυξης και ευδαιμονίας, που εκ των πραγμάτων προϋποθέτει και

απαιτεί τη βιομηχανική αύξηση και τεχνολογική βελτίωση, που συνεπάγονται κι επισφραγίζουν την οικονομική ανάπτυξη κ.ο.κ. (R. Passet, 1987).

Μύθος πλέον πραγματικός, δόγμα πανίσχυρο, που ξεπερνώντας τα εθνικά όρια, έμελε να καταστήσει το σύνολο των σύγχρονων κοινωνιών βοηθητικές αγορές, σημεία απορρόφησης προϊόντων και απλά κέντρα διαμόρφωσης πλεονάσματος (βλ. S. Latouche, 1989).

Η ποσοτική αύξηση ετίθετο έτσι σαν σκοπός που επεσκίαζε όλα τα υπόλοιπα. Η λογική της κληροδοτήθηκε στις σύγχρονες ανοικτές οικονομίες. Έγινε υπέρτατος κανόνας και οδήγησε στην υποταγή της τάξης των ανθρώπων στην τάξη των πραγμάτων (R. Passet, 1993). Η λογική αυτή, περιστρέφεται κυκλικά γύρω από τον εαυτό της, βρίσκοντας τη δικαίωσή της στην ίδια της τη συνεκτικότητα. Η εν λόγω δε συνεκτικότητα, επιδιωκόμενη πλέον ως αυτοσκοπός, με ένα εκ των συχνότερα παρατηρούμενων χαρακτηριστικών της, την επιζητούμενη «ευημερία των αριθμών», επιφέρει επικίνδυνες αντιστροφές μεταξύ υπηρετούμενου και υπηρετούντος, κοινωνίας και οικονομικού συστήματος οργάνωσης.

Η σύνθεση του εθνικού και παγκόσμιου πλούτου γίνεται εντελώς αδιάφορη (T. Trainer, 1994). Στόχος πραγματικός καθίσταται η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας, η αύξηση του συνολικού εισοδήματος, ενώ υποκριτικά μεταμφιέζεται η άρνηση της ηθικά δικαιότερης αναδιανομής του εισοδήματος αυτού μέσα από επιχειρηματολογίες που πρεσβεύουν μια δήθεν φυσιολογική «διάχυση προς τα κάτω» (Trickle Down) (T. Trainer, 1994).

Η τελευταία υποστηρίζει, όχι άσχημα εναρμονιζόμενη στον οικονομικό μύθο, ότι μακροπρόθεσμα η βιομηχανική επένδυση, έστω και ακατάλληλη για την ικανοποίηση των αναγκών του λαού, δημιουργεί εντούτοις θέσεις εργασίας και εισοδήματος για τους φτωχούς, αυξάνει την οικονομική δραστηριότητα και οδηγεί σε μεγαλύτερη ενεργό ζήτηση και κατά συνέπεια μεγαλύτερη παραγωγή αγαθών κι ακόμη μεγαλύτερη απασχόληση.

Νεοκλασικής, Κεϋνσιανής, Νεο-Κεϋνσιανής ή Νέας-Κλασικής προσέγγισης, ο μύθος διατηρεί τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά. Έχοντας κατά περίπτωση σαν μέσο, είτε την αύξηση της αποταμιεύσης, είτε την αύξηση της ενεργού ζήτησης βασιζόμενη είτε στο «νόμο των διεξόδων» (loi des debouches) του J. B. Say, είτε στα πολλαπλασιαστικά και επιταχυντικά φαινόμενα κατά Keynes ή και των θιασωτών των απόψεων του τελευταίου, αποβλέπει και επαφύεται στα αποτελέσματα της επένδυσης, της συσσώρευσης

πραγματικού κεφαλαίου και της συνεχούς ποσοτικής αύξησης της παραγωγής. Μόνες αυτές μπορούν τελικά να οδηγήσουν στην ευημερία, στην απορρόφηση ανεργίας και στην κοινωνική επομένως ανάπτυξη και συνοχή.

Πρόκειται για ένα περίεργο μάλλον συμβάν που συναντάται στην ιστορία του οικονομικού διαλογισμού και που σχετίζεται άμεσα με το δόγμα μιας κυκλικής οικονομικής διαδικασίας της αγοράς (R. Passet, 1987), που σφραγίζεται από την έντονη παρουσία αυστηρής προσδιοριστίας, αιτιοκρατικών σχέσεων και ιδεολογικού περιεχομένου παραδοχών. Οι υποθέσεις του, εργαλιακού χαρακτήρα και επιστημολογικά ινστρουμανταλιστικές (εκ του *instrumentalisme*), λίγο ενδιαφέρει αν ανταποκρίνονται πράγματι ή όχι, αν είναι συμβατές ή όχι, με τον πραγματικό κόσμο. Το ζήτημα ξεπερνά τον επιστημονολογικό επί του προκειμένου προβληματισμό. Το ζήτημα που τίθεται είναι πολύ περισσότερο ουσιαστικό. Είναι το εάν και κατά πόσο, η κοινωνική και η ανθρώπινη πραγματικότητα ανταποκρίνονται στον οικονομικό μύθο, αν συμβαδίζουν και εναρμονίζονται με το δόγμα της κυρίαρχης αναπτυξιακής αντίληψης και τις επιταγές του.

Θα πρέπει να κατανοήσουμε, ότι η λογική της κυρίαρχης αναπτυξιακής εκδοχής, συστηματικά καλλιεργούμενη και προβαλλόμενη, λαμβάνει το χαρακτήρα μιας πραγματικής σκοπιμότητας (*finalite*), ενός τελικού και αδιαμφισβήτητου στόχου. Είναι όμως πάντοτε και κατά βάση, το φυσιολογικό επακόλουθο, είτε μιας συγκυριακής και αντικυκλικής πολιτικής που στερείται δομικού και εξελικτικού προβληματισμού, είτε μιας κατ' επιδίωξη ισόρροπης αγοράς που μπορεί βέβαια ν' ανταποκρίνεται στη διανεμητική λειτουργία, τούτο όμως με μειωμένης εμβέλειας κοινωνικό και ηθικό προβληματισμό. Και στις δύο περιπτώσεις η λογική παρουσιάζεται εγκλωβισμένη σε μια δεδομένου περιεχομένου αντίληψη της βραχυχρόνιας αποτελεσματικότητας που είναι παλιά όσο και ο μύθος. Αναφερόμενη στην εθνική ή στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία, ανάλογα με τις απαιτήσεις ή τις αναγκαιότητες της στιγμής, η συμβατική θεωρία (*theorie standard*), επιχειρεί να πείσει ότι το σημαντικό είναι η αναπτυξιακή πρόταση που εκ των επιχειρημάτων της απορρέει. Αυτό που θα 'πρεπε, εντούτοις, να τύχει πραγματικής φροντίδας είναι η ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνίας, η σύνθεση της παραγωγής και φυσικά η ειλικρινής διερεύνηση του ποιος πράγματι επωφελείται εκ της πεπατημένης και προβαλλόμενης ως αναντικατάστατης συνταγής (βλ. T. Trainer, 1994).

Θα έλεγε έτσι κανείς, ότι ένα από τα γενικότερα προβλήματα

του μυθοποιημένου αυτού αναπτυξιακού μοντέλου του κόσμου μας, είναι το ότι οι συγκεκριμένες, οι δοκιμασμένες όπως λένε συνταγές του, εκρέουσες από θεωρητικές κατασκευές που αποτελεσματικά διαχειρίζονται ποσοτικά μεγέθη και συνεχώς αναζητούν επαληθεύσιμες εμπειρικές σχέσεις, έχουν να παρουσιάσουν ένα δυσβάστακτο αντίτιμο.

Το αντίτιμο αυτό είναι η παραγνώριση, η υποτίμηση του πραγματικού κόσμου ή τουλάχιστον ενός πολύ σημαντικού μέρους αυτού. Είναι η υποβάθμιση της σημασίας, το πέταγμα στην ανυποληψία ενός πλήθους εξαιρετικά σημαντικών, σύνθετων, συχνά μη-μετρήσιμων μεταβλητών, οι οποίες όμως πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπ' όψη αν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε ορθολογικά τα φαινόμενα που συνολικά ερευνούμε.

Τέτοιες μεταβλητές είναι η φτώχεια και η αδικία, η έσχατη διάκριση του κοινωνικού αποκλεισμού και ο οικονομικός ρατσισμός, οι παντός είδους διακρίσεις, η διαφοροποίηση των συμπεριφορών, η οικονομική διαφθορά, ο διαφορισμός των ανθρώπων, κοινωνικών και ηθικών αξιών, τα περιβαλλοντολογικά αδιέξοδα, οι εξουσίες και τα συμφέροντα που οργανώνονται οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά, έτοιμα και ικανά να παραβιάσουν τους κανόνες οιοδήποτε παιχνιδιού. Όλες αυτές διατηρούν διαστάσεις πέραν της παραδοσιακά περιοριστικά γενομένης αντιληπτής ως οικονομικής διάστασης. Λίγο όμως τούτο ενδιαφέρει! Σημασία έχει η πραγματικότητα και η απίθανη πολυπλοκότητα της!

Και η άρνηση της συμβατικής οικονομικής θεωρίας ν' ασχοληθεί με φαινόμενα και μεγέθη που επιστημονικά τα θεωρεί ξένα προς αυτή, εύκολα δε τα εντάσσει σε χώρους άλλων επιστημών, καθιστά την πρότασή της παραμορφωτική σ' ό,τι αφορά τη συμβολή του οικονομικού στοιχείου στην ανθρώπινη υπόθεση, στην ανθρώπινη μοίρα.

3. Ο πραγματικός κόσμος

Ας δούμε λοιπόν τον πραγματικό κόσμο, όπως τον είδε ο Πετεινός υπό την καθοδήγηση του Δαίμονα που πρότερα του είχε διδάξει το μύθο. Κι εμείς ας μείνουμε, ας μη φύγουμε, όπως εκείνος, συντετριμμένοι. Γιατί πρέπει να καταλάβουμε, να ερμηνεύσουμε, να επιχειρήσουμε το καινούργιο για το οποίο σαν άνθρωποι είμαστε ικανοί, μια κι έχουμε ευθύνες για εκείνους που ακολουθούν μετά από μας.

Το να δίνουμε στην αγορά, στο ιδιωτικό συμφέρον και στον ανταγωνισμό, όπως αυτά παρουσιάζονται, τη μορφή ενός λογικού μηχανισμού, είναι σαν να δικαιώνουμε έμμεσα και συνολικά όλους εκείνους που χρησιμοποιούν τους υφιστάμενους οικονομικούς μηχανισμούς και τις οικονομικές λειτουργίες, σε συνθήκες κραυγαλέας ανισότητας, ασκώντας προς αποκλειστικό όφελός τους τις οικονομικές και κοινωνικές εξουσίες (F. Perroux, 1970). Κι αν μας διαφεύγει ότι, όπως ο καθηγητής Rene Passet αναφέρει, οι θεωρητικοί υποστηρικτές του κυρίαρχου οικονομικού και αναπτυξιακού μοντέλου, κατασκεύασαν απαγωγικά ένα συμβατικό οικονομικό κόσμο, που συνιστά το ισοδύναμο μιας καθαρά μηχανικής διαδικασίας σ' ένα περιβάλλον χωρίς τριβές, αλλά σε καμιά περίπτωση την εικόνα μιας πραγματικότητας που κυριαρχείται από συνασπισμούς μα κι από συγκρούσεις μεταξύ ανίσων. (R. Passet, 1987).

Η μαγεία της ελεύθερης αγοράς, η ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα, η οικονομική μεγέθυνση με βάση τις εξαγωγές, η πρακτική της μικροοικονομικής προσφοράς και της μακροοικονομικής ζήτησης και μέσω αυτών η παγκοσμιοποίηση της αγοράς και του χρηματιστηριακού κεφαλαίου συνοδεύονται στον πραγματικό κόσμο από εξελίξεις και ποιοτικές μεταλλαγές, ανακολουθίες και αδικίες που υποκριτικά μεταφράζονται σε ρεαλιστικές αναγκαιότητες και μας συνταράσσουν.

Το τέλος του 20ού αιώνα σήμανε βέβαια το πέρασμα σ' έναν άλλο πολιτισμό, στον πολιτισμό της πληροφορίας. Ο βιομηχανικός πολιτισμός ξεπεριόταν για τους δυνατούς, μη έχοντας εντούτοις ουσιαστικά και καίρια αγγίζει τους αδυνάτους. Παρά τις επιμέρους επιτυχίες που είναι δυνατό κανείς να επικαλεστεί, ο βιομηχανικός πολιτισμός κρίνεται και για τις αποτυχίες του, κρίνεται για μια σωρεία προβλημάτων που το συνόδευσαν καθώς μεγάλωνε το χάσμα Βορρά-Νότου, καθώς οδηγούσε σε απίθανες συρράξεις, εξάρτηση και επιβολή συμφερόντων σ' εκείνους που αδυνατούσαν να δεχτούν και να υιοθετήσουν τη λογική του. Κρίνεται για την αλλοτρίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας που συνόδευσε τους καταπληκτικά έντονους ρυθμούς της εξέλιξής του. Κρίνεται για την περιβαλλοντική υποβάθμιση που προκάλεσε και την αδυναμία του να συλλάβει, ακόμη και στο λυκόφως της εποχής του, τις μεταλλαγές των κινητήριων δυνάμεών του και τη χαρακτηριστική δέσμευσή του από αξίες υλιστικές καθώς αποθέωνε το νεκρό πράγμα, το χρήμα και το προϊόν, καθιστάμενος ανίκανος να οδηγήσει στην ανάταση και στην ευδαιμονία του μύθου του.

Και ο πολιτισμός της πληροφορίας που στους χρόνους μας αναδύεται, φαίνεται σαν να έρχεται και πάλι για τους δυνατούς καθ' ήν στιγμή οι άλλοι οι αδύνατοι, δεν έχουν ακόμη γευθεί τους καρπούς, έστω, αυτής της μερικής, ας πούμε, προόδου της καταναλωτικής επάρκειας, της άνετης σχετικά διαβίωσης, της κοινωνίας των κομφόρ και των ελευθεριών του βιομηχανικού κέντρου. Οι αδύνατοι του κέντρου ή της περιφέρειας, του βιομηχανοποιημένου και σήμερα πληροφορικοποιούμενου Βορρά ή αυτοί του διαφορετικού Νότου, δεν έπαυσαν να γεύονται τα δεινά της ανισότητας της δύναμης και του πλούτου. Εδέχθησαν και εξακολουθούν να δέχονται τονωτικές ενέσεις που τους υπενθυμίζουν απλά τη βούληση του ισχυρού, τη βούληση που εξακολουθεί να εμπεριέχεται στη ρήση του Κάουφμαν: «Ο έχων τη δύναμη δύναται επίσης». Η ρήση αυτή, γενόμενη ακατανίκητη καθώς επενδύεται τις φανταστικές κατακτήσεις της σύγχρονης τεχνολογίας του πολέμου και της ειρήνης, οδηγεί τους αδυνάτους του κόσμου τούτου στην υποταγή στις αναγκαιότητες και στους περιορισμούς που επιβάλλει το εφήμερο της ζωής. Αν επιθυμούν να γευθούν τους καρπούς της δύναμης και του πλούτου, οφείλουν ν' αποδεχτούν, να υιοθετήσουν τον κυρίαρχο μύθο και τις παραλλαγές του, γεγονός που περνά όμως μέσα απ' αυτή καθ' εαυτή τη δική τους αλλαγή, μέσα από αυτή την ίδια την αλλοτρίωση των δικών τους πολιτισμικών αξιών, των δικών τους αντιλήψεων και μορφών συμπεριφοράς. Οφείλουν να δεχτούν, μια και τούτο η δύναμη το απαιτεί, την ολοκλήρωση και την ομογενοποίησή τους σ' έναν κόσμο που παρά το γεγονός ότι γεννήθηκε πολύμορφος, οδηγείται συστηματικά για λόγους που προαναφέρθηκαν στην αποδοχή ενός «μοναδικού» και «παντοδύναμου» «οικονομικού» ορθολογισμού μιας «μοναδικής» μορφής κατά Δύση Πολιτικής και Οικονομικής οργάνωσης. (βλ. S. Marra, 1993). Έτσι θα μπορούσε ίσως να υποστηρίξει κανείς ότι κι αυτή ακόμη η παρουσία χωρών του Νότου και γενικότερα του Τρίτου κόσμου, στις διάφορες διεθνείς συσκέψεις και συναντήσεις, κινδυνεύει ουσιαστικά να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι για τη νέα Τεχνοκρατική διαχείριση του Πλανήτη από το Βορρά, η οποία παρουσιάζεται στο εξής ως η μόνη σανίδα σωτηρίας (βλ. J. Frynendy, 1994).

Δε θα πρέπει να μας διαφεύγει εντούτοις, ότι οι Τεχνοκρατικές παγκόσμιες συνταγές, που το κυρίαρχο αναπτυξιακό μοντέλο προτείνει, προκαλώντας αυξήσεις του εθνικού πλούτου στον Βορρά, ελάχιστα ή και ανύπαρκτα οφέλη προσέφεραν στο Νότο τουλάχιστον κατά την πρόσφατη δεκαετία του 1980. Η πολιτική, οι-

κονομική και κοινωνική πόλωση υπήρξε το δυσάρεστο επακόλουθο σ' ολόκληρο τον κόσμο.

Το έτος 1990 ο τριτοκοσμικός Νότος εξακολουθούσε να κατέχει στο χώρο του Παγκόσμιου εμπορίου το ίδιο ποσοστό που κατείχε το έτος 1963 (βλ. A. Zantman, 1990). Το ίδιο αυτό έτος, η οικονομική κι άρα ποικιλόμορφη εξάρτησή του επιδεινώθηκε, καθώς το σύνολο του δημοσίου χρέους των χωρών του έφτανε σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα στα 1.189 δισ. δολάρια δημιουργώντας δραματικά αδιέξοδα, περαιτέρω δυστυχία και φτώχεια, αλλά και ξεσπάσματα συγκρούσεων και πολέμων που φαίνεται αποτελούν ικανοποιητική συνταγή για τη μετάθεση των προβλημάτων ή τη νουθεσία της δύναμης.

Οι 102 τουλάχιστον φτωχότερες χώρες του Πλανήτη έβλεπαν την αγορά των εμπορευμάτων τους, που το έτος 1980 αντιπροσώπευε το 7% των παγκόσμιων εξαγωγών, να πέφτει στα 1990 στο 1,4%. Και το μερίδιο των παγκόσμιων ανταλλαγών στις οποίες η Αφρική ελάμβανε μέρος, από 14,1% του παγκόσμιου εμπορίου στα 1970, έπεφτε στο 9,9% στα 1990, της Λατινικής δε Αμερικής από 7,8% έπεφτε στο 6,1% στην ίδια αυτή περίοδο.

Τούτο συνέβαινε τη στιγμή που οι ανταλλαγές μεταξύ Ευρώπης, Ιαπωνίας και Η.Π.Α. εξέφραζαν το 73,6% του παγκόσμιου εμπορίου. Ας σημειωθεί δε ότι κατά την ίδια αυτή περίοδο (1990), πέντε και μόνο χώρες του Βορρά της δύναμης και του πλούτου (ΗΠΑ, Γερμανία, Ιαπωνία, Γαλλία, Αγγλία) καταλάμβαναν περισσότερο από το 80% των παγκόσμιων δαπανών για Έρευνα και Ανάπτυξη, συγκεντρώνοντας ταυτόχρονα μαζί με άλλες το 75% περίπου του παγκόσμιου εισοδήματος. Δίπλα σ' αυτές βρίσκεται ο Νότος της στέρσης και της συντηρούμενης ή αυτοσυντηρούμενης διαφοράς, με 70% του παγκόσμιου πληθυσμού και 15% περίπου της παγκόσμιας πίττας (βλ. Διεθνής Τράπεζα, 1990 και Χ. Ναξάκης 1994). Ειδικότερα στην Ευρώπη και στις περιοχές του Λονδίνου, του Ρουρ, του Παρισιού, του Άμστερνταμ, της Φραγκφούρτης, του Μονάχου, της Λυών, της Γκρενόμπλ, του Μιλάνου και του Τορίνου συγκεντρώνονται κατά τις εκτιμήσεις του προγράμματος FAST τα 2/3 των δημοσίων δαπανών για έρευνα σε κοινοτικό και εθνικό επίπεδο, καθώς και το 90% των ευρωπαϊκών προγραμμάτων που αφορούν τις νέες τεχνολογίες. Στις ίδιες αυτές πόλεις βρίσκονται επίσης οι έδρες των 500 μεγαλύτερων ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και σε τρεις μόλις υπερεθνικές πόλεις (Ν. Υόρκη, Λονδίνο και Τόκυο) βρίσκονται οι έδρες του 80% των μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιρειών, ενώ συντελούνται τα 2/3 των

οικονομικών συναλλαγών ολόκληρου του Πλανήτη. (Σημειώνω ότι τα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται προέρχονται από δημοσιεύσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας και ειδικών ερευνητών όπως οι κ. κ. Χάρης Ναξάκης, Sasia Sassen, A. Zantman κ.ά). Και οπωσδήποτε ο στατιστικός εντυπωσιασμός αποτελεί θέμα προσφερόμενο προς συζήτηση. Αναμφίβολα όμως η παράθεση στοιχείων, μπορεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση του απαραίτητου κλίματος προβληματισμού που επιτρέπει την ανάδυση της αμφιβολίας για το πραγματικό περιεχόμενο σκέψεων, αναλύσεων ή διαδικασιών που πιθανώς έχουν περιβληθεί σταδιακά το μανδύα της αδιαμφισβήτητης αλήθειας.

Έτσι, προς εξυπηρέτηση της αποκατάστασης ενός κλίματος σεμνότητας και μετριοφροσύνης, για τα επιτεύγματα του ποιητισμού και των μύθων τους, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει, με κλονισμένη την έπαρση, ότι σήμερα η παγκόσμια φτώχεια τείνει να χαρακτηριστεί σαν ένα δομικό φαινόμενο μιας ήδη παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Το 40% των ανθρώπων στον κόσμο ζει με το 3,3% του παγκόσμιου εισοδήματος, οι παραγκουπόλεις αυξάνονται στο Νότο και στην Ανατολή, αλλά και στην περιφέρεια των αστικών κέντρων του δυνατού Βορρά και της Δύσης, η σταθεροποίηση της ανεργίας στον Τρίτο κόσμο απαιτεί τη δημιουργία ενός τουλάχιστον δισεκατομμυρίου νέων θέσεων εργασίας εκεί, ενώ τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού, της περιθωριοποίησης και του οικονομικού ρατσισμού, πλήττουν ήδη ανησυχητικά την κοινωνικοοικονομική και πολιτική συνοχή του βιομηχανικά αναπτυγμένου κόσμου.

Παρά την από το 1978 και μετά και μέχρι σχεδόν σήμερα, αύξηση, κατά μέσο όρο του εισοδήματος στις πλούσιες χώρες κατά 270\$, με αντίστοιχη αύξηση στις φτωχές κατά 7\$ (κατά κεφαλή), μόνο το ποσοστό του πληθυσμού που ζει κάτω από το κατώφλι της φτώχειας στην Αυστραλία αυξήθηκε κατά 50% περίπου, ενώ το ποσοστό της φτώχειας στις ΗΠΑ δε μειώθηκε καθόλου από το 1960 έως και το 1990 τουλάχιστον (T. Trainer, 1994).

Δέσμιοι της λογικής του κυρίαρχου μύθου, συνεχίζουμε να εγκλωβιζόμαστε σε συμβατικού χαρακτήρα προοπτικές που εκρέουν από τους περίφημους υπολογισμούς μας. Και δε θα ήταν παράδοξο αύριο ν' ακουστεί ότι πρέπει να διπλασιάζουμε την ετήσια κατά κεφαλή κατανάλωση στο Βορρά κάθε 35 χρόνια, μόνο και μόνο για να μην αυξηθεί κι άλλο η ανεργία και για να διατηρηθούν οι διέξοδοι για τη διοχέτευση του επενδυτικού κεφαλαίου (T. Trainer, 1994).

Παράλληλα, ας μην αυταπατόμεθα, ένα δισεκατομμύριο περίπου ανθρώπινων υπάρξεων στο Νότο, δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό και 1,7 δισεκατομμύρια στερούνται αποχετευτικών δικτύων. Το 97% της παιδικής θνησιμότητας σε ηλικίες κάτω των 5 ετών συμβαίνει στις τριτοκοσμικές χώρες, στην δε Νότια και Κεντρική Αμερική, πάνω από 3 εκατομμύρια άτομα επλήγησαν από το 1991 και μετά από επιδημία χολέρας (βλ. Catherine Allais, 1993).

Στην παγκόσμια αυτή φτώχεια, στην ανισότητα και στην πλανητική πόλωση που απορρέουν από τη Βαβέλ της διαφοράς και της διάκρισης (discrimination), στην ανισότητα Βορρά-Νότου και στις εξ αυτής απορρέουσες εντάσεις των ήδη απαράδεκτων μορφών ρατσιστικής συμπεριφοράς, που υποβόσκουν εκεί όπου η αθλιότητα συναντά την ευμάρεια, έρχεται να προστεθεί επιπλέον, η σύγκρουση Νότου και Φύσης.

Η σύγκρουση αυτή, έντεχνα αξιολογούμενη κατά το δοκούν σήμερα, είναι ικανή να οδηγήσει στην υπερβολή του «πράσινου Λόγου», στον υπερβάλλοντα «οικοκεντρισμό», με συνέπειες, πιθανώς και πάλι εις βάρος του Νότου και σε υπέρμετρες αυξήσεις του βάρους των τεχνοεπιστημών που βέβαια βρίσκονται στα χέρια των βιομηχανικά και τεχνολογικά αναπτυγμένων (βλ. J. Frynendy, 1994).

Δίπλα στην εικόνα ενός Βορρά «πιλότου της γήινης σφαίρας», προστίθεται έτσι κατά τον J. Frynendy, ο κίνδυνος μιας νομιμοποίησης της πλανητικής του ηγεμονίας στο όνομα κινδύνων που αντιπροσωπεύουν για τη Γη οι φτωχοί του Νότου. Οι τελευταίοι, εξαιτίας ακριβώς της μη επιτυχούς ανάπτυξης και προσαρμογής των, θεωρούνταν από τους δυνατούς του Βορρά, ότι ροκανίζουν προοδευτικά το περιβάλλον το οποίο ξαφνικά και ω του θαύματος, λαμβάνει το χαρακτήρα της «κοινής κληρονομιάς».

Ας είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε κάθε υπερβολή, μια κι εξ αυτής πάσχει ουσιαστικά από τη γέννησή της η ανθρωπότητα!! Στο μέτρο και στη συνειδητοποίηση των προβλημάτων, στη γνώση και στην ευαισθησία, οφείλουμε ν' αναζητήσουμε τη λύση. Η υπερβολή είναι πάντοτε ελάττωμα κι όταν ακόμη είναι υπερβολή προτερήματος, είχε πει ο Δαίμων στον Πετεινό.

Ο συνδυασμός όλου του παραπάνω σύντομου ανάγλυφου που παρουσιάζεται κι αλλού, υπονοεί τις αντιφάσεις και τις αντιθέσεις μεταξύ των θεωρητικών επιδιώξεων και των αποτελεσμάτων του κυρίαρχου αναπτυξιακού μοντέλου, καθώς τούτο εξάγεται από τους χώρους όπου έχει εφευρεθεί και με τις πραγματικότητες

που έχει δημιουργήσει στους χώρους της γέννησης και της καλλιέργειάς του, είναι δυνατό να οδηγήσει σε περαιτέρω σκέψεις.

Οι σκέψεις αυτές σχετίζονται με τη μεταλλαγή (mutation) που το ίδιο το κυρίαρχο σύστημα οικονομικής οργάνωσης του Βορρά έχει εξελικτικά υποστεί, πέρα από την επέκταση και την οιονεί παγκοσμιοποίηση του. Και είναι αισθητή, ορατή και μεγάλη η μεταλλαγή αυτή. Σχετίζεται με το νέο περιεχόμενο της νόρμας του συστήματος αυτής καθ' εαυτής που διαταράσσει τις βεβαιότητες και τον καθησυχασμό του παρελθόντος.

Η ύλη και η ενέργεια παραχωρούν την πρωτοκαθεδρία τους στην πληροφορία. Οι βραχυχρόνιες αποτελεσματικότητες κλονίζονται προ των μακροχρονίων αναγκαιοτήτων. Η οικονομική προτεραιότητα συγκρούεται με τα περιβαλλοντολογικά και κοινωνικά αδιέξοδα. Η επένδυση παύει σε μεγάλο βαθμό να λειτουργεί σαν απορροφητής ανεργίας. Ο οικονομικός ανταγωνισμός της υπερβολής συγκλονίζεται από την κοινωνική αναποτελεσματικότητα που παράγει. Οι στρατιές των ανέργων αναδεικνύονται ως η αχίλλειος πτέρνα της μαγικής κυκλικής διαδικασίας του δόγματος. Η αξιοποίηση και η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου ανάγονται σε πραγματικό πρόβλημα. Η τεχνολογία συμβάλλει στη ρήξη του δεσμού παραγωγής, απασχόλησης και εισοδήματος. Και η ομοιογένεια ή η κινητικότητα του συντελεστή εργασίας τίθενται εν αμφιβόλω.

Δίπλα σ' όλες αυτές τις μεταλλαγές, αλλά και σ' άλλες που θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί, ο κάθετος διαχωρισμός μεταξύ πλούτου και φτώχειας, που εμπεριέχει πάντοτε το επαναστατικό στοιχείο της ανατροπής, έντεχνα αντικαθίσταται από τον υπαρκτό αναμφίβολα, κοινωνικό αποκλεισμό. Ο τελευταίος, ιδεολογικά κατευθύνει την προσοχή σε μια νέα οριζόντια μορφή διακρίσεως μεταξύ ενταγμένων και μη ενταγμένων στο σύστημα ανθρώπων. Οι μη ενταγμένοι απλώς επιθυμούν κι επιζητούν την ένταξη. Σε αντίθεση με τον κάθετο διαχωρισμό, ο οριζόντιος διαχωρισμός του κοινωνικού αποκλεισμού, στερείται επαναστατικότητας, δεν απειλεί με αλλαγή κι απομακρύνει τον κίνδυνο διαμόρφωσης ενός «αντιπάλου δέους».

Απέναντι, τέλος, σ' αυτούς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, που θέλουν να ξεφύγουν από την άθλια ζωή της πατρίδας τους, της Ανατολής ή του Νότου, υψώνεται ο σωβινισμός, ο ρατσισμός της Βορειοδυτικής ευημερίας της κοινωνίας του πλούτου, αλλά και η αδυναμία κατανόησης και ανοχής εκ μέρους εκείνων

που εκφράζουν τη Βορειοδυτική δυστυχία της κοινωνίας της φτώχειας.

Για το Γιούργκεν Χάμπερμας, από ηθικής απόψεως δε θα πρέπει να εξετάσουμε το πρόβλημα αυτό μόνο από την σκοπιά των κατοίκων των χωρών που ευημερούν. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την σκοπιά εκείνων που αναζητούν μια αξιοπρεπέστερη ζωή στα όνειρά τους. Τούτο αποτελεί ειδική υποχρέωση για τον πρώτο κόσμο, υποχρέωση που προκύπτει από την ιστορία της αποικιοκρατίας και το ξεριζώμα των τοπικών πολιτισμών με την εισαγωγή του κυρίαρχου μοντέλου. Και δε θα πρέπει να λησμονείται ότι ο βιομηχανικός κόσμος βγήκε πολλαπλά ωφελημένος από τα μεταναστευτικά ρεύματα άλλων εποχών (Γ. Χάμπερμας, 1995).

4. Το ανόητο ερώτημα - Επίλογος

Συνήθως, σε περιπτώσεις άσκησης κριτικής ή ανάπτυξης διαφορετικού περιεχομένου ερμηνευτικών προσπαθειών, τίθεται από τους θιασώτες του κυρίαρχου μύθου το ερώτημα: Τι έχετε να προτείνετε; Είναι ένα ανόητο ερώτημα. Και είναι ανόητο διότι για την υποβολή του, βασική προϋπόθεση είναι η κατ' αρχήν πλήρης, ολοκληρωμένη και σαφής καταγραφή, περιγραφή και διατύπωση όλων των πτυχών του προβλήματος. Δεν αρκεί η αναφορά στις επιτυχίες και στις θεωρητικές παραδοχές της υφιστάμενης κατάστασης. Δεν αρκεί η αναφορά στις αποτυχίες και στις θεωρητικές παραδοχές των αμφισβητούντων. Απαιτείται καλόπιστος κι εποικοδομητικός επιστημονικός διάλογος, ευρύτητα αντιλήψεων, ευαισθησία και διάθεση για συνειδητοποίηση των σημαντικών τουλάχιστον εκ των αντιτιθέμενων απόψεων και επιχειρημάτων. Πάνω απ' όλα απαιτείται η θεώρηση του πραγματικού κόσμου και η κατανόηση της αγωνίας του, αλλά και η διάθεση εκ μέρους των επιστημόνων ν' απεγκλωβιστούν από αναποτελεσματικούς πλέον *baroque* διαλογισμούς.

Κι όταν το μέτρο, η επιστημονική συνδιαλλαγή και προσέγγιση κυριαρχήσουν, όταν ο επιστημονικός φανατισμός και η συνειδητή ή ασυνειδητή αντίθεση υποχωρήσουν, όταν η σοφία επικρατήσει και τα συμφέροντα πάρουν τη θέση που τους ταιριάζει στην λίστα των αξιολογήσεων, τότε το πρόβλημα έχει ελπίδες ν' αναδυθεί σ' όλη του την πολύπλοκη μεγαλοπρέπεια. Τότε η σεμνότητα

και η μετριοφροσύνη θα οδηγήσουν φυσιολογικά στη διατύπωση του σωστού και μη-ανόητου ερωτήματος:

Τι έχουμε να προτείνουμε για να βελτιώσουμε, να διαχειριστούμε ή ν' αλλάξουμε τις καταστάσεις;

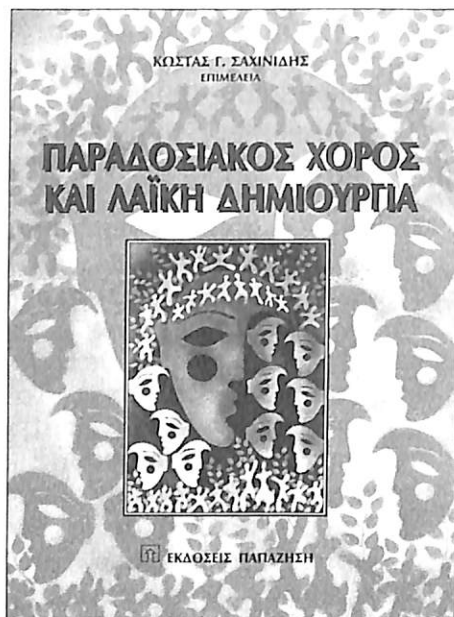
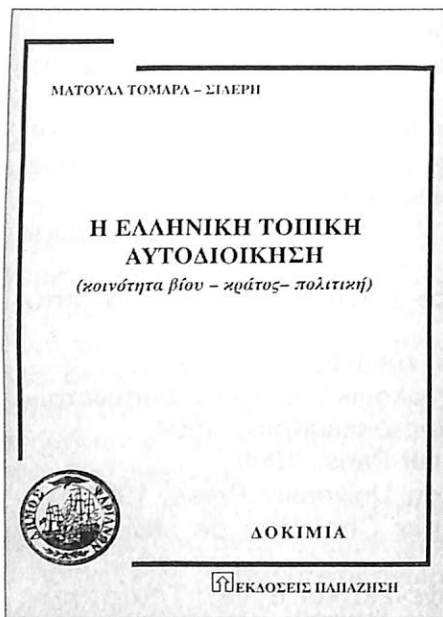
Υπό τη σκιά του θα σκεφτούμε τότε όλοι μαζί για το μέλλον της ανθρωπότητας και της Γαίας, μόνο τότε καθιστάμενοι ικανοί να υπερηφανευτούμε πράγματι για τον πολιτισμό μας.

Μέχρι τότε, ας μείνουμε, ας μη φύγουμε συντετριμμένοι, όπως ο Πετεινός, κι ας υιοθετήσουμε τελικά την αρχαιοελληνική άποψη που επιμένει πεισματικά ότι η υπερβολή είναι ύβρις.

Βιβλιογραφία

- Π. Δημητρακόπουλος, *Σιδηρά Διαθήκη*, 1901.
- R. Passet, *Οικονομία και Περιβάλλον. Μία οικονομική Προσέγγιση*, μετάφραση Γ. Χατζηκωνσταντίνου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1987.
- S. Latouche, *L' Occidentalisation du Monde*, Paris, 1989.
- R. Passet, «Προς μία Νέα Κατανομή Εργασίας και Εισοδημάτων», *Le Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1993.
- T. Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;», *Κοινωνία και Φύση*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1994.
- F. Perroux, «Les Conceptualisations Implicite et Normatives et les Limites de la Modelisation en Economie», *Economie et Societe, Cahiers de l' I.S.E.A*, Decembre 1970.
- S. Mappa, «Le grand Malentendu de l' Aide Financiere», *Le Monde Diplomatique*, 1993.
- J. Prynendy, «Η Ακραία Οικολογία και η Αμφισβήτηση της Ανάπτυξης», *Πολίτης*, 1994.
- Διεθνής Τράπεζα, *World Dept Tables 1989-1990*, τόμ. Ι.
- Χ. Ναξάκης, «Βορράς-Νότος: Το τεχνολογικό Χάσμα Διευρύνεται», *Κοινωνία και Φύση*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1994.
- A. Zantman, *Le Tiers Monde*, El. Hatier-Paris, 1990.
- S. Sassen, *The Global City*, Princenton University Press, 1991.
- C. Allais, «Des Exclus de la Sante par Centaines de Millions», *Le Monde Diplomatique*, 1993.
- Γ. Χάμπερμπας, «Μετανάστευση, Ιθαγένεια και Εθνική Ταυτότητα», *Ελευθεροτυπία*, 10-1-1995.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣ ΑΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2 - 106 78 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ: 3822 496 - 3838 020 - FAX: 3809 150

Η διαμάχη για την «ατομική βόμβα» της Βόρειας Κορέας και το καθεστώς της μη διάδοσης των ατομικών όπλων

Δημήτρης Τσακίρης*

Περίληψη

Το πρόβλημα του περιορισμού των πυρηνικών όπλων καθίσταται ολοένα και πιο δυσεπίλυτο. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η παρουσίαση και ανάλυση του «κορεατικού προβλήματος» της στάσης της Βορείου Κορέας στη Συνθήκη μη Διάδοσης των Πυρηνικών Όπλων. Κατά τον συγγραφέα η διάδοση των Πυρηνικών Όπλων δεν μπορεί να εγγυηθεί τη μη εξάπλωση, ενώ κατά το συγγραφέα ο καλύτερος τρόπος μιας πολιτικής μη διάδοσης παραμένει ο γενικός αφοπλισμός.

1. Εισαγωγή

Οι σχέσεις της Βόρειας Κορέας απέναντι στη Συνθήκη μη Διάδοσης των Πυρηνικών Όπλων (Non-Proliferation-Treaty), που στη συνέχεια θα ονομάζεται ΣΜΔΠΟ, ήταν πάντα προβληματικές. Με την είσοδό της στη συνθήκη μη ΔΠΟ το Δεκέμβριο του 1985 η Βόρεια Κορέα όφειλε –σύμφωνα με το κείμενο της συμφωνίας– μέχρι το 1987 να είχε υπογράψει με τη Διεθνή Οργάνωση Ατομικής Ενέργειας (ΔΟΑΕ)¹, που εδρεύει στη Βιέννη, συμφωνία ελέγχου των πυρηνικών της εγκαταστάσεων. Κάτι τέτοιο όμως δε συ-

---

* Διδάσκων στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου.

νέβη. Απεναντίας, μέχρι τον Αύγουστο του 1994 η Βόρεια Κορέα αρνιόταν πεισματικά να επιτρέψει στην ΔΟΑΕ τον έλεγχο των αντιδραστήρων της. Η συγκατάθεση της βορειοκορεατικής ηγεσίας εξαρτιόταν από την απόσυρση των αμερικανικών πυρηνικών κεφαλών από τη Νότια Κορέα, την απαγόρευση προσάραξης σε κορεατικά λιμάνια των εξοπλισμένων με πυρηνικά όπλα αμερικανικών πολεμικών πλοίων και την κατάργηση των αμερικανοκορεατικών ασκήσεων «Team-Spirit».

1. Η διεθνής διάσταση του «κορεατικού» προβλήματος

Στις 12 Μαρτίου του 1993 η κυβέρνηση της Πγιονγκ Γιανγκ γνωστοποίησε την έξοδό της από τη ΣΜΔΠΟ, χωρίς όμως να θέσει σε ισχύ αυτήν της την απόφαση. Το γεγονός αυτό ερμηνεύτηκε διεθνώς ως ένδειξη για σχέδια ανάπτυξης πυρηνικών όπλων. Διεθνείς παρατηρητές εκτιμούσαν ότι οι συνέπειες της αποχώρησης της Β. Κορέας από το καθεστώς της συνθήκης μη ΔΠΟ θα μπορούσε –κάτω από ορισμένες συνθήκες– να οδηγήσει και σε Τρίτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, απέκρυβαν το γεγονός ότι το ατομικό πρόγραμμα της Β. Κορέας ήταν γνωστό τουλάχιστον εδώ και πέντε χρόνια. Έτσι το επόμενο χρονικό διάστημα κυριαρχήθηκε από τον πόλεμο των νεύρων. Τόσο η Βόρεια, όσο και η Νότια Κορέα καθώς επίσης και οι ΗΠΑ υπόσχονταν τη μια φορά επίλυση της διαμάχης, ενώ την άλλη απειλούσαν και με πόλεμο. Η διαμάχη εντάθηκε εκ νέου, όταν η βορειοκορεατική αποστολή στις 19 Μαρτίου 1994 διέκοψε τις συζητήσεις με τη Νότια Κορέα και ο βορειοκορεάτης αρχηγός της αποστολής Πακ Γιονγκ Σου αποχωρώντας απείλησε ακόμη και με πόλεμο². Στη συνέχεια ο αμερικανός πρόεδρος Μπιλ Κλίντον δήλωσε πως: η Κυβέρνηση των ΗΠΑ θα εκλάμβανε μια επίθεση εναντίον της Νότιας Κορέας, ως μια επίθεση εναντίον των ίδιων των ΗΠΑ. Έτσι, οι ένοπλες δυνάμεις των δύο κορεατικών κρατών καθώς και οι εγκατεστημένες στρατιωτικές δυνάμεις των ΗΠΑ στη Νότια Κορέα τέθηκαν σε κατάσταση συναγερμού³. Ωστόσο, η ίδια η σύμμαχος των ΗΠΑ, η Νότιος Κορέα, είχε θέσει από το 1993 ένα μεγαλεπίβολο ατομικό πρόγραμμα σε ενέργεια. Κι όχι μόνο αυτό. Βορειοαμερικανικές φίρμες είχαν προμηθεύσει τα απαραίτητα συστατικά για τη νοτιοκορεατική «βόμβα», παραβιάζοντας και τη σύνθηκη της ΜΔΠΟ⁴.

2. Για ποιο λόγο η Β. Κορέα δεν επέτρεπε τις επιθεωρήσεις της ΔΟΑΕ;

Η Βόρεια Κορέα έγινε μέλος της ΣΜΔΠΟ το 1985 μετά μάλιστα από πολιτική πίεση της ΕΣΣΔ. Μέχρι το 1989 κατάφερε να αποφύγει τις απορρέουσες από τη συμφωνία υποχρεώσεις (σύναψη συμφωνίας επιθεώρησης των αντίστοιχων εγκαταστάσεών της) με τη δικαιολογία ότι στην ΔΟΑΕ είχαν παρεισδύσει λάθη διαδικασίας. Μόνον ύστερα από διεθνή πίεση συγκατατέθηκε η ηγεσία της Β. Κορέας για έλεγχο των ατομικών της εγκαταστάσεων υπό την προϋπόθεση ότι οι ΗΠΑ θα απέσυραν τα ατομικά τους όπλα από τη Ν. Κορέα και θα έθεταν ως εγγύηση τη μη χρήση τους εναντίον της Β. Κόρεας⁵.

Απεναντίας, οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Νότιας Κορέας επέμεναν για ουσιαστικότερη διεθνή πίεση προς το καθεστώς της Β. Κορέας, προκειμένου να αναγκάσουν την ηγεσία της να έρθει σε διαπραγματεύσεις. Έτσι, οι μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ άρχισαν σειρά ανακοινώσεων περί του βορειοκορεατικού πυρηνικού προγράμματος, ενώ η κυβέρνηση Κλίντον γνωστοποιούσε την απόσυρση των αμερικανικών τακτικών ατομικών όπλων από τη Νότια Κορέα και την παραίτηση από την προγραμματισμένη για το 1992 στρατιωτική άσκηση «Team-Spirit» στη χερσόνησο της Κορέας. Η Ρωσία από την πλευρά της ανακοίνωνε ότι σταματά τη συνεργασία της στον τομέα της έρευνας με τη Βόρεια Κορέα.

Στα τέλη του 1991 η Βόρεια Κορέα έδειξε προθυμία να συνάψει συμφωνία ελέγχου με τη ΔΟΑΕ, η οποία επικυρώθηκε οριστικά τον Απρίλη του 1992. Ο κατάλογος όμως των βορειοκορεατικών ατομικών εγκαταστάσεων και των υλικών που τέθηκαν στη διάθεση της ΔΟΑΕ, αποδείχθηκε κατά τις επόμενες έξι επιθεωρήσεις ανεπαρκής. Εκτός αυτού επιβεβαιώθηκε και η επεξεργασία πλουτωνίου. Μετά από αυτό η ΔΟΑΕ απαίτησε δυνατότητα πρόσβασης στις δύο αδήλωτες εγκαταστάσεις, πράγμα που αρνήθηκε η Κυβέρνηση της Βόρειας Κορέας⁶. Καθώς η ΔΟΑΕ έθετε στις 25 Φεβρουαρίου 1993 μια προθεσμία 30 ημερών για την έγκριση ειδικής άδειας ελέγχου η Κυβέρνηση της Πγιονγκ Γιανγκ κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση συναγερμού, καταγγέλοντας συγχρόνως και τη συμμετοχή της στη συνθήκη ΜΔΠΟ με την αιτιολογία ότι η πολιτική της ΔΟΑΕ αποτελεί ανάμειξη σε εσωτερικές υποθέσεις μιας χώρας και πως η άσκηση «Team-Spirit» 1993 αποτελεί προβοκάτσια και απειλητική χειρονομία εναντίον της. Με τη σειρά της

και η Νότια Κορέα έθεσε τις ένοπλες δυνάμεις της σε κατάσταση συναγερμού και οι Αμερικανοί στρατιώτες που συμμετείχαν στην άσκηση παρέμειναν, για να υποστηρίξουν τους Νοτιοκορεάτες.

3. Κίνδυνος πολέμου;

Με την αποχώρηση της Β. Κορέας από τη σύνθηκη ΜΔΠΟ στις 12 Ιουνίου 1993 η κατάσταση οξύνθηκε ακόμη περισσότερο. Τον μέχρι τώρα «πόλεμο των λέξεων» ακολούθησαν στους επόμενους μήνες στρατιωτικές κινήσεις, φέρνοντας το διεθνή έλεγχο σε απραγία. Η Β. Κορέα άρχισε να συγκεντρώνει το 70% του στρατού της στον 38ο παράλληλο. Ο φόβος μιας ανυπολόγιστης στρατιωτικής αντίδρασης της Β. Κορέας ήταν τόσο μεγάλος, ώστε το υπουργείο άμυνας των ΗΠΑ άρχισε να επεξεργάζεται σχέδια για χρονική περίοδο και οικονομικές συνέπειες ενός μη πυρηνικού πολέμου. Ως εγγυήτρια δύναμη της Νότιας Κορέας η κυβέρνηση των ΗΠΑ φοβόταν μια περιπλοκή τεσσάρων μηνών πολεμικών δραστηριοτήτων σε «επίπεδο πολέμου του κόλπου»⁷. Για να αποτρέψουν μια τέτοια εξέλιξη μελετούσαν και την οπτική «βομβαρδισμός των βορειοκορεατικών ατομικών εγκαταστάσεων»⁸.

Για τους Νοτιοκορεάτες η στρατηγικά ακατάλληλη θέση της πρωτεύουσας Σεούλ έχει γίνει από το 1952 μόνιμος εφιάλτης. Τα δέκα περίπου εκατομμύρια κάτοικοι της πόλης βρίσκονται εκτεθειμένα στην άμεση εμβέλεια των βορειοκορεατικών πυραυλικών εκτοξευτήρων και του βορειοκορεατικού πυροβολικού⁹. Κατά τη γνώμη ειδικών οι βορειοκορεατικοί πύραυλοι τύπου Σκατ (και μικρής εμβέλειας) μόνο αν εξοπλισθούν με ατομικές κεφαλές, μπορούν να επιφέρουν «ουσιαστικό» πλήγμα. Ωστόσο, ο φόβος των γειτονικών κρατών (φόβος που γέννησε η φιλοδοξία των κυβερνήτων της Βόρειας Κορέας να αποκτήσουν ατομικά όπλα), δεν είχε παρέλθει ακόμη παρά την υπόσχεση της βορειοκορεατικής κυβέρνησης προς τη ΔΟΑΕ για ανεμπόδιστη επιθεώρηση των αμφισβητούμενων εγκαταστάσεων και την υπογραφή συμφωνίας με τις ΗΠΑ.

4. Προσωρινή επίλυση της διαμάχης

Μετά από προσεκτική μελέτη όλων των πιθανών επιλογών δράσης, από το βομβαρδισμό μέχρι την επιβολή κυρώσεων μέσω του ΟΗΕ, που πολύ πιθανόν να προσέκρουε στο βέτο της Κίνας στο Συμβούλιο Ασφαλείας, ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Μπιλ Κλίντον, αποφάσισε, όπως και η ηγεσία της Β. Κορέας, για το διάλογο.

Έτσι, στις 6 Ιανουαρίου 1994 εξέπληξαν οι Βορειοκορεάτες σύνεδροι, σ' ένα συνέδριο στη Βιέννη –μετά από πολλών μηνών διαμάχη– με τη συγκατάθεσή τους για επιθεώρηση και των 7 υποτιθέμενων ατομικών εγκαταστάσεων στη χώρα τους, κάνοντας παράλληλα και τις πρώτες προτάσεις για την πραγματογνωμοσύνη των ατομικών εγκαταστάσεων μέσω της ΔΟΑΕ. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η ηγεσία της Νότιας Κορέας. Ο Νοτιοκορεάτης πρόεδρος Κιμ Γιουνγκ Σαμ δήλωνε πως η Βόρεια Κορέα θα μπορούσε να υπολογίζει –σε περίπτωση επίλυσης της διαμάχης– σε οικονομική βοήθεια και πολιτική προσέγγιση από την πλευρά της Νότιας Κορέας, ενώ σε καμιά περίπτωση η χώρα του δε θα αποδεχόταν μία και μοναδική επιθεώρηση των πυρηνικών εγκαταστάσεων της Β. Κορέας. Ακόμη προειδοποίησε πως, αν τελικά αποδεικνυόταν ότι η Βόρεια Κορέα είχε παράγει πλουτώνιο για πυρηνικά όπλα, αυτό θα δημιουργούσε κακό προηγούμενο¹⁰.

5. Έχει κατασκευάσει η Β. Κορέα πυρηνικά όπλα;

Το αν η Βόρεια Κορέα είναι σε θέση να κατασκευάσει πυρηνικά όπλα, παραμένει ανεξακρίβωτο. Ακόμη και αν έχει στη διάθεσή της πλουτώνιο, αυτό δε σημαίνει ότι έχει ένα πυρηνικό όπλο έτοιμο για χρήση. Αν η Βόρεια Κορέα ήθελε να κατασκευάσει πυρηνικά όπλα, θα μπορούσε να είχε παράγει περισσότερο πλουτώνιο στον αντιδραστήρα της εκείνο, ο οποίος είναι του ίδιου τύπου με αυτόν της Μεγάλης Βρετανίας (εγκαταστημένου στο Calder Hall και Chapel Cross) που παράγει το πλουτώνιο για τα πυρηνικά της όπλα.

Στην επίκαιρη συζήτηση παραβλέπεται όμως το γεγονός ότι η Νότια έχει ένα ευρύτερο πυρηνικό πρόγραμμα από εκείνο της Βόρειας Κορέας. Αν και η Νότια Κορέα δε διαθέτει εγκαταστά-

σεις για το διαχωρισμό πλουτωνίου, έχει παράγει σημαντική ποσότητα πλουτωνίου στα πυρηνικά της εργοστάσια με δυνατότητες παραπέρα παραγωγής στους ερευνητικούς της αντιδραστήρες. Είναι ακόμη γνωστό ότι η Νότια Κορέα προσπάθησε τα τελευταία χρόνια –μάταια όμως– να αποκτήσει σε διάφορες χώρες την τεχνολογία της επανεπεξεργασίας. Έτσι, η εγκατάσταση πυρηνικών όπλων των ΗΠΑ στη Νότια Κορέα αποσκοπούσε μεταξύ των άλλων και στο να παρεμποδίσει την ηγεσία της Ν. Κορέας να θέσει σε εφαρμογή ένα δικό της πρόγραμμα ανάπτυξης πυρηνικών όπλων.

Γεγονός πάντως είναι πως μέχρι σήμερα δεν είναι απολύτως εξακριβωμένο, αν η Β. Κορέα κατέχει ατομικά όπλα. Για τη ρωσική υπηρεσία πληροφοριών φαίνεται να είναι σίγουρο: η Βόρεια Κορέα διαθέτει πρωτόγονες αλλά σε κατάσταση λειτουργίας ατομικές βόμβες¹¹. Επίσης και η αμερικανική CIA υποθέτει ότι η Β. Κορέα έχει προχωρήσει εκτός των άλλων και στην ανάπτυξη αρκετών πυραύλων¹².

Το βορειοκορεατικό πυραυλικό πρόγραμμα ξεκίνησε, όπως και στην περίπτωση του Ιράκ με βαλλιστικούς πυραύλους και όπλα πυροβολικού μικρής εμβέλειας, εν μέρει με κινέζικη και σοβιετική τεχνολογία και αναπτύχθηκε σταδιακά σε πυραύλους μεγάλης εμβέλειας. Αξιοποιώντας τους πυραύλους που είχε προμηθευθεί από την ΕΣΣΔ (Frog 3, 5, 7 και Scud-B), κατόρθωσε στη συνέχεια να κατασκευάσει εν μέρει δικούς της και τελικά να τους τροποποιήσει. Σύμφωνα με ορισμένες εκθέσεις μυστικών υπηρεσιών η Β. Κορέα πρέπει να παρήγαγε από το 1987 περίπου 50-100 Scud πυραύλους το χρόνο και από το 1988 να τους έχει εγκαταστήσει, αντικαθιστώντας τους στη συνέχεια με τους μεγαλύτερης εμβέλειας Scud-C (600 χμ.) Ακόμη αναφέρεται ότι κατόρθωσε με τον ονομαζόμενο Rodong-1 να αυξήσει κατά 300 ακόμη χιλιόμετρα την εμβέλειά του. Έτσι το πυροβολικό της είναι σε θέση να πλήξει όχι μόνο το νότιο τμήμα της χώρας αλλά και το έδαφος της Ιαπωνίας. Ένα μεγάλο αριθμό πυραύλων πούλησε η Β. Κορέα στις χώρες Ιράν, Ιράκ, Συρία και Λιβύη για την εξοικονόμηση του απαραίτητου συναλλάγματος χρηματοδότησης του πυρηνικού της προγράμματος.

Επίσης και οι δυνατότητες της Ν. Κορέας να κατασκευάσει και να εξάγει πυραύλους προέρχονται από το βασικό της σύμμαχο, τις ΗΠΑ. Εδώ αναφέρουμε τον Nike Hercules και τον Hawk που μπορούν να μεταφέρουν και πυρηνική κεφαλή¹³. Στα μέσα του 1970 η Ν. Κορέα έθεσε σε λειτουργία ένα πρόγραμμα κατασκευ-

ής πυραύλων, το οποίο διέκοψε το 1980 και το ξανάρχισε το 1990. Τα κίνητρά της πρέπει να ήταν, όχι μόνο ο εκφοβισμός και η απόκρουση μιας πιθανής επίθεσης της Β. Κορέας, αλλά και η αξίωση ανάπτυξης σε περιφερειακή δύναμη ενάντια στην Κίνα και την Ιαπωνία. Ωστόσο, δε θα ήθελε η Ν. Κορέα να θέσει σε κίνδυνο τη φήμη της ως «ειρηνική» εμπορική χώρα. Συνακόλουθα η Νότια Κορέα είναι μέλος της ΣΜΔΠΟ και δέχεται κάθε έλεγχο για τη μη εξαγωγή τεχνολογίας πυραύλων (Missile Technology Control Regime-MTCR). Σε περίπτωση ξένης επίθεσης επαφίεται στη βοήθεια των ΗΠΑ.

6. Η χερσόνησος της Κορέας. Η πιο στρατιωτικοποιημένη περιοχή του κόσμου

Ο Αμερικανός στρατηγός Έβαν Β. Ροζενκράνς είχε προειδοποιήσει πριν από χρόνια ότι: «ένα και μοναδικό λάθος και την επόμενη στιγμή όλος ο κόσμος μαγεμένος θα κοιτάζει προς τον 38ο παράλληλο»¹⁴. Εδώ η αντιπαράθεση είναι οξύτερη ακόμη και από εκείνη της κεντρικής Ευρώπης κατά την περίοδο του ψυχρού πολέμου. Εδώ και σαράντα χρόνια σ' αυτά τα σύνορα δεν κυκλοφορεί ούτε άνθρωπος, ούτε προϊόντα ή ταχυδρομείο. Σε αρκετές εκατοντάδες ανέρχονται μέχρι σήμερα οι νεκροί των συνοριακών επεισοδίων.

Στις δυο πλευρές των ενδοκορεατικών συνόρων, κοντά στην τεσσάρων χιλιομέτρων πλάτους «αποστρατιωτικοποιημένη» ζώνη, συναντάται η μεγαλύτερη πυκνότητα στρατιωτικής παρουσίας στον κόσμο. Σε μια έκταση συνολικής επιφάνειας 200.000 τ.χ. αντιπαράθενται 1.000.000 στρατιώτες της Βόρειας απέναντι στις 750.000 της Νότιας Κορέας που υποστηρίζονται και από την παρουσία των 36.000 Αμερικανών στρατιωτών¹⁵. Επικίνδυνη είναι και η μεγάλη συγκέντρωση ειδικών μονάδων και των δύο κρατών. Ιδιαίτερο πρόβλημα όμως παρουσιάζει –σε περίπτωση πολέμου– η άμυνα της Σεούλ, η οποία απέχει μόλις 45 χιλιόμετρα από την αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη και βρίσκεται μέσα στην εμβέλεια του βορειοκορεατικού πυροβολικού. Εξάλλου είναι γνωστό ότι η Σεούλ στον εμφύλιο πόλεμο της Κορέας είχε καταληφθεί κιόλας από την τρίτη μέρα των εχθροπραξιών από τις βορειοκορεατικές δυνάμεις. Για το λόγο αυτό η Ν. Κορέα ακολουθεί σήμερα στην αμυντική πολιτική της το Δόγμα της «προωθημένης άμυνας».

Έτσι, η κύρια γραμμή άμυνας «FEBA-Alpha» καταλήγει 5 χμ. νοτίως της αποστρατιωτικοποιημένης ζώνης.

7. Η πολιτική των ΗΠΑ και των άλλων δυνάμεων της περιοχής

Στον εμφύλιο πόλεμο της Κορέας (25-6-1950/27-7-1953)¹⁶ πολέμησαν 300.000 «κυανόκρανοι» Αμερικανοί στρατιώτες στο πλευρό της Νότιας Κορέας. Όπως έγινε γνωστό εκ των υστέρων ο τότε πρόεδρος των ΗΠΑ, Dwight D. Eisenhower, είχε δώσει το Σεπτέμβριο του 1951 τη διαταγή για την προετοιμασία και ατομικού κτυπήματος: «Exercise Hudson Harbor»¹⁷. Από την εποχή αυτή οι ΗΠΑ παραμένουν ακόμη και σήμερα στην κορεατική χερσόνησο με στρατιωτική παρουσία 36.000 πεζοναυτών¹⁸. Προκειμένου να ενισχύσει την άμυνα της Νότιας Κορέας η κυβέρνηση Κλίντον είχε προγραμματίσει για τον Απρίλιο του 1994 την εγκατάσταση 200 πυραύλων «Πάτριος»¹⁹. Λίγο πριν, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1993, ο πρώην αμερικανός υπουργός άμυνας Λες Άσπιν είχε ανακοινώσει την «Defence Counterproliferation initiative», η οποία χαρακτηρίστηκε ως η νέα μαγική φόρμουλα των ΗΠΑ εναντίον των χωρών εκείνων που κατέχουν και παράγουν όπλα μαζικής καταστροφής. Για την παρεμπόδιση της διάδοσής των –δίπλα στην πολιτική και οικονομική πίεση– προβλέπονται επίσης και στρατιωτικές επιχειρήσεις, όπως για παράδειγμα εκείνης στον πόλεμο με το Ιράκ²⁰.

Με την πολιτική της απειλής απέναντι στην Β. Κορέα η κυβέρνηση των ΗΠΑ ακολουθούσε γενικότερους στόχους. Ως το σημαντικότερο μέσο αντιμετώπισης των υποψήφιων χωρών απόκτησης ατομικών όπλων θεωρούσε το καθεστώς της ΜΔΠΟ. Αυτή η συμφωνία έχει ψηφισθεί το 1968 και την έχουν υπογράψει μέχρι σήμερα 157 κράτη, μεταξύ αυτών και η Β. Κορέα²¹. Με τη συμφωνία αυτή νομιμοποιούσαν τα τότε πέντε μέλη της «πυρηνικής λέσχης» το πυρηνικό τους μονοπώλιο, ενώ συγχρόνως απέτρεπαν την απόκτηση ατομικών όπλων οποιουδήποτε άλλου κράτους. Η συνθήκη της ΜΔΠΟ δεν αποδείχτηκε τελικά κα τόσο αποτελεσματική. Σύμφωνα με αμερικανικά στοιχεία, από το 1989 τριάντα αναπτυσσόμενες χώρες είναι ύποπτες ανάπτυξης ατομικών όπλων, ενώ τρεις άλλες χώρες, το Ισραήλ, η Ινδία και το Πακιστάν, είναι κάτοχοι ατομικών όπλων²².

Έτσι, το πρόβλημα της διάδοσης των ατομικών όπλων αποτέλεσε μετά το τέλος του πολέμου στον κόλπο το κύριο θέμα της διεθνούς ημερήσιας διάταξης. Αρκετοί ειδήμονες σε θέματα ασφάλειας και άμυνας άρχισαν να στρέφουν την προσοχή τους προς τους νέους κινδύνους που εγκυμονεί η συνθήκη της ΜΔΠΟ, καταστρώνοντας παράλληλα και νέα στρατιωτικά σχέδια για την καταπολέμησή τους, όπου μεταξύ των άλλων συμπεριλαμβάνεται: η καταστροφή, των πυρηνικών όπλων, των εγκαταστάσεων παραγωγής, καθώς και η δυνατότητα απόκρουσης επιθέσεων με πυραύλους. Η Β. Κορέα στην προκειμένη περίπτωση προσφερόταν ως παράδειγμα, όπου, αν οι διαπραγματεύσεις δεν έφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα, η Δύση και κυρίως οι ΗΠΑ, άφηναν να εννοηθεί ότι θα έκαναν και χρήση στρατιωτικής βίας. Η διαμάχη γύρω από το βορειοκορεατικό ατομικό πρόγραμμα ήρθε σε μια κρίσιμη στιγμή, αφού την Άνοιξη του 1995 επρόκειτο να αποφασισθεί η παραπέρα ανανέωση ή μη της συνθήκης ΜΔΠΟ.

Τελικά, μετά από πολλές δυσκολίες και σκληρές διαπραγματεύσεις η Β. Κορέα επέτρεψε το Μάρτιο του 1994 την είσοδο μιας ομάδας ειδικών της ΔΟΑΕ, προκειμένου να επιθεωρήσουν τον ερευνητικό αντιδραστήρα της Γιονγκ Μπγιον. Μέσω αυτού του ελέγχου θα διαπιστωνόταν, αν η Β. Κορέα είχε αποσπάσει από τον ερευνητικό της αντιδραστήρα πλουτώνιο για την κατασκευή ατομικών βομβών.

Ωστόσο, στην πορεία των διαπραγματεύσεων δεν επιτράπηκε στην επιτροπή ο αποφασιστικής σημασίας έλεγχος του ραδιοχημικού εργαστηρίου, με αποτέλεσμα το Μάιο του 1994 να ακολουθήσει η επόμενη διαμάχη. Η επιτροπή ελέγχου δεν παρευρισκόταν στο άνοιγμα του αντιδραστήρα και στα μέλη της δεν επετράπη να πάρουν δείγματα καύσιμων υλικών από τα οποία θα μπορούσαν να δαιπιστώσουν τη διάρκεια ακτινοβολίας, αποδεικνύοντας έτσι και την παράβαση ή μη της συνθήκης ΜΔΠΟ. Τον Ιούνιο και Ιούλιο υπήρχαν καθημερινώς και νέες ειδήσεις. Το «παιχνίδι της πόκας» από τη Β. Κορέα έχει πάντα το ίδιο πρότυπο. Αρχικά οι επιθεωρήσεις δεν επιτρέπονταν σκόπιμα ή παρεμποδίζονταν και στη συνέχεια επιτρέπονταν μερικώς, για να μη φθάσουν τη διπλωματική διαδικασία σε αποτυχία. Έτσι η ΔΟΑΕ δεν μπορούσε να ανακαλύψει νέα στοιχεία για απαγορευμένες διαδικασίες και δεν ήταν σε θέση να αποδείξει πλήρως ότι δεν υπήρχε κάποια απόσπαση πλουτωνίου²³. Οι ΗΠΑ, η Ιαπωνία και η Νότια Κορέα συνέχισαν να επιμένουν για την επιβολή κυρώσεων –μέσω του ΟΗΕ– στη Β. Κορέα, ενώ η ίδια απειλούσε με την έ-

ξοδό της από τη συνθήκη ΜΔΠΟ και ανακοίνωνε αρειμανίως, μέσω της εφημερίδας του κυβερνώντος εργατικού κόμματος Ρόντογκ Σινμούν, πως κάθε μορφή κυρώσεων εναντίον της Βόρειας Κορέας θα ερμηνευόταν ως κήρυξη πολέμου εναντίον της²⁴.

Σε περίπτωση που ο ΟΗΕ αποφάσιζε την επιβολή οικονομικών κυρώσεων στη Βόρεια Κορέα, η Ρωσία δε θα αντιδρούσε, αν και αρχικά προωθούσε τη σύγκληση διεθνούς διάσκεψης στην οποία έπρεπε να συζητηθεί, κάτω από ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να επιτευχθεί μια αποπυρηνικοποιημένη ζώνη στην κορεατική χερσόνησο. Ενώ η Κίνα, ο τελευταίος «σύμμαχος» της Βόρειας Κορέας, ήθελε από τη μια μεριά να εμποδίσει την ανάπτυξη του ατομικού προγράμματός της και είχε διαβεβαιώσει γι' αυτό τη Νότια Κορέα και τις ΗΠΑ, ότι δηλαδή θα πάρει «ενεργητικά μέτρα» εναντίον της Βόρειας Κορέας σε περίπτωση που η χώρα αυτή –αντίθετα με τις υποσχέσεις της– παρήγαγε πυρηνικά όπλα. Από την άλλη πλευρά προσπαθούσε να επωφεληθεί της διαμάχης με απώτερο στόχο τον περιορισμό της παρουσίας των ΗΠΑ στη βορειοασιατική περιοχή και την απόσυρση των πυρηνικών τους όπλων. Ακριβώς, γι' αυτό το λόγο απέρριπτε τις προτάσεις εκείνες που μιλούσαν για «οικονομικά μέτρα» κατά της Βόρειας Κορέας –μέσω του ΟΗΕ–, πόσο μάλλον θα υποστήριζε στρατιωτικές επεμβάσεις. Η κινεζική ηγεσία τόνιζε επανειλημμένως ότι τα αναγκαστικά μέτρα δεν είναι ο κατάλληλος δρόμος επίλυσης της πυρηνικής διαμάχης, επειδή τα αντιδικούμενα μέρη θα έφταναν σε μια αντιπαράθεση και θα δημιουργούσαν μια κατάσταση την οποία κανείς δε θα ήθελε. Συνεπώς μέσω της κορεατικής κρίσης δοκιμαζόταν και οι κινεζοαμερικανικές σχέσεις. Κοντά σ' αυτά το Πεκίνο επιβεβαίωνε ότι το από της 11 Ιουλίου του 1961 κινεζοκορεατικό σύμφωνο συμπαρατάσεως συνεχίζει να βρίσκεται σε ισχύ. Της ίδιας άποψης ήταν και ο Ρώσος πρόεδρος Μπόρις Γιέλτσιν, ο οποίος για την επίλυση της διαμάχης πρότεινε τη σύγκληση διεθνούς συνδιάσκεψης²⁶.

Στο ότι η επιβολή οικονομικών κυρώσεων βραχυπρόθεσμα δε θα είχε άμεσες επιδράσεις, επειδή οι οικονομικές σχέσεις της χώρας με το εξωτερικό ήταν και παραμένουν περιορισμένες, συμφωνούσαν κοντά στη Ρωσία και την Κίνα, στην οποία εξάγεται και το μεγαλύτερο μέρος των βορειοκορεατικών προϊόντων και από την οποία εισάγεται η μεγαλύτερη ποσότητα πετρελαίου –θέμα ζωτικής σημασίας σε περίπτωση πολέμου–, η Ιαπωνία και η Νότια Κορέα.

Η νοτιοκορεατική κυβέρνηση, υπό την ηγεσία του πρώτου ε-

λεύθερου εκλεγμένου προέδρου Κιμ Γιουγκ Σαμ, ακολούθησε απέναντι στην «εχθρική αδερφή» του Βορρά μια διαφοροποιημένη γραμμή σε σχέση με εκείνη της έντασης του παρελθόντος. Βεβαίως και δεν έχει η Νότια Κορέα κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ξεκινήσει ένα δεύτερο πόλεμο. Ενόψει μάλιστα της συγκέντρωσης στρατιωτικού δυναμικού και από τις δυο πλευρές θα πρέπει να υπολογίζει κανείς σε τρομακτικές καταστροφές και ανθρώπινα θύματα. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα πολεμικό σενάριο που δημοσιεύτηκε στη «New York Times» την 6 Φεβρουαρίου 1994, ξεσήκωσε και στη Σεούλ έντονες διαμαρτυρίες²⁷.

Η Νότια Κορέα δικαιούται να τρέφει ελπίδες για μια ειρινική ενοποίηση των δύο τμημάτων της χώρας, και να επηρεάσει μάλιστα σε αρκετό βαθμό μορφή και περιεχόμενο της ενοποίησης. Μια στρατηγική του «μετασχηματισμού μέσω προσέγγισης» φαίνεται αρκετά πιθανή. Προς αυτή την κατεύθυνση ανέλαβε η Σεούλ διπλωματικές πρωτοβουλίες (παράλληλα έχει δημιουργήσει και οικονομικό φορέα που θα κληθεί στην κατάλληλη στιγμή να αναλάβει την οικονομική διαχείριση της ενοποίησης, αποφεύγοντας έτσι τα λάθη και προβλήματα της ενοποίησης των δύο Γερμανιών), για να πετύχει κοινό διάβημα των τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων ΗΠΑ, Κίνας, Ρωσίας και Ιαπωνίας. Σκοπός αυτής της προσπάθειας ήταν/είναι να φέρει σε αναγκαστική κίνηση τη Βόρεια Κορέα, η ηγεσία της οποίας θα έπρεπε να αποφασίσει μεταξύ της οικονομικής ενσωμάτωσης ή της παντελούς απομόνωσης. Συνεργασία και οικονομική βοήθεια θα υπήρχε μόνο στην περίπτωση που Βόρεια Κορέα παραιτούνταν από τις βλέψεις απόκτησης πυρηνικών όπλων.

Στην επίλυση της διαμάχης πολλά εξαρτήθηκαν και από τη στάση που ακολούθησε η κυβέρνηση της Ιαπωνίας²⁸. Δίπλα στην Κίνα η Ιαπωνία παίζει σ' αυτήν τη διαμάχη ένα σημαντικό, αν και δύσκολο να κατανοηθεί, ρόλο. Η αντιπυρηνική συναίνεση δεκαετιών που είχε επικρατήσει στην ιαπωνική πολιτική και κοινωνία παρούσιασε τις πρώτες ρωγμές, μάλιστα σε μια εποχή που στην κυβέρνηση συμμετέχει για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο το σοσιαλιστικό κόμμα, το κατεξοχόν αντιμιλιταριστικό κόμμα της Ιαπωνίας. Έτσι, η άρνηση της Ιαπωνίας στη συνάντηση κορυφής των 7 τον Ιούλιο του 1993 να συγκατατεθεί σε μια απεριόριστη παράταση της ΣΜΔΠΟ (επίσημα για να επιτευχθεί μεγαλύτερος αφοπλισμός), εκτιμήθηκε από διεθνείς παρατηρητές ως ένδειξη, ότι και στην Ιαπωνία οι οπαδοί της σκληρής γραμμής επιθυμούν να αφήσουν την οπτική των πυρηνικών όπλων ανοιχτή. Οι φόβοι αυ-

τοί ενισχύονται και από το γεγονός ότι η Ιαπωνία δίπλα στην υπάρχουσα τεχνογνωσία έχει συσσωρεύσει μεγάλη ποσότητα πλουτωνίου. Τα δεδομένα αυτά επιτρέπουν στην Ιαπωνία κάτω από μια πολιτική συγκυρία να προχωρήσει σ' ένα αποκλειστικά γιαπωνέζικο πυρηνικό πρόγραμμα. Πολύ πιθανόν η έξοδος της Βόρειας Κορέας από τη συμφωνία της ΜΔΠΟ να «νομιμοποιούσε» αυτήν την οπτική που με τη σειρά της θα έθετε σε κίνηση μια ολέθρια κλιμάκωση της έντασης στην περιοχή.

Για το μελλοντικό προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής της Ιαπωνίας έχει αρχίσει από καιρό έντονη συζήτηση. Οι βάσεις για έναν πιο ανεξάρτητο ρόλο, ως περιφερειακής δύναμης, έχουν ήδη τεθεί. Το ερώτημα που παραμένει αναπάντητο είναι αν η Ιαπωνία ως παγκόσμια οικονομική δύναμη, θα γίνει μελλοντικά και στρατιωτική δύναμη.

8. Για ποιους λόγους η Β. Κορέα ήθελε να διατηρήσει την οπτική της ατομικής βόμβας;

Καταρχήν ο ισχυρισμός, ότι η Β. Κορέα κατείχε ή ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα επρόκειτο να αποκτήσει αρκετές βόμβες, δεν είναι οπωσδήποτε και εξακριβωμένος. Επιπλέον είναι συζητήσιμο ποιο όφελος θα είχε η Βόρεια Κορέα από την κατοχή ατομικών όπλων, επειδή κάτι τέτοιο θα σήμαινε επιπρόσθετη απομόνωση της χώρας και χειροτέρευση της οικονομικής της κατάστασης. Έτσι το μοναδικό «νόημα» ύπαρξης θα μπορούσε να βρίσκεται στο ότι με την κατοχή των ατομικών όπλων η ηγεσία της Βόρειας Κορέας πίστευε ότι έτσι μπορούσε να εξασφαλισθεί από μια ξαφνική επίθεση προερχόμενη από τη Νότια Κορέα. Κάτι τέτοιο δεν συζητείται. Η συνεχιζόμενη όμως διεθνής απομόνωση του βορειοκορεατικού καθεστώτος ενίσχυε αυτήν την παρανοϊκή άποψη. Ακόμη δεν αποκλείεται η ηγεσία της Βόρειας Κορέας να πίστευε, ότι με την απόκτηση και κατοχή της βόμβας θα εδραίωνε προσέτι την εξουσία της. Πιθανότερη όμως φαίνεται να είναι η θέση ότι η ασάφεια και ο επαμφοτερισμός του ατομικού προγράμματος ακολουθείτο προγραμματισμένα για να αποκτήσει το καθεστώς οικονομική βοήθεια και πολιτική «αναγνώριση» από τη διεθνή κοινότητα. Η πολιτική ηγεσία της Βόρειας Κορέας προσπάθησε –μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού»– να περισώσει το γόητρό της με το ατομικό πρόγραμμά της και μπλοφάροντας να

κερδίσει ό, τι περισσότερο μπορούσε. Ένα μέρος της ηγεσίας έχει πεισθεί για την αποτυχία του οικονομικού προγράμματος της «ολικής αυτάρκειας» που εφαρμόζεται εδώ και δεκαετίες. Αυτό επιβεβαιώνουν και τα πρώτα συγκρατημένα ανοίγματα που έχουν γίνει μέχρι σήμερα. Έτσι, σύμφωνα με το πρότυπο της Κίνας, έχει εγκαθιδρυθεί μια οικονομική ζώνη στο τρίγωνο των χωρών Ρωσίας, Κίνας και Κορέας με στόχο την προσέλκυση ξένων επενδυτικών κεφαλαίων. Η νοτιοκορεάτικη φίρμα Σαμσούνγκ έχει δείξει προθυμία για τη χρηματοδότηση της σιδηροδρομικής γραμμής στα βόρεια της χώρας που θα συνδέσει αυτή την οικονομική ζώνη με την Κίνα.

Εκ των υστέρων έγινε ολοφάνερο ότι οι εξουσιάζοντες στην Πγιον Γιανγκ ήθελαν να διατηρήσουν την ατομική οπτική, για να την προτείνουν σ' ένα πακέτο προς επίλυση της γενικότερης διαμάχης²⁹. Αυτός είναι και ο λόγος που στην αντιπαράθεσή τους με την ΔΟΑΕ επέμεναν να συμπεριληφθούν και οι ΗΠΑ με τις οποίες ήθελαν να συνάψουν συμφωνία ειρήνης. Μια συμφωνία που θα ανάγκαζε τις ΗΠΑ να αναγνωρίσουν το υπάρχον πολιτικό καθεστώς της Βόρειας Κορέας και θα έθετε μακροπρόθεσμα τέλος στη στρατιωτική τους παρουσία στην κορεατική χερσόνησο. Γι' αυτό η Βόρεια Κορέα απαιτούσε την απόσυρση όλων των αμερικανικών πυρηνικών όπλων από το νοτιοκορεατικό έδαφος, καθώς και δήλωση της κυβέρνησης των ΗΠΑ για μη χρήση βίας εναντίον της. Στον πρώτο όρο οι ΗΠΑ ανταποκρίθηκαν πλήρως. Έτσι, ο νοτιοκορεάτης πρόεδρος γνωστοποίησε το Δεκέμβριο του 1991 την απόσυρση και των τελευταίων αμερικανικών πυρηνικών όπλων από τη Ν. Κορέα.

Ένας δεύτερος όρος για την επίλυση της διαμάχης ήταν και το σταμάτημα της κοινής αμερικανο-κορεατικής στρατιωτικής άσκησης «Team spirit». Όπως αναφέρθηκε οι ΗΠΑ δέχθηκαν αρχικά αυτόν τον όρο και ήσαν προσωρινώς την άσκηση για το 1992. Το 1993 η άσκηση όμως επαναλήφθηκε λόγω μη υποχωρητικότητας της Β. Κορέας ενώ το 1994 αναστάλθηκε και πάλι.

Το καλοκαίρι του 1993 η Βόρεια Κορέα κατάφερε να σημειώσει μια σημαντική «τμηματική νίκη»: Αρχές Ιούνη άρχισαν στη Νέα Υόρκη οι πρώτες επίσημες διπλωματικές συνομιλίες με την κυβέρνηση των ΗΠΑ. Τούτο επεδίωκε ως γνωστό από πολύ καιρό η βορειοκορεατική ηγεσία. Αποτέλεσμα αυτών των διαπραγματεύσεων ήταν η «αναστολή» της βορειοκορεατικής εξόδου από τη συμφωνία της μη διάδοσης.

Στα πλαίσια παραπέρα διμερών συνομιλιών συζητήθηκε και το

βορειοκορεατικό αίτημα για αντιδραστήρες ελαφρού νερού δυτικής τεχνολογίας. Οι αντιδραστήρες αυτοί παράγουν λιγότερο πλουτώσιο. Η προθυμία των ΗΠΑ να συζητήσουν μια τέτοια οψιόν πρέπει να ειδωθεί και από αυτήν την τεχνική πλευρά του ζητήματος.

Μολαταύτα οι ΗΠΑ εξαρτούσαν κάθε πρόοδο των διμερών διαπραγματεύσεων από τη βορειοκορεατική προθυμία να επιτρέψει τον απεριόριστο έλεγχο της ΔΟΑΕ, όσο και στην επανάληψη των διμερών συνομιλιών με τη νοτιοκορεατική ηγεσία. Η κωλυσιεργική συμπεριφορά της Βόρειας Κόρεας σ' αυτά τα δυο σημεία δεν επέτρεψε, όχι μόνο πρόοδος να πραγματοποιηθεί στις διαπραγματεύσεις, αλλά η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο, όταν η Β. Κορέα το Μάιο του 1994 άρχισε με την αλλαγή των στοιχείων καύσης του αντιδραστήρα 25-MW ισχύος, χωρίς να δώσει τη δυνατότητα επιθεώρησης στην ΔΟΑΕ.

9. Η αμερικανο-κορεατική συμφωνία

Σ' αυτήν την έκρυθμη κατάσταση έλαβε χώρα στις 15-18 Ιουνίου η επίσκεψη του πρώην προέδρου των ΗΠΑ Jimmy Carter στην Πιον Γιανγκ. Κοντά στη συμφωνία επανάληψης των συζητήσεων μεταξύ των δύο κορεατικών κρατών σε επίπεδο αρχηγών η επίσκεψη Carter έδωσε σημαντική ώθηση για τη συνέχιση των αμερικανοκορεατικών συνομιλιών. Οι ΗΠΑ υπόσχονταν την επανάληψη των συνομιλιών στην περίπτωση που η Β. Κορέα «πάγωνε» το ατομικό της πρόγραμμα και δε θα επεξεργαζόταν τις ράβδους καύσης που απέσυρε από τον αντιδραστήρα³⁰. Μετά από μια αναγκαστική διακοπή τεσσάρων εβδομάδων, λόγω του θανάτου του βορειοκορεάτη προέδρου Κιμ Ιλ Σουνγκ στις 8 Ιουλίου 1994, οι διαπραγματεύσεις για το ατομικό πρόγραμμα της Β. Κόρεας συνεχίστηκαν στις 5 Αυγούστου στη Γενεύη³¹. Απρόσμενα και πολύ γρήγορα επιτεύχθηκε στις 13 Αυγούστου συμφωνία μεταξύ των δύο μερών. Σε κοινή ανακοίνωση, μια μέρα μετά το τέλος των επίσημων διαπραγματεύσεων, τα δύο κράτη δήλωναν την προθυμία τους για ομαλοποίηση των πολιτικών και οικονομικών τους σχέσεων καθώς και το άνοιγμα διπλωματικών αντιπροσωπειών στις αντίστοιχες πρωτεύουσες³². Στις 21 Οκτωβρίου 1994 υπογράφηκε τελικά στη Γενεύη το πλαίσιο συμφωνίας μεταξύ των ΗΠΑ και της Β. Κορέας, το οποίο διαιρείται σε τέσσερα μέρη και συμπληρώνεται από μια αδημοσιεύτη συμφωνία³³.

Στο πρώτο μέρος του πλαισίου συμφωνίας τα δύο μέρη υποχρεώνονται να συνεργαστούν, στην περίπτωση που ακινητοποιηθεί και αντικατασταθεί ο βορειοκορεατικός αντιδραστήρας με αντιδραστήρα ελαφρού νερού δυτικού τύπου, ισχύος τουλάχιστον 2000 MW. Κατόπιν τούτου προΐστανται οι ΗΠΑ ενός διεθνούς κονσόρτιουμ (με το όνομα KEDO Korean Energy Development Organisation), το οποίο μέχρι το 2003 θα έχει εγκαταστήσει τους αντίστοιχους αντιδραστήρες στην Βόρεια Κορέα. Αυτό το κονσόρτιουμ αναλαμβάνει και τα έξοδα της εγκατάστασης που ανέρχονται στο ύψος των τεσσάρων δισεκατομμυρίων δολλαρίων.

Με τη σειρά της η Βόρεια Κορέα υποχρεώνεται σε διάστημα ενός μήνα μετά την υπογραφή της συμφωνίας να θέσει εκτός λειτουργίας τους αντιδραστήρες βαρέος νερού και να επιτρέψει η διάλυση των εγκαταστάσεων να επιβεβαιωθεί από την ΔΟΑΕ. Κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου και μέχρι την τελική εγκατάσταση των αντιδραστήρων ελαφρού νερού η Β. Κορέα θα παραλαμβάνει ετησίως 500.000 τόνους αργού πετρελαίου – επίσης δωρεάν. Οι αναλώσιμοι ράβδοι καύσεως που το καλοκαίρι του 1994 αποσύρθηκαν από τον 25 MW ισχύος αντιδραστήρα θα μεταφερθούν εκτός της χώρας και δε θα υπόκεινται στο εξής σε βορειοκορεατικό έλεγχο. Ενόψει του χρονικού πλάνου, διάλυση των αντιδραστήρων βαρέος νερού από τη μια και τοποθέτηση σε θέση λειτουργίας των αντιδραστήρων ελαφρού νερού από την άλλη, οι ΗΠΑ εξαρτούν την εκπόνηση των νέων αντιδραστήρων από την αποπεράτωση της διάλυσης των παλαιών εγκαταστάσεων.

Το δεύτερο μέρος της συμφωνίας ρυθμίζει την ομαλοποίηση των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των ΗΠΑ και της Β. Κορέας. Τούτο, στην πράξη σημαίνει σταδιακή χαλάρωση του αμερικανικού εμπάρκου κατά της Β. Κορέας και το άνοιγμα γραφείων με στόχο την έναρξη διπλωματικών σχέσεων.

Το τρίτο μέρος της συμφωνίας αφορά τη δημιουργία μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης που θα περιλαμβάνει και τα δύο κράτη της Κορέας. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω δεσμεύονται οι ΗΠΑ για εγγυήσεις ασφαλείας απέναντι στη Β. Κορέα. Με τη σειρά της η Β. Κορέα συμφωνεί να θέσει σε εφαρμογή την από το Δεκέμβριο του 1991 διμερή συμφωνία με τη Ν. Κορέα.

Τέλος, στο τελευταίο μέρος της συμφωνίας τα δυο συμβαλλόμενα μέρη διαδηλώνουν τη θέλησή τους για συνεργασία στη μη διάδοση των πυρηνικών όπλων. Αυτό υπονοεί ότι η Βόρεια Κορέα υποχρεώνεται να παραμείνει μέλος της ΣΜΠΟ και να επιτρέψει την εκτέλεση επιθεωρήσεων ρουτίνας μέσω της ΔΟΑΕ, μέχρις ό-

του μεταφερθούν και εγκατασταθούν οι αντιδραστήρες ελαφρού νερού³⁴.

Συμπέρασμα

Ανεξαρτήτως των δυσκολιών που αναφέρθηκαν καθώς και εκείνων που πιθανόν να προκύψουν στην πορεία η αμερικανο-κορεατική συμφωνία έχει και τις δικές της θετικές όψεις:

- Η διαμάχη για το βορειοκορεατικό ατομικό πρόγραμμα έχει τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα διευθετηθεί.
- Η ΔΟΑΕ αποκτά δικαιώματα εισόδου στις βορειοκορεατικές ατομικές εγκαταστάσεις.
- Ο ενδοκορεατικός διάλογος για τη δημιουργία μέτρων εμπιστοσύνης και τη δημιουργία μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης που θα περιλαμβάνει και τα δύο κορεατικά κράτη, λαμβάνει μια νέα ώθηση και
- Η σκόπιμη παρεμπόδιση του ατομικού εξοπλισμού της Β. Κορέας ήταν άλλωστε αναγκαία, για να σταματήσει την ανάπτυξη ατομικών φιλοδοξιών της Ιαπωνίας, της Νότιας Κορέας και της Ταϊβάν.

Οι θετικές όψεις της συμφωνίας προϋποθέτουν όμως, ότι και τα δύο μέρη (και ειδικότερα η βορειοκορεατική πλευρά) θα τηρήσουν τα συμφωνηθέντα. Βεβαίως, δεν πρέπει να παραβλέπεται η ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η ηγεσία της Βόρειας Κορέας οι προοπτικές της οποίας είναι από κάθε άποψη δυσάρεστες, γιατί οι προσπάθειες διατήρησης των παλαιών δομών μιας συγκεντρωτικής κρατικής εξουσίας, στο εσωτερικό αυταρχικής και προς τα έξω απομονωμένης, θα γίνεται δυσκολότερη, όταν η χώρα θα απειλείται όλο και περισσότερο από την οικονομική κατάρρευση. Αλλά και το άνοιγμα προς τη Δύση, και κύρια προς την ισχυρά οικονομικότερη Νότια Κορέα (σχέση κατά κεφαλήν εισόδημα 6:1), υπονομεύει δυναμικά τη δική της εξουσία.

Οι μελλοντικές εξελίξεις στην «εσωτερική διαμάχη» της κορεατικής χερσονήσου θα επηρεάζονται όλο και περισσότερο από τον περίπλοκο συσχετισμό δυνάμεων στο γενικότερο ασιατικό χώρο. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Κίνας, Ιαπωνίας και ΗΠΑ για την πρωτοκαθεδρία στην περιοχή είναι ολοφάνερος, καθώς και η άνθιση του εξοπλισμού που από το 1990 έχει συμπεριλάβει ολόκληρη την περιοχή.

10. Η ανανέωση της συνθήκης μη διάδοσης των ατομικών όπλων και η σημασία της

Στις 11 Μαΐου ανανεώθηκε στη Νέα Υόρκη, έδρα του ΟΗΕ, για απροσδιόριστο χρόνο η συνθήκη της ΜΔΠΟ, η απόφαση πάρθηκε δια βοής μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις. Της συμφωνίας προηγήθηκαν εντατικές συζητήσεις που διήρκεσαν αρκετούς μήνες. Επειδή η συμφωνία είχε κλειστεί μόνο για τη διάρκεια των 25 χρόνων η ανανέωση γινόταν αναγκαία, για να αποφευχθεί η λήξη της συνθήκης, αν και αρκετά (δυτικά) κράτη πρότειναν την απεριορίστη παράταση. Τα υπογράψαντα κράτη της ΣΜΔΠΟ προσήλθαν με αντιτιθέμενες θέσεις στη συνεδρίαση της 17 Απριλίου για την παράταση της συνθήκης.

Από την ομάδα των υπανάπτυκτων χωρών ασκήθηκε ιδιαίτερα κριτική προς τα μέλη της «πυρηνικής λέσχης», επειδή δεν κράτησαν την υπόσχεσή τους για τον πυρηνικό αφοπλισμό και παρείχαν σε τρίτες χώρες πρόσβαση στην ατομική τεχνολογία. Από την πλευρά μάλιστα των αραβικών χωρών η μομφή κατευθυνόταν προς τη διεύθυνση της κυβέρνησης των ΗΠΑ αναφορικά με το εικαζόμενο δυναμικό πυρηνικών όπλων του Ισραήλ. Συνεπώς εξαρτούσαν τη συγκατάθεσή τους από την είσοδο του Ισραήλ στη συνθήκη. Επικαλούμενο λόγους εθνικής ασφάλειας το Ισραήλ συνεχίζει να αρνείται την προσχώρησή του στη συνθήκη, αλλά είναι πρόθυμο να κάνει αυτό το βήμα μετά από μια ευρύτερη σύναψη ειρήνης στη Μέση Ανατολή και τη δημιουργία μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης στην περιοχή.

Τελικά στις 11 Μαΐου οι 178 χώρες-μέλη που είχαν υπογράψει τη συνθήκη της ΜΔΠΟ συμφώνησαν στην απεριορίστη παράταση της και δεσμεύονται να μη συμβάλλουν στην περαιτέρω μεταβίβαση, παραγωγή ή απόκτηση πυρηνικών όπλων. Τα μέλη της «πυρηνικής λέσχης» διαβεβαίωναν τα άλλα μέλη της ΜΔΠΟ ότι θα σεβαστούν το δικαίωμά τους σχετικά με την ειρηνική χρήση της πυρηνικής ενέργειας στα πλαίσια της ΔΟΑΕ και θα τους παρέχουν οποιαδήποτε τεχνική βοήθεια. Η Β. Κορέα αποχώρησε από τη συνεδρίαση δηλώνοντας ότι δε δεσμεύεται από τις αποφάσεις. Τα πέντε επίσημα μέλη της «πυρηνικής λέσχης» αντιτάχθηκαν στην απαίτηση –ιδιαίτερα των αδέσμευτων κρατών– να καθοριστούν ένα χρονοδιάγραμμα αφοπλισμού.

Με την ψήφιση της κοινής απόφασης αποφεύχθηκε τελικά η ψηφοφορία σχετικά με την παράταση και η αντίστοιχη απόφαση

πάρθηκε δια βοής! Στην απόφαση αναφέρεται η «παράταση του απροσδιόριστου χρόνου», αφού διαφάνηκε ότι η πρόταση δυτικών κρατών να γίνει δεκτή η διατύπωση της απεριορίστης ισχύος, δε θα γινόταν αποδεκτή χωρίς ψηφοφορία.

Ενώ αρκετοί πολιτικοί ηγέτες των αναπτυγμένων χωρών χαιρέτησαν τη συμφωνία ως μια σημαντική προσφορά στην παγκόσμια ειρήνη, σύνεδροι από τα κράτη του «τρίτου κόσμου» άσκησαν κριτική και μιλούσαν για «λευκή επιταγή προς τα μέλη της πυρηνικής λέσχης», τα οποία, τώρα ακόμη περισσότερο, ανενόχλητα και για απεριορίστο χρόνο θα μπορούν να διατηρήσουν τα πυρηνικά τους όπλα³⁵.

11. Προβλήματα και κίνδυνοι της ΣΜΔΠΟ

Αν και η συνθήκη της ΜΔΠΟ ανανεώθηκε, το καθεστώς της αυτό καθευτό είναι σε κάθε περίπτωση προβληματικό. Γιατί τίποτα δε μας εγγυάται ότι η χρήση στρατιωτικών μέσων μπορεί μόλις να εμποδίσει δυνάμεις στην προσπάθεια ανάπτυξης ή απόκτησης πυρηνικών όπλων. Ο πόλεμος στον κόλπο έδειξε ξεκάθαρα ότι επιθέσεις από αέρος δεν είναι σε θέση να καταστρέψουν κινητούς βαλλιστικούς πυραύλους ή ένα αρκετά καλά καλυπτόμενο πρόγραμμα πυρηνικών όπλων. Ο ισχυρισμός του αμερικανικού πενταγώνου ότι το ιρακινό πρόγραμμα πυρηνικών όπλων είχε καταστραφεί ολοσχερώς αποδείχθηκε εκ των υστέρων αναληθής. Έτσι, οι δυνατότητες στην περίπτωση της Βόρειας Κορέας δε φαίνονταν να ήταν καλύτερες. Εκτός αυτού μια στρατιωτική επίθεση εναντίον στρατιωτικών εγκαταστάσεων στη βάση υποψίας θα άνοιγε διάπλατα τις πόρτες στην αυθαιρεσία. Το πόσο ανεπαρκείς είναι οι πληροφορίες από πηγές μυστικών υπηρεσιών έδειξαν οι περιπτώσεις του Ιράκ και της Αλγερίας. Το Ουσσέρας-σύμπλεγμα της Αλγερίας έμεινε για 8 χρόνια άγνωστο, ενώ το πρόγραμμα πυρηνικών όπλων του Ιράκ είχε υποτιμηθεί εντελώς. Στρατιωτικές εγκαταστάσεις ζωτικής σημασίας μπορούν εύκολα να αποσυρθούν και να εγκατασταθούν σε κάποια άλλα κτίρια. Επί πλέον εμπερικλείουν επιθέσεις εναντίον εγκαταστάσεων κατασκευής ή αποθήκευσης μέσων μαζικής καταστροφής, ιδιαίτερα σε πυρηνικές τεχνικές εγκαταστάσεις, ανυπολόγιστους κινδύνους, αφού πάντα εγκυμονεί ο κίνδυνος της απελευθέρωσης ραδιενέργειας και των διάφορων επακόλουθών της.

Ως γνωστό οι επιθέσεις εναντίον των στρατιωτικών εγκαταστάσεων του Ιράκ δεν ήταν νομιμοποιημένες από τις αποφάσεις του ΟΗΕ. Όμως, ο τότε πρόεδρος των ΗΠΑ Bush δήλωνε πως η καταστροφή των πυραυλικών εγκαταστάσεων του Ιράκ ήταν δίπλα στην «απελευθέρωση» του Κουβέϊτ, ο δεύτερος στρατιωτικός στόχος των ΗΠΑ. Αν αυτή η περίπτωση αποτελέσει σχολή για το μέλλον, τότε θα μπορούσαν και άλλες χώρες να αποκτήσουν το ίδιο δικαίωμα, με αποτέλεσμα τη θηριοποίηση των διεθνών σχέσεων.

Η διάκριση που υπάρχει στην παραδοσιακή πολιτική της μη εξάπλωσης, εξωθήθηκε μέχρι τα άκρα, μια και τα πέντε μέλη της πυρηνικής λέσχης «κατέχουν» το δικαίωμα με τη βοήθεια της Counterproliferation να αποκλείσουν άλλα κράτη να γίνουν μέλη της. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η πολιτική της μη εξάπλωσης έχασε την πειστικότητά της, επιβαρύνοντας έτσι τις σχέσεις Βορρά-Νότου. Στην όξυνση αυτή συντέλεσε αντικειμενικά και η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, κατάρρευση που με τη σειρά της οδήγησε στην προσωρινή έλλειψη της «εχθρικής εικόνας» από την Ανατολή. Έτσι, η νέα «απειλή από το Νότο» πρέπει να διατηρηθεί ως οπτική, για να δικαιολογήσει παλαιά και νέα προγράμματα εξοπλισμών του πλούσιου βορρά, οι εξαγωγές του οποίου στο φτωχό νότο θα επιδεινώνουν την ούτως ή άλλως επισφαλή κατάσταση.

Γενικά γίνεται παραδεκτό ότι η ΣΜΔΠΟ παρεμπόδισε, αν όχι δυσκόλεψε, μέχρι σήμερα να διαμορφωθούν νέα κράτη κάτοχοι πυρηνικών όπλων. Παρ' όλα αυτά έχουμε σήμερα τρεις παραπάνω de-facto χώρες κατοχής ατομικών όπλων: το Ισραήλ, την Ινδία και το Πακιστάν. Λόγω όμως των υπέρογκων εξόδων που απαιτούν τα πυρηνικά προγράμματα μερικά κράτη όπως η Αργεντινή, η Βραζιλία και η Νότια Αφρική έχουν παραιτηθεί από την αξίωση απόκτησης ατομικών όπλων,. Ενώ άλλα, όπως η Αλγερία, η Λιβύη και το Ιράν απέχουν πολύ από το καθεστώς χώρας πυρηνικών όπλων. Συγχρόνως η εμπειρία με το Ιράκ έδειξε ότι η ΣΜΔΠΟ δεν αρκεί για να εγγωθηεί τη μη εξάπλωση, ακόμη και για κράτη που είναι μέλη της. Η Βόρεια Κορέα θα ήταν το επόμενο παράδειγμα. Εξίσου αναγνωρίζεται ότι το μέχρι τώρα καθεστώς της μη διάδοσης δεν επαρκεί, διότι οι νέες τεχνολογίες απειλούν να υπονομεύσουν τη συμφωνία. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται πρώτον, η αυξανόμενη σημασία της τεχνολογίας «διπλής-χρήσης», η οποία δυσκολεύει τη δραστηριότητα ελέγχου των εξαγωγών και δεύτερον, η γένεση νέων κρατών εξαγωγής πυρηνικής τεχνολογίας (π.χ. Καζακστάν, Ουκρανία). Έτσι, όλο και περισσότερα κράτη εί-

ναι σε θέση να προμηθευθούν τα απαραίτητα συστατικά για την ανάπτυξη ατομικών όπλων. Τρίτον, η ανασφάλεια που επικρατεί αναφορικά με την πυρηνική κληρονομιά της πρώην ΕΣΣΔ και τέταρτον, η περιορισμένη δυνατότητα ελέγχου όπως έδειξαν τα παραδείγματα του Ιράκ και της Β. Κορέας.

Συνεπώς είναι αναγκαίο να συμπληρωθούν οι διαδικασίες ελέγχου, ώστε μυστικές δραστηριότητες και καλά καμουφλαρισμένα εργαστήρια να μπορούν να ανακαλυφθούν, ακόμη και αν οι ελεγκτές δεν έχουν πρόσβαση ή δε γνωρίζουν την ακριβή τοποθεσία τους. Αυτό γίνεται κατορθωτό με δορυφορικές παρατηρήσεις και μετρήσεις της ραδιενεργού ακτινοβολίας. Αυτές οι διαδικασίες δε θα πρέπει να ισχύουν μόνο για το καθεστώς της συνθήκης ΜΔΠΟ, αλλά και για την επιθεώρηση εγκαταστάσεων απαγορευμένων όπλων στις ήδη πυρηνικές χώρες.

Συνακόλουθα και η νέα συμφωνία νοσεί, αφού δεν αλλάζει τίποτα στις ρίζες του προβλήματος της συνθήκης ΜΔΠΟ. Και η νέα συμφωνία συνεχίζει να χωρίζει τον κόσμο σε χώρες κατόχους και μη κατόχους πυρηνικών όπλων (ευνοώντας τους κατόχους μονομερώς, όπως π.χ. το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ!), φροντίζοντας παράλληλα να προσφέρει αρκετά κίνητρα στους μη κατόχους για την είσοδό τους στον «Κλαμπ των κατόχων της εξουσίας». Ο διακριτικός χαρακτήρας της ΣΜΔΠΟ αντικατοπτρίζεται επίσης και στη μέχρι τώρα πρακτική της ΔΟΑΕ. Οι στρατιωτικές πυρηνικές εγκαταστάσεις των χωρών κατόχων πυρηνικών όπλων δεν υπάγονται σε κανενός είδους έλεγχο. Αν η βορειοκορεατική κυβέρνηση δεν ήθελε να αποδεχθεί τον περιορισμό της εθνικής της κυριαρχίας, μέσω της ειδικής επιθεώρησης, τούτο έχει να κάνει και με την άνιση μεταχείριση που υφίσταται από το Συμβούλιο ασφαλείας του ΟΗΕ.

Τέλος το καλύτερο εργαλείο μιας πολιτικής μη διάδοσης είναι και παραμένει ο γενικός πυρηνικός αφοπλισμός. Ο στόχος λοιπόν θάπρεπε να είναι ένταξη του υπάρχοντος καθεστώτος της ΜΔΠΟ σ' ένα πρόγραμμα ενός κόσμου ελεύθερου από πυρηνικά όπλα³⁶. Περιφερειακές συμφωνίες για αποπυρηνικοποιημένες και ελεύθερες ζώνες από ABC-όπλα θα ήταν σκόπιμο και χρήσιμο να διαπραγματευθούν ακριβώς στις περιοχές εκείνες που εγκυμονούν κινδύνους μιας γενικότερης σύρραξης, όπως η Μέση Ανατολή, η Νοτιοανατολική Ασία (Ινδία, Πακιστάν) και η χερσόνησος της Κορέας.

Σημειώσεις

1. Η ΔΟΑΕ ιδρύθηκε την 26 Οκτωβρίου 1956 ως διεθνής οργάνωση του ΟΗΕ, για την υποστήριξη της ειρηνικής εφαρμογής και χρήσης της ατομικής ενέργειας. Με τη συμφωνία μη διάδοσης από της 12 Ιουνίου 1968 –Άρθρο ΙΙΙ– η ΔΟΑΕ μεταβλήθηκε σε όργανο επικύρωσης και ελεγκτικής αρχής, έχοντας ως σκοπό να παρεμποδίζει «να αποσπάται πυρηνική ενέργεια από την ειρηνική χρήση και να χρησιμοποιείται για πυρηνικά όπλα». Το 1978 είχαν υπογράψει 103 κράτη τη συμφωνία μη διάδοσης και συνήψαν αντίστοιχα σύμφωνα με την ΔΟΑΕ. Βλ. Ernst Lutz, *Lexikon zur Sicherheitspolitik*, München, 1980, σελ. 127.
2. *Frankfurter Rundschau*, της 21-3-1994.
3. *Der Tagesspiegel*, της 26-3-1994.
4. Η Β. Κορέα κατηγορούσε τη Ν. Κορέα ότι είχε παράγει από το 1983 πλουτώνιο στον ατομικό αντιδραστήρα της στην Βόλσονγκ. Το υλικό αυτό επαρκούσε για την κατασκευή 370 ατομικών βομβών. Βλ. *Archiv der Gegenwart*, της 31 Μαρτίου 1994, σελ. 38828.
5. *Arms Control*, no 2, August 1993.
6. *Frankfurter Rundschau*, της 26-3-1993.
7. *GW*, της 19-12-1993.
8. *Frankfurter Rundschau*, της 25.-11-1993.
9. *GW*, της 19-12-1993.
10. *Süddeutsche Zeitung*, της 7-1-1993.
11. *Der Spiegel*, της 23-3-1993.
12. *Der Tagesspiegel*, της 11-3-1994.
13. Τον ίδιο τύπο πυραύλων έχει εγκαταστήσει και η Ελλάδα στο Κατσιμύδι Αττικής στα μέσα της δεκαετίας του 1960.
14. *Aero*, no 160.
15. *Military Technology*, 1-1993.
16. Ο πόλεμος στην Κορέα σοίχισε τη ζωή σε 1,8 εκατομμύρια ανθρώπους. Μεταξύ αυτών και μερικών εκαντοντάδων Ελλήνων στρατιωτών, τους οποίους η τότε πολιτική ηγεσία είχε στείλει στη μακρινή Κορέα για «να δείξουν στους κίτρινους τι θα πεί ελευθερία...».
17. Peter Hayes, *American Lake*, Harmondsworth, 1986.
18. *Military Technology*, 1-1993. Η 8η στρατιά, της οποίας η 2η μεραρχία πεζικού στρατοπεδεύει μονίμως στα βόρεια της Σεούλ και ο 7ος αεροπορικός στόλος που διαθέτει την 8η και 51η μοίρα αεροσκαφών.
19. *Der Tagesspiegel*, της 23-3-1994.
20. Rolf Hallerbach, «Counterproliferation». *Neue Zauberformel Amerikas gegen Terrowaffen*, στο *Europäische Sicherheit*, no 3, 1994, σελ. 139.
21. *Der Tagesspiegel*, της 1-3-1994. John S. McCain III, «Proliferation in the 1990s: Implications for U.S. Policy and Force Planning», στο *Strategic Review*, Summer 1989, σελ. 11, αναφ. στο AMI, 12-1994, σελ. 38.
22. *Archiv der Gegenwart*, της 18 Ιουνίου 1994, σελ. 39040.

23. *Die Tageszeitung*, της 14-2-1994.

24. Στο ίδιο.

25. Αν και η ενδεχόμενη ανεξέλεγκτη πολιτική κατάσταση της Β. Κορέας αναμένεται, ωστόσο μόνο η Ρωσία έχει να επιδείξει μία ολοκληρωμένη πρόταση για την ειρηνική μετεξέλιξη του βορειοκορεατικού κοινωνικού συστήματος: μέσω μιας επιταχυνόμενης και διεθνώς επιτηρούμενης διαδικασίας επανένωσης. Βλ. SPW, K. Müller, M. Tidten, *Nordkorea, Radikalisierung in der Isolation*.

26. Αν και η ενδεχόμενη ανεξέλεγκτη πολιτική κατάσταση της Β. Κορέας αναμένεται, ωστόσο μόνο η Ρωσία έχει να επιδείξει μια ολοκληρωμένη πρόταση για την ειρηνική μετεξέλιξη του βορειοκορεατικού κοινωνικού συστήματος: μέσω μιας επιταχυνόμενης και διεθνώς επιτηρούμενης διαδικασίας επανένωσης. Βλ. SPW, K. Müller, M. Tidten, *Nordkorea, Radikalisierung in der Isolation*.

27. Βλ. Johannes Berger, «Nordkoreas Nuklearpoker, Teil I-V», στο *ppp-Hintergrund-Dienst*, Bonn, April 1994.

28. Αν και η περίπτωση του μπλοκαρίσματος των εμβασμάτων των Βορειοκορεατών που ζούνε στην Ιαπωνία συζητήθηκε ως μέσο πίεσης (για τη Β. Κορέα αυτό θα σήμαινε το χάσιμο πολύτιμου συναλλάγματος γύρω στα 1,8 δις δολάρια το χρόνο), η κυβέρνηση της Ιαπωνίας φοβούμενη αναταραχές ή εξτρεμιστικές ενέργειες από τον βορειοκορεατικό πληθυσμό δεν τόλμησε να κάνει χρήση αυτού του μέσου.

29. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, της 24-5-1994.

30. *Archiv der Gegenwart*, σελ. 39039.

31. Αρχηγός της βορειοκορεατικής αποστολής ήταν ο υφυπουργός εξωτερικών Κάνγκ Σοκ Γιου και των ΗΠΑ ο υφυπουργός εξωτερικών Ρόμπερτ Λ. Καλούτσι.

32. Βλ. *Archiv der Gegenwart*, της 13 Αυγούστου 1994, σελ. 39211.

33. Στο ίδιο, της 21 Οκτωβρίου 1994, σελ. 39412.

34. Στο ίδιο, σελ. 39411-12.

35. Για περισσότερες πληροφορίες, βλέπε *Archiv der Gegenwart*, της 11 Μαΐου 1995, σελ. 39996-39998.

36. Αντίστοιχες προτάσεις έχουν επεξεργασθεί και δημοσιευθεί στο W. Liebert, «Wie weiter mit dem "Nichtverbreitungsvertrag"??», στο *Wissenschaft und Frieden*, 1-1994, σελ. 57-64.

Εθνικές-μεταναστευτικές μειονότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*

Γιώργος Ν. Γαλάνης**

Περίληψη

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η κατάδειξη των κοινωνικών δομών και μηχανισμών που αποκλείουν από την κοινωνική συμμετοχή, συναπόφαση, κοινωνική άνοδο, ανέλιξη, τις εθνικές-μεταναστευτικές μειονότητες. Στα άτομα και τις ομάδες αυτές προσάπτονται ιδιαίτερα (κυρίως προκαταλήψεις) και προβάλλονται κοινωνικά, με αρνητικές προκαταλήψεις και στερεότυπα, ενισχύοντας έτσι τον προϋπάρχοντα λανθάνοντα ή μη, καθημερινό, ατομικό και θεσμικό ρατσισμό και τις κοινωνικές διακρίσεις εις βάρος τους. Επίσης, χρησιμοποιούνται ως «άλλοθι» για τα υπάρχοντα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά προβλήματα και θεωρούνται ως «κίνδυνος» ή «απειλή» για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και ισορροπίας.

Κοινωνικός αποκλεισμός: Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Ο κοινωνικός αποκλεισμός κατά τις δεκαετίες του εξήντα και εβδομήντα δεν αποτελούσε καν θέμα για τις κοινωνικές επιστήμες. Το ενδιαφέρον εστιαζόταν στους μηχανισμούς της κοινωνι-

---

* Η παρούσα εργασία αποτελεί τροποποιημένη μορφή της ομότιπλης ανακοίνωσης στο WORLD ASSOCIATION EDUCATIONAL RESEARCH (WAER) 12th INTERNATIONAL CONGRESS «EDUCATION OF ETHNIC MINORITIES, UNITY AND DIVERSITY» Ρέθυμνο Κρήτης, 9-12 Μαΐου 1997.

** Αναπληρωτής καθηγητής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

κής ενσωμάτωσης και στην απάντηση του ερωτήματος πώς αδικημένες και αδύναμες κοινωνικές ομάδες θα μπορούσαν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους. Αυτό άλλαξε ριζικά τα τελευταία χρόνια. Ιδιαίτερα στην αγγλοαμερικανική και γαλλική κοινωνική επιστήμη το θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού και τα όρια της συμπερίληψης των πολιτών αναδεικνύονται σε ένα έντονα συζητήσιμο πρόβλημα¹ (Funk 1995, σελ. 243). Έτσι οι κοινωνικές επιστήμες εγκαταλείπουν σιγά-σιγά τα γνωστά –από την εγκληματολογία κυρίως– θεωρητικά σχέδια του «Κοινωνικού Ελέγχου» (soziale Kontrolle) και της «Πειθαρχίας» (Disziplinierung) για να περάσουν σ' αυτά του «κοινωνικού αποκλεισμού» (Exklusion) και της «συμμετοχής» (Inklusion)². Για την Ελλάδα, η συζήτηση αυτών των θεμάτων, έχει πρόσφατη ημερομηνία³ και μόλις τώρα αποκτά επικαιρότητα και δημοσιότητα.

Συγκεκριμένα, ο Ηλίας Κατσούλης, επιστημονικός υπεύθυνος της Έκθεσης για το «Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Ταμείο» στον πρόλογό του γράφει: «Σε αντίθεση με το επιστημονικό ενδιαφέρον που έχει προκαλέσει το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού ενός αυξανόμενου αριθμού ατόμων αλλά και συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και μειονοτήτων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ίδιο φαινόμενο έχει ελάχιστα μέχρι τώρα απασχολήσει την επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα. Έτσι, ενώ στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι κυβερνήσεις και άλλοι δημόσιοι αλλά και ιδιωτικοί φορείς έχουν προχωρήσει στην εκπόνηση συγκεκριμένων προγραμμάτων καταπολέμησης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, στην Ελλάδα οι κυβερνήσεις και οι αρμόδιοι φορείς ψάχνουν ακόμη στα τυφλά για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού, που με τον καιρό γίνεται όλο απειλητικότερο για την εσωτερική κοινωνική συνοχή και ειρήνη» (Κατσούλης 1996, σελ. 13).

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού χρησιμοποιήθηκε σε κείμενο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για πρώτη φορά το 1989, όταν η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αποτέλεσε αντικείμενο και της Απόφασης του Συμβουλίου και των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων του 1989 και της δήλωσης των Επικεφαλής Κρατών ή Κυβερνήσεων που υιοθέτησαν τον Κοινωνικό Χάρτη. Από τότε και στο εξής παρατηρείται μια αύξηση της χρήσης του κοινωνικού αποκλεισμού τόσο ως έννοια όσο και ως κατηγορία προγραμμάτων προς οικονομική ενίσχυση, από την παρατήρηση προφανώς ότι σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν εμφανισθεί καινούριες μορφές αποστέρησης με κύριο χαρακτηρι-

στικό τους τον πολυδιάστατο χαρακτήρα τους. Δηλαδή τα άτομα ή οι ομάδες που αντιμετωπίζουν κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού δεν αποστερούνται σε έναν μόνο τομέα αλλά η αποστέρηση συνδέεται με αποστερήσεις και σε άλλους τομείς (Καβουνίδη 1996, σελ. 48 επ.). Έχουμε δηλαδή μια «αλυσίδα» ή μια «συσσώρευση» αποστερήσεων που θέτουν εκτός ή στο περιθώριο μιας γενικότερης ευημερίας διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, με αποτέλεσμα αυτές οι ομάδες να μη συμμετέχουν στον οικονομικό και κοινωνικό τρόπο ζωής των πολλών, να εμποδίζεται η συμμετοχή τους στις κοινωνικές ανταλλαγές και πρακτικές και η άσκηση των κοινωνικών τους δικαιωμάτων, με αποτέλεσμα να απειλείται η οικονομική και κοινωνική συνοχή που επιδιώκεται στα πλαίσια ανάπτυξης της Ενιαίας Αγοράς (στο ίδιο).

Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο *Πράσινο βιβλίο για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική. Επιλογές για την Ένωση*, αναφερόμενη στον κοινωνικό αποκλεισμό γράφει: «Η φτώχεια και η περιθωριοποίηση δεν αποτελούν τίποτα καινούριο και για ορισμένο χρόνο προκαλούσαν όχι μόνο την εμφάνιση αναλύσεων επιστημονικής και πολιτικής φύσης αλλά επίσης και πολυάριθμων δημόσιων και ιδιωτικών πρωτοβουλιών» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων 1994, σελ. 20). Και αφού διαπιστώνει ότι η συζήτηση για τα θέματα αυτά άλλαξε ριζικά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια συνεχίζει: «Η έμφαση δίνεται τώρα στη διαρθρωτική φύση της διαδικασίας, η οποία αποκλείει μέρος του πληθυσμού από οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες. Το πρόβλημα δεν είναι μόνο πρόβλημα ανισοτήτων μεταξύ της κορυφής και της βάσης της κοινωνικής κλίμακας αλλά επίσης και μεταξύ εκείνων που έχουν θέση στην κοινωνία και εκείνων οι οποίοι αποκλείονται.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός δε σημαίνει μόνο ανεπαρκές εισόδημα. Υπερβαίνει ακόμα και τη συμμετοχή στην εργασιακή δομή· εκδηλώνεται σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση σε υπηρεσίες. Θίγει όχι μόνο άτομα που έχουν υποστεί σοβαρή οπισθοδρόμηση, αλλά και κοινωνικές ομάδες ιδιαίτερα σε αστικές και αγροτικές περιοχές, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο διάκρισης, διαχωρισμού ή εξασθένησης των παραδοσιακών μορφών των κοινωνικών σχέσεων» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σελ. 21).

Συνεχίζοντας σχετικά με τα αίτια του αποκλεισμού και υιοθετώντας επιστημονικές αναλύσεις, η Επιτροπή θεωρεί ότι αυτά είναι πολλαπλά: «η μόνιμη ανεργία και, ιδίως η μακροχρόνια ανεργία, ο αντίκτυπος της βιομηχανικής αλλαγής σε μη ειδικευμένους

εργαζόμενους, η εξέλιξη των οικογενειακών δομών και η παρακμή των παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης, η αύξηση του ατομικισμού και η παρακμή των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών και τέλος οι νέες μορφές μετανάστευσης, ιδιαίτερα η παράνομη μετανάστευση και οι μετακινήσεις πληθυσμού» (στο ίδιο).

Για να καταλήξει στις επιπτώσεις και τους πιθανούς κινδύνους που ενέχει ο κοινωνικός αποκλεισμός:

«Η συνεχής μεγαλύτερη δυσφορία που προκαλεί ο αποκλεισμός από τη συμμετοχή στον πλούτο και τις ευκαιρίες αυξάνει τον κίνδυνο του να οδηγηθούν τα άτομα σε απελπισία και αποδιοργανωτική συμπεριφορά, όπως η χρήση βίας ή ναρκωτικών. Η ανασφάλεια δημιουργεί φόβο για το μέλλον, που συχνά οδηγεί με τη σειρά του σε εσωστρέφεια ή επιδεκτικότητα σε ρατσιστικές ιδεολογίες, ξενοφοβική συμπεριφορά και πολιτικό κοινωνικό εξτρεμισμό» (στο ίδιο). Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός «υποδηλώνει κάτι περισσότερο από κοινωνική ανισότητα και συνεπακόλουθα ενέχει τον κίνδυνο μιας διπλής ή κατακερματισμένης κοινωνίας» ιδιαίτερα «σε παρακμάζουσες αστικές περιοχές ή σε αγροτικές περιοχές οι οποίες υπολείπονται της γενικής προόδου στην κοινωνία» (στο ίδιο).

Συμμετοχή και αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες ή οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος

Συμμετοχή (Inklusion) είναι το αντίθετο του αποκλεισμού (Exklusion) και σημαίνει την εξέλιξη «οικουμενικών» συστημάτων αξιών των σύγχρονων κοινωνιών, οι οποίες είναι έτσι διαμορφωμένες ώστε τα κριτήρια της ιδιότητας του μέλους προσανατολίζονται σε γενικές αρχές τις οποίες μπορεί να έχει βασικά ο καθένας, δηλαδή δεν υπάρχει κατηγοροποιητικός αποκλεισμός (Sack 1995, σελ. 48).

Ο γερμανός κοινωνιολόγος N. Luhman βασιζόμενος αφενός στην «κοινωνική διαφοροποίηση» (soziale Differenzierung) και αφετέρου στη «λειτουργική ανάλυση» (funktionale Analyse), σε μια εργασία του με τίτλο «εκείθεν της βαρβαρότητας» (Jenseits von Barbarei)⁴ διατυπώνει την αρχή της συμπερίληψης, λέγοντας ότι το κοινωνικό σύστημα και τα λειτουργικά του υποσυστήματα στηρίζονται στη συμμετοχή ολόκληρου του πληθυσμού (1995, σελ. 142). Και εξηγεί:

«Η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά δεν αποτελεί πλέον λόγο για αποκλεισμό, αλλά για ιδιαίτερη μεταχείριση με σκοπό τη συμμετοχή» (σελ. 144). «Αναγνωρίζει κανείς περιπτώσεις προβλημάτων τα οποία πρέπει να επεξεργασθούν με ψυχοθεραπεία και κοινωνική εργασία ή αναπτυξιακή βοήθεια» (σελ. 146) και συνεχίζει: «Η λογική της λειτουργικής διαφοροποίησης αποκλείει κοινωνικούς αποκλεισμούς, πρέπει όμως τότε να επιτρέπει εντός των λειτουργικών συστημάτων τη διαφοροποίηση σύμφωνα με τα δικά του συστημικά κριτήρια» (σελ. 146 επ.). Και διερωτάται ο ίδιος: «Αλλά είναι δυνατόν να ισχύει αυτή η λογική; Πώς μπορεί να υπάρξει συμμετοχή χωρίς να υπάρχει αποκλεισμός;» (στο ίδιο). Και δίνοντας ο ίδιος την απάντηση στα ερωτήματα που έθεσε, διαπιστώνει ότι προς έκπληξη όλων των καλόπιστων, πράγματι υπάρχουν αποκλεισμοί και μάλιστα μαζικοί και ένα είδος απεριγράπτης αθλιότητας, αναφερόμενος σε μεγαλουπόλεις της Νότιας Αμερικής ή σε εγκαταλειμένα ανθρακωρυχεία της Ουαλλίας⁵. Και για να πεισθεί κανείς γι' αυτά δεν απαιτούνται εμπειρικές έρευνες. Όποιος εμπιστεύεται τα μάτια του μπορεί να δει και μάλιστα με τόση παραστατικότητα, ώστε οι υπάρχουσες ερμηνείες να αποτυγχάνουν (σελ. 147).

Γνωρίζουμε –λέει– ότι γίνεται λόγος για εκμετάλλευση ή για κοινωνική καταπίεση ή περιθωριοποίηση και ενίσχυση της αντίθεσης μεταξύ Κέντρου και Περιφέρειας. Όλα αυτά όμως είναι θεωρίες, οι οποίες ακόμη καθορίζονται από το ζητούμενο της γενικής συμμετοχής (Allinklusion). Και για να επιβιώσει κανείς σήμερα χρειάζεται ικανότητες για την αναγνώριση των κινδύνων και την απόκτηση των πλέον απαραίτητων ή ακόμα και απογοήτευση και αδιαφορία σε σχέση με τις «αστικές» αξιολογήσεις, για να καταλήξει στη διαπίστωση πρόγνωση ότι «η βασική διαφορά του επόμενου αιώνα θα μπορούσε να είναι: Συμμετοχή και Αποκλεισμός» (στο ίδιο, υπογραμμίσεις Γ.Ν.Γ).

Σχετικά με τη λειτουργική διαφοροποίηση στην οποία μόνιμα αναφέρεται η θεωρία του εκσυγχρονισμού (Modernisierungstheorie) και την σχέση της με την γενική συμπερίληψη διαπιστώνει:

«Η λειτουργική διαφοροποίηση, αντίθετα, απ' ότι ισχυρίζεται η αυτοπεριγραφή του συστήματος δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τη διατυπωμένη πλήρη συμμετοχή (Vollinklusion). Λειτουργικά συστήματα, όταν ενεργούν ορθολογιστικά, αποκλείουν άτομα ή τα περιθωριοποιούν τόσο έντονα ώστε αυτό να έχει επιπτώσεις για την είσοδο σε άλλα λειτουργικά συστήματα... Κανένας δε θα ήθελε να ισχυρισθεί ότι θα έπρεπε να είναι έτσι», για να καταλήξει

σε ένα βασικό κατά την άποψή μου συμπέρασμα: «Γεγονότα αυτού του είδους θέτουν υπό αμφισβήτηση τη συνήθη θεωρία ενσωμάτωσης-ολοκλήρωσης (Integrationstheorie) των κοινωνιολόγων. Η σύγχρονη κοινωνία είναι πράγματι πολύ ενσωματωμένη, αλλά μόνο στο πεδίο του αποκλεισμού της, μόνο ως Αρνητική - Ενσωμάτωση και πάνω απ' όλα: άνευ συναίνεσης» (σελ. 148, υπογραμμίσεις Γ.Ν.Γ).

Αυτά όσον αφορά τη μια πλευρά, δηλαδή του αποκλεισμού. Όσον αφορά την άλλη πλευρά, δηλαδή της συμπερίληψης ή της ενσωμάτωσης, πιστεύει ότι υπάρχει μια «αποσύνθεση» (Desintegration) με την οποία ασχολούνται σήμερα οι θεωρητικοί του «μοντερνισμού» (νεωτερικότητας) λέγοντας:

«Η ενσωμάτωση ατόμου και κοινωνίας δε γνωρίζει πλέον συγκεκριμένα κανόνες αρχές... Στη σύγχρονη κοινωνία της προσφοράς η ελευθερία δεν περιορίζεται πλέον με εξαναγκασμό αλλά με προσφορές, οι οποίες είναι έτσι δομημένες ώστε η εξάσκηση να μη δύναται να θεωρηθεί ως αυτοεκπλήρωση (Selbstverwirklichung) του ατόμου. ... Αυτό δείχνει: μέσω του πολιτισμού και των κοινωνικών προϋποθέσεων η εξάσκηση της ελευθερίας έχει γίνει τόσο πολύ ασύμμετρη, ώστε στο άτομο μένουν μόνο ακόμη ασήμαντες αποφάσεις – ή διαμαρτυρίες οι οποίες τίποτε δεν αλλάζουν» (σελ. 148). Για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι κάθε εκσυγχρονισμός, κάθε πολιτισμός, κάθε εξέλιξη και κάθε ευημερία μόνο προσωπική απογοήτευση μπορεί να επιφέρει. Έτσι ήταν πάντα «αλλά στη σύγχρονη κοινωνία αυτό ισχύει για ένα αποφασιστικό σημείο της αυτοπεριγραφής του συστήματος ως «ανθρωπιστικό» (στο ίδιο).

Ο γνωστός εγκληματολόγος-κοινωνιολόγος –και λιγότερο γνωστός ως οικονομολόγος– γερμανός Fritz Sack σε μια αδημοσίευτη ακόμη και άκρως ενδιαφέρουσα εργασία του, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μη σχετίζεται με το θέμα μας που φέρει τον τίτλο *Ριζικές μεταβολές και Εγκληματικότητα – Ριζικές μεταβολές ως Εγκληματικότητα (Umbruch und Kriminalitaet – Umbruch als Kriminalitaet)*⁶ κατορθώνει με εύστοχο τρόπο στην κοινωνική του ανάλυση να επικαιροποιήσει μεταξύ άλλων τις ιδέες του Durkheim και να τις εντάξει ή ενσωματώσει στη σύγχρονη προβληματική. Ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με τη θεωρία της «Ανομίας», η οποία επανήλθε στο προσκήνιο μέσω της ανακατασκευής της από τον R.K. Merton και πλήθος άλλων εγκληματολόγων και των θέσεων του Durkheim από την εργασία του *Σχετικά με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (Ueber soziale Arbeitsteilung)*, η οποία πρωτοδημοσιεύθηκε στα γαλλικά το 1893 (γερμανική έκδοση 1992).

Σύμφωνα με τον Sack η κοινωνική ανάλυση του Durkheim στόχευε «στην κατάδειξη των δομικών αντιθέσεων και των ενυπαρχόντων διαφορών στις σύγχρονες κοινωνίες» (1995, σελ.18). Στην προσπάθεια για συγκρότηση της μοντέρνας βιομηχανικής κοινωνίας, ο Durkheim διακρίνει έναν «άνομο» καταμερισμό εργασίας και αναλύει τον έναν από τους τρεις τύπους των «μη κανονικών μορφών» (anormalen Formen) του καταμερισμού εργασίας – οι άλλοι δύο τύποι είναι «ο αναγκαστικός καταμερισμός εργασίας» (erzwungene Arbeitsteilung) και μια «άλλη μη κανονική μορφή του καταμερισμού εργασίας» (weitere anormale Form der Arbeitsteilung). Κάτω από τον αναγκαστικό καταμερισμό εργασίας σύμφωνα με τον Sack ο Durkheim διακρίνει «δύο δομικές όψεις της σύγχρονης κοινωνίας: η καθορισμένη από την καταγωγή ή κοινωνική τάξη στρατολόγηση στις κοινωνικές θέσεις, καθώς επίσης και η «άδικη» αμοιβή της εργασίας και η έλλειψη των ίσων ευκαιριών»⁷ (στο ίδιο, σελ. 15).

Για τον Durkheim ο άνομος καταμερισμός εργασίας παίζει έναν κεντρικό ρόλο, διότι αυτό σημαίνει την έλλειψη αλληλεγγύης και συλλογικής συνείδησης. Αλλά, ένας αναγκαστικός καταμερισμός εργασίας είναι συγχρόνως και μια αναγκαστική αλληλεγγύη ή καμία «αυθόρμητη» αλληλεγγύη, η οποία από μόνη της θα μπορούσε να δημιουργήσει τον κοινωνικό δεσμό και τη συλλογικά κατανεμημένη συνείδηση (στο ίδιο). Για τον Sack μια ανομική κοινωνία είναι μια κοινωνία χωρίς αλληλεγγύη, δηλαδή μια κοινωνία όπου οι συλλογικοί κανόνες έρχονται σε δεύτερη θέση, ενώ την πρωταρχική θέση κατέχουν επωφελείς ατομικοί και κοινωνικοί στόχοι (utilitaristische Zielsetzungen). Δηλαδή επέρχεται μια αποσύνθεση της συλλογικής συνείδησης και επικράτηση των «ατομικών συνειδήσεων» (στο ίδιο, σελ. 18-19).

Η διαδικασία της «ατομικοποίησης» (Individualisierung) η οποία συνδέεται με την κοινωνική πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη των δυτικών καπιταλιστικών χωρών τα τελευταία 20, χρόνια αποτελεί –σύμφωνα με τον Sack– για τον Durkheim «το κεντρικό δομικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών» (Sack, σελ. 52). Και αναφερόμενος στην ιστορική συστηματικά λεπτομερή και ακριβή ανάλυση ενός άλλου μελετητή, του Γάλλου κοινωνιολόγου R. Castel (1995) με τίτλο: *Les metamorphoses de la question sociale* και μια συνέντευξή του στο γαλλικό μηνιαίο περιοδικό *Magazine Litteraire*, με τίτλο: «L'avenement d'un individualisme négatif» –στο τεύχος αυτό δημοσιεύονται και άλλα άρθρα γνωστών διανοουμένων με τίτλο: «Les exclus»– ο οποίος επιδιώκει να εξειδικεύ-

σει το πληθωριστικό σχέδιο του αποκλεισμού –όπως ο ίδιος λέει– (Sack, σελ. 55), ο Sack διαπιστώνει ότι πολύ σωστά δε μιλάει κανείς σήμερα για μια νέα διαδικασία «ατομικοποίησης» αλλά για μια νέα «ώθηση» της ατομικοποίησης, η οποία οδηγεί στην αλλαγή της δομής και του τύπου των κοινωνικών σχέσεων και του κοινωνικού δεσμού. Έτσι αντί να αναφερόμαστε σε μια κοινωνία κινδύνου (Risikogesellschaft), βιωματική κοινωνία (Erlebnisgesellschaft) ή κοινωνία των δύο τρίτων, θα μπορούσαμε να μιλάμε για μια «κοινωνία εξόδου» (παραίτησης), «μια κοινωνία φυγής από την κοινωνία και τους θεσμούς της...» (στο ίδιο, σελ. 53). Μια κοινωνία της ενεργητικής και παθητικής «απογύμνωσης», μια κατάσταση που ο R. Castel την ονομάζει «αρνητική ατομικοποίηση» (στο ίδιο). Αυτή η διαδικασία της αρνητικής ατομικοποίησης αποτελεί για πολλούς μελετητές τη βάση για την ερμηνεία των φαινομένων μεταξύ άλλων της νεοφασιστικής βίας, της βίας εναντίον των ξένων και του ρατσισμού γενικά [βλ. μεταξύ άλλων: W. Heitmeyer 1995, W. Heitmeyer - J. Mueller 1995, W. Heitmeyer - J. Jacobi (Hrsg.) 1991].

Η πολιτική «κατ' εικόνα και ομοίωση» της οικονομίας ή η πρωτοκαθεδρία και η «κλωνοποίηση» της οικονομίας

Ο Fritz Sack στην προαναφερθείσα εργασία του αλλά και στην εισήγησή του «σημειώσεις σχετικά με την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας» και «κοινωνικός αποκλεισμός» (Notizen zum Primat der Oekonomie und «soziale Exklusion») στη διημερίδα που έγινε στα Ιωάννινα στις 18 και 19 Μαρτίου 1997 από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. και το Ίδρυμα Friedrich Ebert με θέμα: «Κρίση της πολιτικής ή κρίση των πολιτικών κομμάτων; Το πρόβλημα της πολιτικής συμμετοχής σήμερα» βασιζόμενος στο μοντέλο ανάλυσης του Parsons ο οποίος, ως γνωστό, διακρίνει «το άτομο», «την κοινωνία» και τον «πολιτισμό» ως τρία διαφορετικά συστήματα ανάλυσης διαχωρίζοντας την κοινωνία σε τέσσερα υποσυστήματα (της πολιτικής, της οικονομίας, της πολιτιστικής ενσωμάτωσης (ένταξης) και της κοινωνικοποίησης), επιχειρεί μια ιεράρχηση των τεσσάρων αυτών πεδίων διαπιστώνοντας ότι στην προ-σύγχρονη κοινωνία επικρατούσε η αλληλεγγύη και οι συλλογικοί κανόνες και

συλλογικές αξίες, στη σύγχρονη κοινωνία, το πολιτικό σύστημα και στη μετα-μοντέρνα κοινωνία η επικυριαρχία του οικονομικού συστήματος (Sack 1995, σελ. 31 επ., Sack 1997).

Για τον Sack, συμμετοχή και αποκλεισμός όπως επίσης αρνητική ή θετική ατομικοποίηση μπορούν μόνο τότε να κατανοηθούν, αν κατανοηθεί η ιδιαίτερη δυναμική η οποία αναπτύσσεται στις οικονομικές εξελίξεις και οι οποίες ωθούνται μέσω των εκεί κυριαρχούντων μηχανισμών (Sack 1995, σελ. 56). Κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας είναι η «παγκοσμιοποίηση», η «διεθνοποίηση» (Globalisierung) των οικονομικών συναλλαγών, η διάλυση των εθνικών κρατών και του κράτους πρόνοιας και η υποκατάσταση του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους από την «Αγορά». Αυτό σημαίνει «την επικράτηση της οικονομίας επί της πολιτικής» (στο ίδιο). Δηλαδή η κοινωνία και οι δραστηριότητές της λειτουργούν «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» της οικονομίας, δηλαδή έχουν ως πρότυπό τους την οικονομική επιχείρηση. Έχουμε δηλαδή ένα είδος «κλωνοποίησης» της οικονομίας επί της πολιτικής⁸.

Ο Sack διαπιστώνει μια αλλαγή στην οικονομική πολιτική στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες. Από την πολιτική της ζήτησης πέρασαν στην οικονομική πολιτική της προσφοράς. Μια πολιτική της ζήτησης βλέπει τους αγοραστές των αγαθών και των παρεχομένων υπηρεσιών και προσπαθεί για την ανάπτυξη αυτών των μεγεθών, ενώ μια πολιτική της προσφοράς ενδιαφέρεται για τους παραγωγούς των αγαθών και των προϊόντων των υπηρεσιών. Οι πρώτοι κατά κανόνα είναι ατομικοί καταναλωτές ενώ οι δεύτεροι είναι ισχυρά οργανωμένες συλλογικότητες (Sack 1995, σελ. 57).

Αυτή η οικονομία της προσφοράς σύμφωνα με τον I. Warde καθηγητή του Berkeley με αφορμή ένα άρθρο των «New York Times» στις 12.1.93 με τίτλο: «From P.C to E.C.» [Από το πολιτικό ορθό (Political Correctness) στο οικονομικά ορθό (Economical Correctness)] καθιερώθηκε ως «Τυρανία του οικονομικά ορθού» (Warde 1996, σελ. 18). Ο Ιμπεριαλισμός αυτής της οικονομίας στοχεύει στο να καταστήσει τον Homo Economicus ως παγκόσμια κυρίαρχη εικόνα της κοινωνίας και της ιστορίας⁹ (Sack 1995, σελ. 57).

Για τον Sack, η έννοια της εργασίας αποκτά στα πλαίσια αυτά ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες της οικονομίας, διότι μέσω της εργασίας και ειδικότερα μέσω της ανταμειβόμενης εργασίας η κοινωνία παράγει τα καταμενόμενα αγαθά και υπηρεσίες και οργανώνει την κατανομή

του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος. Με την εργασία δε γίνεται μόνο η κατανομή των υλικών αγαθών μιας κοινωνίας αλλά η εργασία αποτελεί επίσης και το κύριο χαρακτηριστικό κοινωνικής αναγνώρισης («Masterstatus») των σύγχρονων κοινωνιών, όπου τα ίδια τα άτομα αλλά και τα άτομα μεταξύ τους διαπιστώνουν ποια «λειτουργία» και ποια «αξία» τους αναγνωρίζεται (Sack 1995, σελ. 59). Η εργασία αποτελεί ουσιαστικό παράγοντα ατομικής και κοινωνικής εξέλιξης του ατόμου¹⁰.

Σήμερα, στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, για πρώτη φορά εκσυγχρονισμός και οικονομική ανάπτυξη πρέπει να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο όπου ανάπτυξη και εργασία κινούνται προς εντελώς αντίθετες κατευθύνσεις. Το τίμημα της περισσότερης ανάπτυξης είναι η λιγότερη εργασία¹¹. Με άλλα λόγια: «μεγαλύτερη ευημερία παράγεται με όλο και λιγότερο εργαζόμενους» (W. Lerepines 1996, σελ. 106 περιέχεται στο: Sack 1995, σελ. 60).

Στους ανέργους και τους νέους ανθρώπους που για πρώτη φορά εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία ή στους ξένους μετανάστες ή οικονομικούς πρόσφυγες αφαιρείται πλέον όχι μόνο το δικαίωμα της εργασίας αλλά και το δικαίωμα να ανήκουν ακόμη και στο «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό».

Αυτή την τραγική πραγματικότητα ο Sack, βασιζόμενος στην συνέντευξη του Castel, την παρουσιάζει ως εξής: «Η σύγχρονη ανεργία έχει ταυτόχρονα χάσει τη θέση της ως «πρόβλημα» και έχει γίνει η «λύση του προβλήματος» της παραπέρα οικονομικής ανάπτυξης στη σύγχρονη κοινωνία» (στο ίδιο).

Αλλά και ο Έλληνας καθηγητής-οικονομολόγος Κώστας Βεργόπουλος σε ένα άρθρο του στην «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία» στις 13 Απριλίου 1997 με τίτλο «Παγκοσμιοποίηση: Η νέα ορθοφροσύνη» γράφει: «Αποθέωση της συντηρητικής ευρηματικότητας είναι το θεώρημα της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού: εμπρός στο φόβο της ασιατικής επέλασης νομιμοποιούνται όλες οι μέχρι σήμερα απαγορευμένες ως παράνομες και καταχρηστικές, συμπεριφορές του κεφαλαίου. Η κατάρρευση των μισθών, της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων δικαιολογούνται πλέον με το επιχείρημα της ανταγωνιστικότητας. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης, ενόσω δεν προσδιορίζεται επακριβώς, ενόσω δεν υπόκειται σε οιονδήποτε λογικό έλεγχο, ενώ παράλληλα χρησιμοποιείται ως άλλοθι για να καλύψει κάθε είδους ευτέλεια, έπεται ότι έχει αναχθεί σε ιερό και όσιο δόγμα της νέας ορθοφροσύνης (υπογράμμιση στο πρωτότυπο, Γ.Ν.Γ) της εποχής μας»¹².

Κοινωνικός αποκλεισμός και μετανάστευση

Κατά την πρόσφατη περίοδο παρατηρείται διεθνώς μια σημαντική αύξηση των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Αυτή η αύξουσα τάση των μεταναστευτικών ροών συνδέεται τόσο με την αύξηση των κεφαλαιουχικών αγαθών όσο και με τον πολλαπλασιασμό και τη διεθνοποίηση των θεσμών που ελέγχουν και κατευθύνουν την παγκόσμια παραγωγή, τις συναλλαγές και τη συνεργασία μεταξύ των χωρών. Αποτέλεσμα αυτής της διεθνοποίησης είναι μεταξύ άλλων –όπως είδαμε και παραπάνω– η άνιση μεταχείριση των μεταναστών. Ενώ οι μεταναστευτικές κινήσεις θα μπορούσαν να λειτουργήσουν θετικά και να συμπληρώνουν τις διεθνείς ανταλλαγές, εντούτοις λειτουργούν αρνητικά υπακούοντας σε διαφορετικές δομές, δημιουργώντας άλλου είδους δεσμούς και εξαρτήσεις και συνδέονται άμεσα με τα οικονομικά ιστορικά και πολιτιστικά δεδομένα της κάθε χώρας που οδηγούν στη συστημική αντίληψη, την οροθέτηση και την αντιμετώπιση της διαδικασίας της μετανάστευσης μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών (Μαράτου - Αλιπράντη 1996, σελ. 277, βλ. επίσης και Σωνίδου 1997, σελ. 20).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στις μεταναστευτικές κινήσεις όσον αφορά τη χώρα εγκατάστασης των μεταναστών με αποτέλεσμα χώρες της Νότιας Ευρώπης (όπως Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) από χώρες παραδοσιακά «αποστολής μεταναστών» να θεωρούνται σήμερα ως «χώρες υποδοχής μεταναστών» ή «οι καινούριες ζώνες μετανάστευσης» (στο ίδιο).

Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες εκτός από τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικού αποκλεισμού, όπως π.χ. της γυναίκας, από την αγορά εργασίας, προστίθενται και νέες όπως: των νέων που γνωρίζουν μόνο την ανεργία ως «επάγγελμα», ακόμα και των υψηλόμισθων στελεχών επιχειρήσεων που καθημερινά απολύονται, η αθλιότητα της ζωής των εργατών με τα «λευκά κολάρα», των στελεχών (δηλαδή, των Ιαπωνικών επιχειρήσεων), που εργάζονται επί επτά ημέρες την εβδομάδα για να επιβεβαιώσουν την υψηλή τους θέση αποκλειόμενοι όμως στην πραγματικότητα από την κοινωνική ζωή, τα εκατομμύρια των μεταναστών και των ξένων εργατών που ζητούν ένα τμήμα του καπιταλιστικού ονείρου και τις εθνικές και πολιτιστικές μειονότητες της Ευρώπης που αγωνίζονται για την ύπαρξή τους (Καραμήτσος 1997, σελ. 22).

Κεντρικός στόχος στις επιλογές του διεθνούς κεφαλαίου σήμερα είναι η μείωση του κόστους εργασίας, που οδηγεί στην ελαχι-

στοποίηση της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας. Έτσι παράλληλα με ένα συνεχώς συρρικνούμενο μόνιμο εργατικό δυναμικό αναπτύσσεται και ένα μη προνομιούχο δυναμικό, «νομαδικό» ως προς την αναζήτηση εργασίας, νεόπτωχο και άνεργο ή ενταγμένο στις νέες μορφές εργασίας, όπως φασόν, χωρίς σύμβαση εργασίας ή ορισμένου χρόνου, ανασφάλιστο κ.λπ. (στο ίδιο).

Αν το «επάγγελμα» νέος και άνεργος – τάση που τείνει να γίνει μόνιμη, χωρίς «ημερομηνία λήξης» είναι σκληρό, τότε το «επάγγελμα» άνεργος και μετανάστης είναι διπλά σκληρό και τραγικό συνάμα. Αν δεν επιτρέπεται στις αδύναμες αυτόχθονες πληθυσμιακές ομάδες να παίξουν καν τον ρόλο του «εφεδρικού στρατού» στην αγορά εργασίας που παραδοσιακά τουλάχιστον έπαιζαν μαζί με τους μετανάστες τα άτομα των εθνικών και μεταναστευτικών μειονοτήτων, σήμερα αυτές δεν αντιμετωπίζονται καν σαν άτομα αλλά σαν πράγμα (αντικείμενο). Περνάμε δηλαδή από μια «non paper» πολιτική για τους μετανάστες σε μια «non person» κοινωνική μεταχείρισή τους, η οποία γίνεται ακόμη πιο δραματική με την είσοδο στην Ευρώπη εργατών και μεταναστών από τις ασιατικές και βορειοαφρικανικές χώρες αλλά και από τις πρώην ανατολικές χώρες (στο ίδιο). Από τα πέντε εκατομμύρια περίπου που ήταν οι αλλοδαποί στην Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του '50 έχουν φτάσει σήμερα τα είκοσι εκατομμύρια και ενδέχεται να αυξηθούν λόγω των δημογραφικών προβλημάτων στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου, των εμφυλίων διενέξεων στην Αφρική και της πολιτικής αστάθειας στην πρώην ανατολική Ευρώπη. Παρ' ότι ο αριθμός αυτός των μεταναστών για την Ευρώπη είναι μικρός εν τούτοις, συμβάλλει στην ενίσχυση των ξενοφοβικών αισθημάτων των πολιτών της, οι οποίοι βιώνουν την «εξαθλίωση του περιθωρίου», τον «παραγκωνισμό και τη φτώχεια», τις «παραμορφωμένες συνοικίες» και τους «παρίες» στην πόλη. Η Ευρώπη παρ' ότι συμμετέχει στο 20% του πληθυσμού του πλανήτη που νέμεται το 80% του παγκοσμίου εισοδήματος έχει μεταξύ των 340 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων της πάνω από 53 εκατομμύρια φτωχούς και 20 εκατομμύρια ανέργους (*Le Monde diplomatique*, τεύχ. 6, 1995, σελ. 3 και 10 επ.).

Αυτή η πλημμυρίδα της ανισότητας που συνεχώς επεκτείνεται σε μια «κοινωνία της αφθονίας» είναι η γενεσιουργός αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας των «ξεχασμένων» της κοινωνίας (Michel, 1995, σελ. 13). Στην εισαγωγή του συλλογικού έργου *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, το οποίο εκδόθηκε υπό τη διεύθυνση του Francois - Χα-

vier Merrien (1996), αναφέρεται σχετικά: «Η φτώχεια δεν είναι πλέον αποκλειστικό προνόμιο των κατηγοριών εκείνων που παρέμειναν στο περιθώριο της ανάπτυξης. Η φτώχεια αγγίζει στο εξής άτομα και νοικοκυριά, άλλοτε κοινωνικά και επαγγελματικά ενσωματωμένα, τα οποία όμως ωθούνται σε κατάσταση κοινωνικής αστάθειας από τους κύκλους της οικονομικής ζωής καθώς και τις αποφάσεις των πολιτικών και των επιχειρήσεων. ...Σήμερα, το ζήτημα της φτώχειας βρίσκεται παντού στο προσκήνιο. Η εμφάνιση της εξαθλίωσης αλλά και της βίας στα αστικά κέντρα, ... αποτελούν τα θλιβερά συμπτώματα μιας μείζονος κρίσης των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, οι οποίες αδυνατούν να προσφέρουν απάντηση στα πιο επείγοντα προβλήματα της εποχής μας.

Σήμερα πρέπει να παραδεχθούμε ότι το ζήτημα της φτώχειας αποτελεί ένα διεθνές φαινόμενο. Καμιά χώρα δεν ξεφεύγει εντελώς από αυτήν. Η φτώχεια κατοικεί στην καρδιά των δυτικών κοινωνιών. Όλες οι χώρες της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής γνωρίζουν, σε διαφορετικό βαθμό, αυτά τα φαινόμενα διάρρηξης του κοινωνικού ιστού. Στη Γαλλία, στη Μεγάλη Βρετανία, στη Γερμανία, η εξαθλίωση εκτίθεται δημόσια» (σελ. 16)¹³.

Ο Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας Denis Clerk γράφει: «Στις μέρες μας δεν γεννιέται κανείς φτωχός γίνεται. Αυτή είναι η καινοτομία... Η κοινωνία μας παράγει φτώχεια με τον ίδιο τρόπο όπως παράγει εμπορεύματα και πλούτο» (1995, σελ. 14), και συνεχίζει: «Η φτώχεια δεν είναι ένδειξη μιας κοινωνίας που αδυνατεί να παράγει πλούτο, αλλά το προϊόν μιας κοινωνίας, η οποία θέλει να μεγιστοποιήσει τον πλούτο που μπορεί να παράγει ο καθένας και η οποία απορρίπτει τους άλλους. Με την έννοια αυτή, παραγωγή εμπορευμάτων και παραγωγή φτώχειας συμβαδίζουν. Η υποκείμενη δυναμική είναι η ίδια και στις δύο περιπτώσεις» (1995, σελ. 16). Και ο Ντενί Ντιντερό έγραφε στην Εγκυκλοπαίδεια: «Υπάρχουν ελάχιστες ψυχές, τόσο δυνατές, που να μην μπορεί η δυστυχία να χτυπήσει (...). Η φτώχεια είναι η μητέρα των μεγάλων εγκλημάτων. Οι κυρίαρχοι είναι αυτοί που δημιουργούν την αθλιότητα και αυτοί θα λογοδοτήσουν σ' αυτόν τον κόσμο και στον άλλο για εγκλήματα που η δυστυχία διέπραξε» (Gresh 1995, σελ. 32).

Ο Cristian De Brie αναφερόμενος στην «εξαθλίωση του περιθωρίου» γράφει «Η εξαθλίωση –υλική, ψυχολογική, κοινωνική– είναι η απομόνωση, ο εξοστρακισμός, ο εγκλεισμός σε μία κατάσταση και σ' έναν τόπο ατόμων σηματοδεδεμένων, στιγματισμένων από την κατάστασή τους» (1995, σελ. 20).

Η εξαθλίωση γεννιέται πρώτα-πρώτα στα πολεοδομικά συγκροτήματα των απομακρυσμένων από το κέντρο των πόλεων υποβαθμισμένων περιοχών και ως επί των πλείστον με δύσκολη πρόσβαση. Σ' αυτά τα «τριτοκοσμικά γκέτο» συγκεντρώνονται σε μεγάλα ποσοστά μετανάστες, πολυμελείς οικογένειες, άνεργοι, ανειδίκευτοι νέοι, θύτες και θύματα ταυτόχρονα, που δεν έχουν άλλες επιλογές επιβίωσης από το να απασχολούνται στην παραοικονομία και μάλιστα στον πιο δραστήριο τομέα της δηλαδή το εμπόριο ναρκωτικών.

«Το να ζεις χωρίς να σκέφτεσαι το μέλλον, στον αστερισμό της αβεβαιότητας, της αστάθειας, των συνεχών αλλαγών εργασίας, κατοικίας, σχολείου και των οικογενειακών αλλαγών, χωρίς μεγαλύτερη δυνατότητα ν' αλλάξεις το παρόν κι ακόμα χειρότερα το μέλλον, σε ασταθή ισορροπία, στο έλεος μιας απόλυσης, μιας εξέως, ενός ατυχήματος, μιας ρήξης μετά από τα οποία όλα θα καταρρεύσουν, αυτό λέγεται συνθήκες εξαθλίωσης» (στο ίδιο).

Μέσα σ' ένα τέτοιο «τοπίο φτώχειας και εξαθλίωσης» όπως αναφέρεται παραπάνω, οι μετανάστες αποτελούν τους ιδανικούς και σύγχρονους αποδιοπομπαίους τράγους «παραδομένοι στη δημόσια κατακραυγή, κατηγορούμενοι ως υπεύθυνοι για τη διάχυτη ανασφάλεια, την ανεργία και όλα τα δεινά της πόλης» (Gresh 1995, σελ. 30). Το Υπουργικό Συμβούλιο της κυβέρνησης της Γαλλίας στις 14 Απριλίου 1993 διαπίστωνε: «Η διακίνηση ναρκωτικών, η λαθραία μετανάστευση και η αστική βία, φαινόμενα που συνδέονται όλο και περισσότερο μεταξύ τους, είναι οι κυριότεροι συντελεστές της αστικής ανασφάλειας» (στο ίδιο). Ο επιθετικός προσδιορισμός «λαθραία» παραπέμπει αφενός μεν στους «Νόμους που δημιουργούν παρανόμους» (Cristian De Brie 1995, σελ. 33) και σε «νομοθετικές ρυθμίσεις και συμβάσεις, όπως αυτή του Σένγκεν (που) επικυρώνουν διακρίσεις που σε μεγάλο βαθμό έχουν ήδη επιβληθεί» (Alaux 1995, σελ. 38). Και ο Γάλλος πρωθυπουργός Εντουάρ Μπαλαντύρ εξηγούσε πιο καθαρά στο γαλλικό λαό στις 18 Απριλίου 1993 από την τηλεοπτική εκπομπή «7» επί «7», στο κανάλι T.F1: «Επαναλαμβάνω ότι στη χώρα μας έχουμε ένα σοβαρό πρόβλημα. Γνωρίζω ότι υπήρξαν αντιδράσεις όσον αφορά τη σύνδεση μετανάστευσης και εγκλήματος και είναι εύκολο να πει κάποιος ότι αυτά τα δύο δε συνδέονται. Θα σας αναφέρω μόνο έναν αριθμό. Τα ναρκωτικά αποτελούν μάστιγα για τη χώρα μας, που συνεχώς επιδεινώνεται. Ε! λοιπόν, τα μισά από τα εγκλήματα που είχαν σχέση με ναρκωτικά έχουν διαπραχθεί από ξένους» (στο ίδιο).

Οι εθνικές-μεταναστευτικές ομάδες χρησιμοποιούνται όλο και

πιο συχνά ως «άλλοθι» για τα υπάρχοντα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά προβλήματα¹⁴ και θεωρούνται ως ο «κίνδυνος» ή «η απειλή»¹⁵ για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και ισορροπίας, ιδιαίτερα εκείνες οι ομάδες που ο πληθυσμός τους είναι μεγάλος ή διαφέρουν περισσότερο πολιτιστικά (π.χ. θρησκεία, γλώσσα) από την κυρίαρχη ομάδα και δεν προέρχονται από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. επίσης και Γκότοβος 1996).

Στα άτομα και τις ομάδες αυτές προσάπτονται αρνητικές ιδιότητες και χαρακτηριστικά (στερεότυπα) ενισχύοντας έτσι τις προϋπάρχουσες λανθάνουσες ή έκδηλες προκαταλήψεις, τις κοινωνικές διακρίσεις και τον ατομικό ή θεσμικό καθημερινό ρατσισμό (βλ. επίσης και Αζίζι - Καλατζή κ.ά. 1996), που βρίσκει την απήχυσή του όχι μόνο στις ρατσιστικές παρενοχλήσεις που γίνονται αισθητές κυρίως στο χώρο εργασίας, στο χώρο κατοικίας και στις σχέσεις με την αστυνομία αλλά και στις «δολοφονικές φράσεις στους τοίχους του μίσους» (Videlier 1995, σελ. 77), στα προγράμματα και τις αφίσες της Άκρας Δεξιάς όπως του Εθνικού Μετώπου της Γαλλίας αλλά και στις πράξεις βίας κατά των ξένων όπως αυτές τις γνωρίζουμε από την Γερμανία (βλ. Hamm 1995, σελ. 82 επ., Paetzold 1995, σελ. 51 επ.). Ο καθηγητής πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Paris - VIII Sami Naier αναφερόμενος στον εθνικισμό και στο θρησκευτικό φονταμενταλισμό διαπιστώνει ότι: «Πίσω από την εμφάνιση των ξενοφοβικών και των ολοκληρωτικών φονταμενταλισμών υπάρχει κάτι περισσότερο από μια απλή πολιτική συγκυρία. Υπάρχει παντού αυτός ο κοινωνικός σπαραγμός, ορατός με γυμνό μάτι, που προκαλεί η νέα τάξη πραγμάτων. Η απάντηση που δίνουν ο εθνικισμός και ο φονταμενταλισμός είναι βάρβαρη και ολοκληρωτική. Πρέπει να καταπολεμηθεί με τη μεγαλύτερη σταθερότητα. Αλλά αυτή η μάχη δε θα έχει πιθανότητες να κερδηθεί, παρά μόνο αν δοθεί στο όνομα των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης – δηλαδή επίσης μέσα από μια ριζική κριτική των εξίσου βάρβαρων χαρακτηριστικών μιας παγκόσμιας τάξης πραγμάτων που αφιερώνεται μόνο στη λατρεία των ποσοστών κέρδους και που καταστρέφει ολόκληρες κοινωνίες» (Naier 1996, σελ. 67).

«Οι μετανάστες δεν είναι το πρόβλημα έχουν προβλήματα» ήταν το κεντρικό σύνθημα του πρώτου αντιρατσιστικού Φεστιβάλ που διοργανώθηκε στην Αθήνα τον περασμένο Ιούλιο (Αντί, 1997, σελ. 22)¹⁶.

Ο Ουμπέρτο Έκο σε ένα πρόσφατο διεθνές συνέδριο που έγινε στη Σορβόνη σχετικά για το «μέλλον της μισαλλοδοξίας», στην

παρέμβασή του διαπιστώνει ότι «η πιο τρομερή από όλες τις μισαλλαδοξίες είναι εκείνη των φτωχών που είναι τα θύματα της διαφοράς. Δεν υπάρχει ρατσισμός των πλουσίων, οι πλούσιοι περιορίζονται να παράγουν τις θεωρίες του ρατσισμού. Οι φτωχοί αντίθετα παράγουν πρακτικό ρατσισμό και επομένως πολύ πιο ισχυρό ρατσισμό» (Έκο 1997, σελ. 55).

Ακριβώς αυτό το φαινόμενο της μισαλλαδοξίας και του ρατσισμού εκφράζεται ανάγλυφα σε μια παροιμία των Βεδουϊνών: «Είμαι εναντίον του αδελφού μου και μαζί με τον αδελφό μου, είμαστε εναντίον του ξαδέρφου μας, εγώ, ο αδελφός και ο ξαδελφός μου είμαστε εναντίον του γείτονα και όλοι μαζί είμαστε εναντίον του ξένου» (Woolf 1995, σελ. 13).

Σημειώσεις

1. Σχετικά με τη θεωρητική συζήτηση βλ. ενδεικτικά: Beiner 1995, Metha 1990. Σχετικά με το πρόβλημα που σχετίζεται με τον αποκλεισμό και το φύλο βλ. Minow. Στη Γαλλία ο αποκλεισμός συσχετίζεται κυρίως με τα (μεταναστευτικά) προάστια των πόλεων: βλ. π.χ. Loh 1994, σελ. 94 επ. Γενικά για το πρόβλημα βλ. επίσης Bourdieu 1993.

2. Τον όρο Inklusion, από το λατιν. inclusio, τον αποδίδω στα ελληνικά με «συμμετοχή» αντί για «συμπερίληψη», «σύγκλειση», «συγκλεισμό» ή «συνένωση» (πρβλ. και Λεξικά: Β. Δημητρίου Δημητράκου 1970, σελ. 1266 και 1275, Θεολ. Βοστταντζόγλου 1990, σελ. 87 και 98-99), γιατί τους θεωρώ περισσότερο αδόκιμους στη χρησιμοποίησή τους.

3. Ενδεικτικά αναφέρω: Γαλάνης - Καραφύλλης 1993 όπου γίνεται μια πρώτη προσπάθεια γενικής συζήτησης και οριοθέτησης του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού. Καραφύλλης 1994, όπου γίνεται αναφορά στους κοινωνικούς αποκλεισμούς που προέρχονται από την παρεχόμενη εκπαίδευση. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης: Κογκίδου, Τρέσσου-Μυλωνά, Τσιάκαλος 1993. Την πλέον ολοκληρωμένη σε θεματολογία εργασία για τον κοινωνικό αποκλεισμό –όχι όμως και σε επίπεδο θεωρητικής επιστημονικής ανάλυσης– αποτελεί το δίτομο συλλογικό έργο που εκδόθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το 1996 με τίτλο: *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα, και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο* (επιστημον. υπεύθυνος: καθ. Ηλίας Κατσούλης). Η εργασία αυτή χωρίζεται σε τέσσερις θεματικές ενότητες: 1) Τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού, 2) Όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού, 3) Κοινωνικός αποκλεισμός και ειδικές κατηγορίες πληθυσμού και 4) Ειδικά θέματα. Μεταξύ άλλων θεμάτων συμπεριλαμβάνονται και θέματα που

σχετίζονται με την μετανάστευση όπως: Ξένο εργατικό δυναμικό (Μαράτου-Αλιπράντη σελ. 275 επ.), πολιτικοί πρόσφυγες (Κοτσαμάνης, Πετρονώτη, Τζωρτζοπούλου, σελ. 307 επ.), Πόντιοι Παλινοστούντες (Τσακίρης, σελ. 475 επ.), Τσιγγάνοι (Μουχελή, σελ. 491 επ.), Ξενοφοβία και ρατσισμός (Δώδος κ.ά., τόμ. Β', σελ. 321 επ.)

4. Η εργασία αυτή του Niklas Luhmann αποτελεί ανακοίνωση του συγγραφέα στο συνέδριο που διοργανώθηκε στο Αμβούργο από 5-7 Μαΐου 1994 από τον κλάδο «Κοινωνιολογικές θεωρίες» της Γερμανικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας και του Ινστιτούτου του Αμβούργου για Κοινωνική Έρευνα. Η μελέτη δημοσιεύθηκε στον τόμο που περιέχει τις ανακοινώσεις του συνεδρίου καθώς επίσης και τα γραπτά σχόλια στις ανακοινώσεις [βλ., Max Miller και Hans - Georg Soeffner (επιμ.), 1996] αλλά και ο ίδιος ο συγγραφέας τη συμπεριέλαβε στο βιβλίο του που εκδόθηκε ένα χρόνο πριν (Luhmann 1995), στο οποίο αναφέρονται και οι σχετικές παραπομπές.

5. Η Ουαλλία όπως και η Σκωτία αποτελούσε μια από τις αρχαίες περιοχές υποχώρησης των Κελτών στα βρετανικά νησιά. Δεν υπήρξε ποτέ αυτόνομη. Ήδη τον 13ο αιώνα κυριαρχείται από στρατιωτική επέμβαση. Το 1536 η Ουαλλία συνενώνεται με την Αγγλία. Σήμερα αποτελεί μια από τις πλέον υποβαθμισμένες περιοχές της Αγγλίας. Περισσότερα σχετικά βλ. Blaschke 1985, σελ. 133 επ.

6. Αποτελεί μία αρκετά τροποποιημένη και αναμορφωμένη μορφή της ανακοίνωσής του στο ουγγαρο-γερμανικό Συμπόσιο με θέμα *Κοινωνική Αναμόρφωση και Εγκληματικότητα (Sozialer Umbruch und Kriminalitaet)* τον Αύγουστο 1995 στη Βουδαπέστη.

7. Ίσως εδώ θα έπρεπε να μιλήσει κανείς όχι για έλλειψη ίσων ευκαιριών αλλά για έλλειψη ίσων αφετηριών.

8. Ο καθηγητής του Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Αναπτυξιακών Σπουδών της Γενεύης Christian Comeliau γράφει: «Το κίνημα της παγκοσμιοποίησης κυριαρχείται από την οικονομία: η κυριαρχία αυτή καθορίζει στο σύνολό του το μοντέλο της κοινωνίας. Αυτό το μοντέλο λοιπόν επιβάλλεται και ενισχύεται από την παγκοσμιοποίηση» (1996, σελ. 86). «... Εφόσον η παγκοσμιοποίηση είναι η λογική συνέχεια και επιτάχυνση της εξάπλωσης του οικονομικού μοντέλου του καπιταλισμού, δεν μπορεί παρά να επιβεβαιώνει και να ενισχύει την κυριαρχία της οικονομίας στο σύνολο της οργάνωσης της κοινωνίας» (στο ίδιο, σελ. 87). Για τον Ignacio Ramonet «το οικονομικό υπερέχει του πολιτικού» (1996, σελ. 6).

Λέγεται ότι ο ιδρυτής του ΠΑΣΟΚ Ανδρέας Παπανδρέου όταν είδε το κείμενο της συμφωνίας του Μάαστριχτ είπε: «Πολιτικοί την έφτιαξαν ή τραpezίτες;» (Αλεξίου 1997, σελ. 29): Στην τελευταία «σύνοδο κορυφής των 15» (Διακυβερνητική) στις 16 Ιουνίου 1997 στο Άμστερνταμ έγινε προσπάθεια να δοθεί περισσότερο πολιτικός χαρακτήρας στις αποφάσεις των 15, να μειωθεί η ισχύς της ευρωπαϊκής τράπεζας και να ενισχυθεί περισσότερο το «κοινωνικό πρόσωπο» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

9. Σύμφωνα με τον Ibrahim Warde ο «οικονομισμός» παρουσιάζει τάσεις πανταχού παρουσίας και εισβάλλει στις κοινωνικές επιστήμες και το δίκαιο και αναφέρει για παραδείγματα τον Γκάρντ Μπέκερ που τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ το 1992 διότι «επέκτεινε το πεδίο της οικονομικής θεωρίας σε πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς αγνοημένες μέχρι τώρα από άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες» (1996, σελ. 19). Μήπως και στην Ελλάδα δεν καθιερώθηκε το μάθημα της «Οικονομίας» στο Λύκειο με (εν μέρει) εκτόπιση της Κοινωνιολογίας;

Και στον τομέα του δικαίου οι επεμβάσεις των οικονομικών αναλύσεων, σύμφωνα με τον Warde, είναι ουσιαστικές.

Ο πρώην καθηγητής δικαίου στο πανεπιστήμιο του Σικάγου και σήμερα ομοσπονδιακός δικαστής Ρίτσαρτ Πόνσερ, ελάχιστο γνωστός στο ευρύ κοινό, αποτελεί ωστόσο το άτομο που αναφέρεται συχνότερα στα οικονομικά περιοδικά και τις ειδικές νομικές επιθεωρήσεις. Ιδρυτής του Κινημάτος Δίκαιο και Οικονομία του οποίου τα σεμινάρια έχει παρακολουθήσει η πλειοψηφία των αμερικανών δικαστών εξηγεί: «Η λέξη δικαιοσύνη μου προκαλεί αναγούλα. Δεν έχει κανένα νόημα» (υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο). Και στο βιβλίο του οικονομική ανάλυση του δικαίου (*Economic Analysis of the Law*, Little Brown, 1999) καλεί τους νομικούς να εφαρμόζουν τις οικονομικές αρχές σε δικαστικά θέματα για να αποφυγουν ακριβώς την «τυραννία του δικαίου» (στο ίδιο).

10. Σχετικά με το ρόλο της ανεργίας και τις επιπτώσεις της σε ατομικό-ψυχοκοινωνικό επίπεδο βλ. ενδεικτικά: Γαλάνης 1987, 1989. Ιδιαίτερα για το ρόλο της εργασίας σε άτομα με ψυχικές διαταραχές βλ. ενδεικτικά: Γαλάνης 1993.

11. Σχετικά με την πολιτική οικονομία της αγοράς εργασίας, το μέλλον της αγοράς εργασίας, τις λογικές της συλλογικής δράσης και την εργασία ως κοινωνιολογική κατηγορία-κλειδί βλ. το βιβλίο του Claus Offe 1993. Επίσης σχετικά με το μέλλον της εργασίας βλ. και το βιβλίο του Jeremy Rifkin που πρόσφατα εκδόθηκε στα ελληνικά (1996).

12. Σ' αυτό το πνεύμα κινούνται και οι προτάσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου προς την ελληνική κυβέρνηση.

«Συγκεκριμένα, το ΔΝΤ προτείνει μεγαλύτερη ελαστικότητα στα ωράρια εργασίας, χαμηλότερο ελάχιστο ημερομίσθιο για τους νεότερους εργαζομένους, πιο αποκεντρωμένη διαδικασία διαπραγματεύσεων, καθώς και απελευθέρωση των κανονισμών για τις προσλήψεις και τις απολύσεις» και ο ΟΟΣΑ στην έκθεσή του «προτείνει μείωση συντάξεων και αύξηση ορίων ηλικίας για θεμελίωση δικαιώματος συνταξιοδότησης» (*Το Βήμα*, 25 Μαΐου 1997, σελ. Α6). Σ' αυτά τα πλαίσια εμφανίζεται και ο όρος «απασχολήσιμοι άνεργοι» και ο προτεινόμενος από την κυβέρνηση «κοινωνικός διάλογος».

13. Για να καταλήξει στο συμπέρασμα: «Η διερεύνηση των διαστάσεων που συγκροτούν τη φτώχεια, ο καθορισμός των πληθυσμών, η μελέτη των συμπεριφορών, αποτελούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για μια αποτελεσματική δράση. Αν δίνεται έμφαση στην κουλτούρα της φτώχει-

ας, τότε επιβάλλεται η αναγκαιότητα δράσεων για την ακύρωση της πολιτισμικής αδυναμίας. Αν το ζήτημα είναι οι αντικοινωνικές συμπεριφορές, τότε πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην κατασταλτική δράση και να αποφευχθεί η εύνοια προς τους ενόχους. Αν το ζήτημα είναι εκείνο του κοινωνικού και του οικονομικού αποκλεισμού, πρέπει να υπάρξει παρέμβαση, πάνω στους δύο αυτούς άξονες. Από την άποψη αυτή, οι συζητήσεις του 20ού αιώνα θυμίζουν αναμφίβολα τις αντιπαραθέσεις του 19ου αιώνα» (Meggien 1996, σελ. 29). Σχετικά με τις διαστάσεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα βλ. Καράγιωργας, κ.ά. (1990).

14. Σχετικά με την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, τη διαδικασία διεθνοποίησης και την αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης βλ. Μάρκου (1996).

15. Σχετικά με το πρόβλημα των ξένων και ιδιαίτερα των Αλβανών στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά τις εμπειρικές έρευνες: Γαλάνης (1993), (1994), (1995), (1996).

16. Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση της εταιρίας «Ινστιτούτο V - P.R.C.» που πραγματοποιήθηκε στο χρονικό διάστημα 26 έως 28 Μαρτίου 1997 σχετικά με τους πρόσφυγες από τη γειτονική Αλβανία «όχι» στο ενδεχόμενο υποδοχής Αλβανών προσφύγων από την Ελλάδα λέει το 67% των ερωτηθέντων και «ναι» μόλις το 27%. Ενθαρρυντικό πάντως είναι ότι το 58,9%, ισχυρίζεται ότι οι αλβανοί εργαζόμενοι στην Ελλάδα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες (Παππάς 1997, σελ. 8). Και ο δημοσιογράφος Βασίλης Μουλόπουλος σε ένα άρθρο του στο *Βήμα*, στις 30 Μαρτίου 1997, με τίτλο: «Είναι Αλβανοί; Σκοτώστε τους!» αναφερόμενος στη στάση της ελληνικής κοινωνίας γράφει: «Το δράμα του αλβανικού λαού δείχνει την υποκρισία της ελληνικής κοινωνίας που αρέσκεται να αυτοχαρακτηρίζεται ανοιχτή, ανεκτική, προοδευτική όσο το πρόβλημα αφορά τους άλλους, είναι μακρινό. Που καταδικάζει μετά βδελυγμίας τον Λεπέν αλλά είναι έτοιμη να ασπασθεί τον λεπενισμό» (σελ. 15).

Βιβλιογραφία

- Αζίζι-Καλατζή Α., Ζώνιου-Σιδέρη Α., Βλάχου Α., *Προκαταλήψεις και στερεότυπα. Δημιουργία και αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Αλεξίου Λ., «Ο ποταμός Μάαστριχτ», *Τα Νέα*, 11 Ιουνίου 1997, σελ. 29.
- Alaux J.-P., «Ευρώπη: Πάνω απ' όλα η ασφάλεια», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 38-40 (ελληνική έκδοση).

- Αντί (δεκαπενθήμερη πολιτική και πολιτιστική επιθεώρηση), «Φάκελος: Οι ξένοι στην Ελλάδα», τεύχος 625, 3 Ιανουαρίου 1997, σελ. 11-29.
- Le Monde Diplomatique* (ελληνική έκδοση του *Maniere de voir*), «Η μάστιγα του κοινωνικού αποκλεισμού», τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995.
- Βεργόπουλος Κ., «Παγκοσμιοποίηση: Η νέα ορθοφροσύνη», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 13 Απριλίου 1997, σελ. 102.
- Beiner R., «Why Citizenship constitutes a theoretical Problem in the last Decade of the Twentieth Century», in: *Theorizing Citizenship*, hrsg. v. Beiner R., Albany, 1995, σελ. 1-28.
- Blaschke J., *Volk, Nation, Interner Kolonialismus, Ethnizitaet. Konzepte zur politischen Soziologie regionalistischer Bewegungen in Westeuropa*, Express Edition, Berlin, 1985.
- Βοσταντζόγλου Θεολ., *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσης*, Αθήναι, 1990.
- Bourdieu P., *La Misere du Monde*, Le Seuil, Paris, 1993.
- Γαλάνης Γ.Ν. - Καραφύλλης Γρ., «Ο κοινωνικός αποκλεισμός. Γενικό διάγραμμα του προβλήματος και επιγραμματικές αναιρετικές προτάσεις», *Χρονικά - Chroniques* του εργαστηρίου εγκληματολογικών επιστημών Τμήματος Νομικής, Πανεπιστημίου Θράκης, τεύχος 6, Απρίλιος 1993, σελ. 31-44.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Ο ρόλος της Κοινότητας στην Ψυχική Υγεία», στο: Γιάννης Παπαδάτος (εισαγωγή-επιμέλεια), *Ψυχική Υγεία και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, εκδόσεις Ειρήνη, Αθήνα, 1987, σελ. 363-376.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Ανεργία και Εγκληματικότητα», *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό*, τόμ. 1, σελ. 458-461 και Κοινωνική Εργασία, τεύχος 13, 1989, σελ. 49-54.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Στάσεις και αντιλήψεις εργοδοτών της επαρχίας σχετικά με την ψυχική ασθένεια και την πρόσληψη σε θέσεις εργασίας ατόμων με ψυχικές διαταραχές (εμπειρική έρευνα)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, no 5, 1993, σελ. 67-125 και Ανάτυπο.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Η γνώμη των κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα (εμπειρική έρευνα)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, no 6, 1993, σελ. 43-104 και Ανάτυπο.
- Galanis G.N., «Migration, Kontakt und Stereotypenbildung. Eine explorative Untersuchung in Westgriechenland», *Zeitschrift fuer Politische Psychologie*, H. 3, 1994, σελ. 266-276.

- Galanis G.N., «Migration, Stereotypisierung und Ethnozentrismus: Fortsetzung der Untersuchungsreihe in Westgriechenland», *Zeitschrift fuer Politische Psychologie*, Jg. 3, H. 4, 1995, σελ. 401-404.
- Galanis G.N., «Migration, Ethnozentrismus und Stereotypisierung Ergebnisse einer Untersuchung in Westgriechenland», *Chroniques - Chronicles* Εργαστηρίου Εγκληματολογικών Επιστημών, Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Θράκης, τεύχος 9, Σεπτέμβριος 1996, σελ. 145-158.
- Το Βήμα, Οι προτάσεις ΟΟΣΑ και ΔΝΤ, 25 Μαΐου 1997, σελ. Α6.
- Γκότοβος Α.Ε., *Ρατσισμός. Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Clerc D., «Βιομηχανία παραγκωνισμένων», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 14-16 (ελληνική έκδοση).
- Comelïau Ch., «Οικονομία και κοινωνικό μοντέλο», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1996, σελ. 86-88 (ελληνική έκδοση).
- De Brie Ch., «Η εξαθλίωση του περιθωρίου», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 20-21 (ελληνική έκδοση).
- Δημητράκου Δ.Β., *Νέον λεξικόν ορθογραφικόν καί ερμηνευτικόν όλης της ελληνικής γλώσσης. Εκσυγχρονισμένον «1970». Έκδοσις Γ' εκσυγχρονισμένη. Αναθεώρησις, συμπλήρωσις καί διόρθωσις υπό Θησέως Τζαννετάτου*, Εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνης, Αθήνα.
- Δώδος Δ., Καφετζής Π., Μιχαλοπούλου Α., Νικολακόπουλος Η., «Ξενοφοβία και ρατσισμός στην Ελλάδα 1988-1992 (Μια συγκριτική προσέγγιση και ορισμένες υποθέσεις με βάση τα δεδομένα του Ευρωβαρομέτρου)», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1996, σελ. 321-343.
- Έκο Ο., «Το σοκ της διαφοράς», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 11 Μαΐου 1997, σελ. 55.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Πράσινο Βιβλίο για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική, Επιλογές για την Ένωση*, Λουξεμβούργο, 1994.
- Funk A., «Ausgeschlossene und Buerger: Das ampivalente Verhaeltnis von Rechtsgleichheit und sozialem Ausschluss», in: *Kriminologisches Journal*, H. 4, 27 Jg. 1995, σελ. 243-256.
- Gresh A., «Μετανάστες, οι σύγχρονοι αποδιοπομπαίοι τράγοι», *Le*

- Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 30-33 (ελληνική έκδοση).
- Hamm R., «Η Γερμανία η βία και η θλίψη», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 82-84 (ελληνική έκδοση).
- Heitmeyer W., *Gewalt: Schattenseiten der Individualisierung bei Jugendlichen unterschiedlicher Milieus*, Weinheim, 1995.
- Heitmeyer W. - J. Mueller, *Fremdenfeindliche Gewalt junger Menschen: biographische Hintergruende soziale Situationskontexte und die Bedeutung strafrechtlicher Sanktion*, hrsg. v. Bundesministerium der Justiz, Godesberg, 1995.
- Heitmeyer W., - J. Jacobi (Hrsg), *Politische Sozialisation und Individualisierung. Perspektiven und Chancen politischer Bildung*, Juventa, Weinheim und Muenchen, 1991.
- Καβουνίδη Τζ., «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1996, σελ. 47-79.
- Καράγιωργας Σ. κ.ά., *Οι διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1990.
- Καραμήτσος Φ., «Κοινωνικός αποκλεισμός», *Αντί*, τεύχος 625, 3 Ιανουαρίου 1997, σελ. 22.
- Καραφύλλης Γρ., «Παιδεία και κοινωνικοί αποκλεισμοί», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Α΄, τεύχος 15, σελ. 125-140.
- Κατσούλης Ηλ. (επιστημονικός υπεύθυνος), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, τόμ. Α΄ και Β΄, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1996.
- Κατσούλης Ηλ., «Πρόλογος», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996, σελ. 13-15.
- Κοτζαμάνης Β., Πετρονώτη Μ., Τζωρτζοπούλου Μ., «Πολιτικοί πρόσφυγες: εξελίξεις και θέματα πολιτικής», στο Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1996, σελ. 307-329.
- Κογκίδου Δ., Τρέσσου-Μυλωνά Ε., Τσιάκαλος Γ., *Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση: Η περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων στη Δυτική Θεσσαλονίκη*, Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993.
- Loh D., «Rassismus als Institution: Das Beispiel Frankreich», in: *Das Gewalt - Dilemma*, hrsg. v. W Heitmeyer, Frankfurt a. M., 1994, σελ. 91-114.

- Luhmann N., «Jenseits von Barbarei», in: N. Luhmann, *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Band 4, Suhrkamp Frankfurt am Main, 1995, σελ. 138-150.
- Luhmann N., «Jenseits von Barbarei», in: *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts*, hrsg. v. M. Miller und H.-G. Soeffner, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996, σελ. 219-230.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., «Ξένο εργατικό δυναμικό: τάσεις και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 275-306.
- Μάρκου Γ.Π., *Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Merrien F.-X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, μετάφραση: Μαρία Κορασίδου, Κατάρτι, Αθήνα, 1996 (τίτλος πρωτοτύπου: *Face a la pauvreté*, 1994).
- Metha U.S., «Liberal Strategies of Excusion», in: *Politics and Society*, 18, 1990, σελ. 427-454.
- Michel A.-M., «Η κλιμάκωση της φτώχειας στην Ευρώπη», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 10-13 (ελληνική έκδοση).
- Minow M., *Making all the Difference? Inclusion, Exclusion and American Law*, Haca and London, 1990.
- Μουλόπουλος Β., «Είναι Αλβανοί; Σκοτώστε τους!», *Το Βήμα*, 30 Μαρτίου 1997, σελ. Α15.
- Μουχελή Α., «Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 491-523
- Naier S., «Εθνικισμός και θρησκευτικός φονταμενταλισμός», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1996, σελ. 64-67 (ελληνική έκδοση).
- Offe C., *Κοινωνία της εργασίας* (εισαγωγή-επιμέλεια: Γιάννης Τουτζιάρκης), εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Παππάς Τ., «Βοήθεια ναι, πρόσφυγες όχι», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6 Απριλίου 1997, σελ. 8.
- Raetzold B., «Ρατσιστικές διακρίσεις στη Γερμανία», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 51-54 (ελληνική έκδοση).

- Ramonet I., «Νέα ιδεολογικά δόγματα με οικουμενικές αξιώσεις», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 8, Απρίλιος 1996, σελ. 6-7 (ελληνική έκδοση).
- Rifkin J., *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, μετάφραση: Γιούρι Κοβαλένκο, πρόλογος: Νίκος Κοτζιάς, εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996 (τίτλος πρωτοτύπου: *The End of Work: The Decline of the Post-market Era*).
- Sack F., «Umbruch und Kriminalitaet - Umbruch als Kriminalitaet», 1995 (υπό δημοσίευση στο: K. Sessar - F. Irk).
- Sack F., «Notizen zum Primat der Oekonomie und "soziale Exklusion"», Ανακοίνωση στη διημερίδα: *Κρίση της πολιτικής ή κρίση των πολιτικών κομμάτων; Το πρόβλημα της πολιτικής συμμετοχής σήμερα*, Ιωάννινα, 18 και 19 Μαρτίου 1997.
- Σωνίδου Μ., «Αφιλόξενη για τους μετανάστες η Ευρώπη», *Καθημερινή*, 20 Απριλίου 1997, σελ. 8.
- Τσακίρης Κ., «Πόντιοι παλινοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 475-489.
- Videliere Ph., «Δολοφονικές φράσεις στους τοίχους του μίσους», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 77-78 (ελληνική έκδοση).
- Warde I., «Κομισάριοι της ιδεολογίας του οικονομικά ορθού», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1996, σελ. 18-19 (ελληνική έκδοση).
- Woolf S., *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, πρόλογος: Αντώνης Λιάκος, μετάφραση: Έφη Γαζή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

Για μια σύγχρονη μεταρρύθμιση του Εθνικού Συστήματος Υγείας στην Ελλάδα

Γεώργιος Μάρδας*, Μαρία Σπάρου**

Περίληψη

Το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας επιχείρησε, μέσα στο έτος 1998, μια σημαντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Βασικός στόχος του υπεύθυνου αυτού φορέα για τη χάραξη της πολιτικής υγείας, ήταν η σύγκλιση των επιμέρους αγορών υπηρεσιών υγείας προς μια ενιαία εθνική υγειονομική αγορά. Τελικός δε σκοπός είναι η δημιουργία ενός Ενιαίου Φορέα Υγείας. Στο πλαίσιο αυτού του προγραμματισμού προτείνονται νέες ουσιαστικές και θεσμικές παρεμβάσεις.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το έτος 1983, δημοσιεύθηκε ο νόμος 1397, που θεσμοθετούσε το Εθνικό Σύστημα Υγείας της Ελλάδας. Μέχρι σήμερα, η πολιτεία παρενέβη θεσμοθετικά με μια σειρά πέντε νόμων (1579/85, 1579/88, 2071/92, 2194/94 και 2519/97) και τροποποίησε, συμπλήρωσε και κατάργησε ορισμένες διατάξεις του αρχικού νόμου του Ε.Σ.Υ., χωρίς όμως ποτέ να παρέμβει ουσιαστικά, ριζικά και με επιστημονικό προγραμματισμό στο σύστημα αυτό, ώστε να αριστοποιήσει τη λειτουργία του.

---

* Καθηγητής στο Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Υγείας και Πρόνοιας.

** Καθηγήτρια στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ο προγραμματιστής και ο πολιτικός οφείλουν να ενσκήψουν με μεγάλη σοβαρότητα και υπευθυνότητα στα βασικά προβλήματα του Ε.Σ.Υ. Το ανθρώπινο κεφάλαιο, η επιστημονική έρευνα στο χώρο της υγείας, η διόγκωση των δαπανών για φάρμακα, ο συνεχώς αυξανόμενος ρυθμός των δαπανών για υγεία, οι δυσλειτουργίες στο διοικητικό και οικονομικό μηχανισμό, καθώς και η αποδοτική και χρήσιμη χρηματοδότηση είναι τα κατεξοχήν πρωτεύοντα θέματα που η σημασία των οποίων πρέπει να αξιολογηθεί και να προταθούν τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπιση των σχετικών προκυπτόντων προβλημάτων, που σε τελευταία ανάλυση προκαλούν τη μείωση της αίσθησης της ικανοποίησης των πολιτών από τα προϊόντα υγείας τα οποία παράγει το Ε.Σ.Υ. Πρωταρχικός άξονας όλων των σχετικών παρεμβάσεων είναι αφενός η αλλαγή νοοτροπίας των διοικούντων, σε όλη την ιεραρχία, ως προς την αναγκαιότητα του θεσμού του Ε.Σ.Υ. και αφετέρου ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του χώρου αυτού, του οποίου χαρακτηριστήρα οι συνιστώσες μεταφράζονται σε σεβασμό στην προσωπικότητα, την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του πολίτη, αλλά και στα δικαιώματα του ασθενή.

2. Επιχειρούμενες θεσμικές αλλαγές στο Ε.Σ.Υ.

Στην Ελλάδα, μέσα στο 1998, θα αρχίσει ένα πιλοτικό πρόγραμμα εφαρμογής ενός δικτύου υπηρεσιών πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας (Π.Φ.Υ.). Στόχος του προγράμματος είναι, στην ολοκλήρωσή του, να καλύπτει υγειονομικά όλη τη χώρα, να προσφέρεται ενιαία και αποτελεσματικά η φροντίδα υγείας ακόμη και σε απομακρυσμένες περιοχές σε όλους του πολίτες και να λειτουργήσουν οι Μονάδες Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας του Ε.Σ.Υ., των Ασφαλιστικών Οργανισμών και Ταμείων, των Ο.Τ.Α. ή άλλων Ν.Π.Δ.Δ., σε οργανωτικό και λειτουργικό επίπεδο, ως Δίκτυα Παροχής Υπηρεσιών Πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας. Τελικός δε σκοπός είναι να λειτουργήσει το πρόγραμμα αυτό ως Ενιαίος Φορέας Υγείας (Ε.Φ.Υ.).

Φαίνεται, ότι πολιτική του υπουργείου υγείας είναι «η βαθμιαία προσέγγιση σύγκλισης των επιμέρους αγορών υπηρεσιών υγείας προς μια ενιαία εθνική υγειονομική αγορά με την εποπτεία, τον έλεγχο και την αξιολόγηση του κράτους». Η όλη αυτή διαδικασία, δεν αποτελεί παρά την αρχή για την οικοδόμηση, στην πράξη,

του ως άνω Ενιαίου Φορέα Υγείας και η εφαρμογή του στα πλαίσια του συστήματος υγείας. Αυτό το γεγονός, θα συνδράμει στον έλεγχο του κόστους των υγειονομικών υπηρεσιών, με ταυτόχρονα ποιοτικότερη απόδοσή τους. Επίσης, το σύστημα Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας θα έχει ως βασικό στόχο την πρόληψη και την προαγωγή της υγείας, στον τομέα των οποίων υστερεί η χώρα μας και όχι απλά και μόνο την πρωτοβάθμια περίθαλψη.

Ακόμη, στα άμεσα σχέδια είναι (στα πλαίσια του σχετικού με τα παραπάνω νόμου 2159, ΦΕΚ 165, 21-08-1997) η εφαρμογή στην πράξη και του θεσμού του οικογενειακού γιατρού, ο οποίος, εκτός της παροχής ιατρικών υπηρεσιών, θα συνεργάζεται για την πραγματοποίηση ειδικών ιατρικών και διαγνωστικών εξετάσεων με τους αντίστοιχους ειδικούς ιατρούς και εργαστήρια του Δικτύου ή του συνδεδεμένου με αυτό Νοσοκομείου. Συνέπεια αυτού θα είναι η επίτευξη της μείωσης των δαπανών για ιατρικές εξετάσεις σε ιδιωτικά διαγνωστικά κέντρα. Προγραμματίζεται, επίσης, ώστε οι Μονάδες Υγείας διάφορων Φορέων να λειτουργήσουν με κοινά στοιχεία και έτσι να επιτευχθεί η εξομοίωση της περίθαλψης σε όλους τους ασφαλισμένους και κυρίως η μείωση των δαπανών για υγεία από τον οικογενειακό προϋπολογισμό, αφού θα ικανοποιούνται οι ανάγκες από το δημόσιο τομέα και δε θα είναι απαραίτητη η προσφυγή στον ιδιωτικό τομέα για παροχή πιο αποτελεσματικών υπηρεσιών υγείας¹.

3. Προτεινόμενες ουσιαστικές και θεσμικές παρεμβάσεις στο Ε.Σ.Υ.

Όσον αφορά το ανθρώπινο δυναμικό, θα πρέπει, καταρχήν, να αξιοποιηθεί ορθολογικά το ήδη υπάρχον, κυρίως δε των υπηρεσιών πρωτοβάθμιας φροντίδας, και των ασφαλιστικών ταμείων. Επιπλέον, είναι σημαντικό να δοθούν κίνητρα και εγγυήσεις για την προσέλευση νέων στελεχών σε υποβαθμισμένες περιοχές της χώρας. Τέλος, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στον προγραμματισμό παραγωγής εκπαίδευσης και περαιτέρω εξειδίκευσης των επαγγελματιών υγείας και η καθιέρωση του Υγειονομικού Χάρτη της χώρας, με διαχωρισμό του πτυχίου και της άδειας άσκησης επαγγέλματος. Μία πρόταση είναι αυτή η άσκηση να χορηγείται με πανελλαδικές εξετάσεις. Βέβαια, απαιτείται, εκτός από θέληση και εύρεση των αναγκαίων οικονομικών πόρων για την πραγματο-

ποίηση του σχεδίου. Αξίζει όμως αυτή η προσπάθεια, γιατί θα βελτιωθούν σημαντικά οι προσφερόμενες υπηρεσίες υγείας².

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Προσωπικό του Εθνικού Συστήματος Υγείας κατά το έτος 1992

Κατηγορίες προσωπικού	Νοσοκομεία	Κέντρα Υγείας	Γενικό Σύνολο
Γιατροί Ε.Σ.Υ	8.052	1.300	9.352
Γιατροί - ιδιώτες	—	—	—
Γιατροί Πανεπιστημιακοί	941	—	941
Γιατροί υπό ειδίκευση	6.388	—	6.388
Συναφείς (Φαρμακ. Βιολ.)	1.128	—	1.128
ΣΥΝΟΛΟ	16.509	1.300	17.809
Νοσοκόμες	26.153	—	26.153
Λοιπό Νοσ/κό Προσωπικό	4.322	—	4.322
ΣΥΝΟΛΟ	30.475	1.431	31.906
Παραϊατρικό προσωπικό	669	338	1.007
Τεχνικό Προσωπικό	4.055	—	4.055
Λοιπό Διοικ. Προσωπικό	22.864	—	22.864
ΣΥΝΟΛΟ	27.588	2.024	29.612
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	74.572	4.755	79.327

Πηγή: Υπουργείο Υ.Π.Κ.Α.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ιατροί, οδοντογιάτροι και φαρμακοποιοί σε όλη τη χώρα
(δημόσιου και ιδιωτικού τομέα) κατά τα έτη 1983-1993

Έτη	Γιατροί	Κάτοικοι ανά γιατρό	Οδοντογιάτροι	Φαρμακοποιοί
1983	27.581	357	8.222	5.384
1984	28.193	351	8.379	5.732
1985	31.212	318	8.447	7.621
1986	32.434	307	8.675	8.081
1987	33.763	296	8.962	8.503
1988	35.104	285	9.261	8.885
1989	36.423	276	9.583	9.211
1990	37.764	267	9.849	9.512
1991	39.189	260	10.167	9.770
1992	40.517	254	10.446	10.062
1993	41.631	249	10.797	10.196
M.E.P.M	$i = 9,5$	$i = -6,6$	$i = 2,8$	$i = 6,6$

Πηγή: (α) Ε.Σ.Υ.Ε. (β) Ίδιοι υπολογισμοί, Γ.Δ. Μάρδα.

Παρατηρήσεις:

- Κατά το έτος 1989, στην περιφέρεια πρωτεύουσας, ο αριθμός των γιατρών είναι 17.214. Δεν περιλαμβάνονται τα κρεβάτια και τα νοσηλευτικά ιδρύματα του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας.
- Ο αριθμός των γιατρών, οδοντογιάτρων και φαρμακοποιών υπολογίζεται την 31 Δεκεμβρίου κάθε έτους. Ειδικά για το έτος 1993, υπολογίστηκαν στις 31-10-1993.
- Τα κρεβάτια και τα νοσηλευτικά ιδρύματα του έτους 1991, υπολογίστηκαν τον Ιούλιο 1991.
- Ο αριθμός των κρεβατιών και των νοσηλευτικών ιδρυμάτων, για το έτος 1991, αναφέρονται στον μήνα Ιούλιο.
- Όπου M.E.P.M. = Μέσος Ετήσιος Ρυθμός Μεταβολής.
- Ο πληθυσμός της Ελλάδας, κατά το 1983 (μέσο του έτους), ήταν 9.846.627, ενώ το 1993 ήταν 10.379.453. Αυτό σημαίνει, ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, για την περίοδο 1983-1993, ήταν 5,3%. Για το ίδιο διάστημα (1983-1993), ο M.E.P.M. των γιατρών ήταν +9,5% των δε κατοίκων ανά γιατρό ήταν -6,6%. Η συνεχής αυξητική τάση του αριθμού των γιατρών και η σχεδόν μηδενική τάση αύξησης του πληθυσμού, μέχρι και το έτος 1994, οδήγησαν στη διαμόρφωση χαμηλού δείκτη «κάτοικοι ανά γιατρό», δηλαδή στον πληθωρισμό του ιατρικού επαγγέλματος. Πρέπει να σημειωθεί, ότι ο M.E.P.M. του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδας, για τα έτη 1983-1993, ήταν $i = +0,5$.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα που πρέπει να θιγεί, με βάση τις προοπτικές για το μέλλον του συστήματος υγείας, είναι το θέμα των ερευνών στη χώρα της Υγείας. Το θέμα αυτό έγκειται στην Έρευνα Αποτελεσμάτων και στην Έρευνα των Διαφοροποιήσεων. Είναι απαραίτητη η συγκομιδή στοιχείων και εμπειριών από όλες τις χώρες, όπως και η προτυποποίηση των διεθνών στατιστικών. Κάτι τέτοιο, είναι πολύ σημαντικό, ιδιαίτερα δε στον τομέα της οικονομίας της υγείας, καθώς θα βοηθήσει να γνωρίσουμε, σε κοινή βάση, οικονομικά δεδομένα, που αφορούν το σύστημα υγείας κάθε χώρας και να αποφύγουμε μεθόδους, που απέτυχαν ή να εφαρμόσουμε άλλες που επέτυχαν· αλλά κυρίως να δημιουργήσουμε ένα εθνικό σύστημα, βασισμένο στα οικονομικό-κοινωνικά δεδομένα της χώρας, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις σχετικές εμπειρίες.

Στο πλαίσιο της οικονομικής διαχείρισης και λογιστικής παρακολούθησης των ερευνών προτείνεται να δημιουργηθούν ειδικοί κλαδικοί λογαριασμοί για την έρευνα στον τομέα της υγείας μέσα στους Εθνικούς Λογαριασμούς. Πάντως πρέπει να αυξηθούν στην Ελλάδα σημαντικά τα κονδύλια που αφορούν την έρευνα και μάλιστα στον τομέα της υγείας³.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Σύνολο δαπανών δημόσιου προϋπολογισμού για έρευνα και ανάπτυξη σε % του Α.Εγ.Π., για τα έτη 1989-1994

Χώρες	Έτη						M.E.P.M. (%)
	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1989-1994
Αυστρία	0,58	0,56	0,63	0,64	0,68	0,69	0,3
Βέλγιο	0,64	0,61	0,62	0,60	0,63	0,63	-0,3
Γαλλία	1,37	1,38	1,38	1,27	1,25	1,22	-2,3
Γερμανία	1,06	1,04	1,05	1,03	1,01	0,95	-2,2
Δανία	0,80	0,75	0,75	0,69	0,67	0,66	-3,8
Ελλάδα	0,32	0,28	0,27	0,24	0,23	0,22	-7,2
Ενωμένο Βασίλειο	0,90	0,88	0,88	0,87	0,88	0,85	-1,1
Ιρλανδία	0,32	0,30	0,32	0,34	0,33	0,28	-2,6
Ισπανία	0,52	0,55	0,54	0,52	0,46	0,46	-2,4
Ιταλία	0,73	0,74	0,76	0,80	0,77	0,63	-3,9
Ολλανδία	0,91	0,91	0,86	0,85	0,82	0,78	-3,0
Πορτογαλλία	0,31	0,33	0,40	0,42	0,51	0,46	8,2
Σουηδία	1,18	1,22	1,27	1,28	1,30	1,23	0,7
Φινλανδία	0,77	0,82	1,07	1,15	1,23	1,01	5,6
Ε.Ε. (μέσος όρος)	0,74	0,74	0,77	0,76	0,77	0,72	+3,6 -2,9

Πηγές: (α) Eurostat, *Basic Statistics of the Community*, Brussels, Luxembourg, 1995, 1996. (β) Ίδιοι υπολογισμοί, Γ.Δ. Μάρδα.

Ειδικά στα φάρμακα, υπάρχει η πρόταση να προωθηθεί η έρευνα πάνω στους τρόπους ελέγχου του κόστους των φαρμάκων. Άλλωστε το κόστος των φαρμάκων συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση των δαπανών για υγεία. Η Ευρώπη αναζητά να επιτύχει τρόπο να ελεγχθούν οι τιμές των φαρμάκων και έτσι να εξοικονομηθούν πόροι.

Στην Ελλάδα γίνεται μια προσπάθεια μείωσης των δαπανών για φάρμακα με την καθιέρωση της «λίστας» των φαρμάκων, τον περιορισμό της συνταγογραφίας των ιατρών και τη μεγαλύτερη συμμετοχή του πολίτη στην αγορά τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Πωλήσεις φαρμακευτικών ιδιοσκευασμάτων στην Ελλάδα, για τα έτη 1987-1995, σε τρέχουσες τιμές και δισεκατομμύρια δραχμές

Έτη	Νοσοκομεία		Φαρμακεία		Συνολική αξία
	Αξία σε νοσοκομειακές τιμές	% σε σχέση με τη συνολική αξία	Αξία σε λιανικές τιμές	% σε σχέση με τη συνολική αξία	
1987	11921	13,9	75220	86,1	87141
1988	15545	14,1	94833	85,9	110378
1989	18739	14,6	109423	85,4	128162
1990	25033	14,7	144895	85,3	169928
1991	33291	15,2	185122	84,8	218413
1992	43146	15,5	235359	84,5	278505
1993	54270	15,0	308233	85,0	362503
1994	64168	15,0	363064	85,0	427232
1995	78594	15,9	415516	84,1	494110
M.E.P.M. (%) (1987-1995)	26,6	1,7	23,8	-1,0	24,2

Πηγή: (α) ΦΑΡΜΕΤΙΚΑ. (β) Ίδιοι υπολογισμοί, Γ.Δ. Μάρδα.

Παρατηρήσεις:

1. Η κατανάλωση φαρμάκων στα νοσοκομεία, μεταξύ των ετών 1987 και 1995, εμφανίζει αύξηση κατά 2% (15,9-13,9) ως προς το μέγεθος της αναλογίας των δαπανών για την προμήθεια φαρμάκων από τα νοσοκομεία, σε σχέση με τη συνολική κατανάλωση φαρμάκων στη χώρα. Απεναντίας η αντίστοιχη σχέση δαπάνης φαρμάκων, μέσω των φαρμακείων, εμφανίζει μείωση κατά 2% (84,1-86,1 = -2%). Η διαφορά κατεύθυνσης των εν λόγω ποσοσטיαίων σχέσεων, επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι ο M.E.P.M. των δαπανών για προμήθεια φαρμάκων από τα νοσοκομεία, εμφανίζει αύξηση κατά 26,6%, δηλαδή μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες αυξήσεις των δαπανών από τα φαρμακεία, καθώς και του συνολικού μεγέθους προμήθειας αυτών.
2. Για το έτος 1995, με έτος βάσης το 1987, ο δείκτης συνολικής αξίας φαρμάκων ήταν 568%, ενώ ο αντίστοιχος δείκτης καταναλωτή ήταν 295%.
Επίσης, για το ίδιο έτος 1995, οι δαπάνες για φάρμακα στην Ελλάδα ανέρχονταν σε 40% της συνολικής δαπάνης για υγεία, ενώ στην Ευρώπη το ποσοστό αυτό ήταν, κατά μέσο όρο 13%.

Σε τρέχουσες τιμές, η κατά κεφαλή μέση ετήσια δαπάνη για φάρμακα στην Ελλάδα ήταν, για το έτος 1990, 10.700 δρχ., ενώ για το έτος 1995 ήταν 47.100 δρχ. (Πηγή: Τομέας Ιατρικής Οικονομίας της Ε.Σ.Δ.Υ.).

4. Νοσοκομεία

Ένα μεγάλο μέρος των δαπανών για υγεία αφορά στα νοσοκομεία. Με την αναμενόμενη όμως θεσμική παρέμβαση στο Ε.Σ.Υ. προσδοκάται μείωση των δαπανών αυτών. Έτσι, θα γίνουν συγχωνεύσεις των νοσοκομείων και θα δημιουργηθούν συγκροτήματα-μονάδες στο χώρο αυτό. Ακόμη, προωθείται άμεσα ο θεσμός του Γενικού Διευθυντή στα Νοσοκομεία, ο οποίος θα αναλάβει την ορθολογική διαχείριση των πόρων και της περιουσίας, καθώς και τη διοίκηση των νοσοκομειακών συγκροτημάτων, που θα προκύψουν. Σε κάθε νομό θα υπάρχει ένα διοικητικό συμβούλιο, το οποίο θα συντονίζει όλα τα νοσοκομεία που λειτουργούν στην περιοχή. Εξάιρεση αποτελούν τα νοσοκομεία της νησιώτικης Ελλάδας.

Με τις συγχωνεύσεις τα νοσοκομεία του συγκροτήματος θα αλληλοκαλύπτονται και θα προσφέρουν έτσι καλύτερες υπηρεσίες. Οι προμήθειες θα γίνονται ανά συγκρότημα, ενώ τα κενά του κάθε νοσοκομείου σε προσωπικό και εξοπλισμό θα καλύπτονται από άλλο νοσοκομείο του συγκροτήματος, με αποτέλεσμα να αυξάνει η αποτελεσματικότητα των πόρων.

Η διοίκηση και ο Γενικός Διευθυντής του συγκροτήματος θα αξιολογούν την αναγκαιότητα της επένδυσης και δε θα εγκρίνεται π.χ. σε δαπάνη για μηχάνημα ή μονάδα που ήδη υπάρχει, με αποτέλεσμα να αναμένεται βελτίωση της περίθαλψης και μείωση των σχετικών εξόδων.

Μέχρι να ορισθεί το νέο διοικητικό συμβούλιο, οι δαπάνες θα καλύπτονται από κάθε νοσοκομείο που μετέχει⁴. Βέβαια αναμένονται μεγάλες δυσκολίες στον τομέα των συγχωνεύσεων, που θα προέρχονται, κυρίως, από την αντίδραση των εργαζομένων στα υπό συγχώνευση νοσηλευτικά ιδρύματα. Χρειάζεται οπωσδήποτε μια ριζική αλλαγή νοοτροπίας στους τομείς της διοίκησης και της οικονομικής διαχείρισης τόσο των διοικούντων όσο και των διοικούμενων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Διοικητικά και οικονομικά μεγέθη των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της Ελλάδας (δημόσιου χαρακτήρα), κατά τα έτη 1987-1993

Έτη	Σύνολο δαπανών (λειτουργικές και επενδύσεων) σε δισεκ. δρχ.	Δαπάνες νοσηλείας, σε δισεκ. δρχ. (περιλαμβάνονται στο σύνολο)	Αριθμός γιατρών σε χιλιάδες	Αριθμός νοσηλευτικού προσωπικού σε χιλιάδες
1987	212	81	15,2	27,4
1988	150	105	16,8	29,8
1989	326	126	17,3	33,1
1990	412	147	18,2	34,6
1991	440	187	18,4	35,7
1992	548	255	18,6	37,6
1993	573	300	18,5	37,2
M.E.P.M. (%) (1987-1993)	18,2	24,4	5,2	0,7
Έτη	Αριθμός κλινών σε χιλιάδες	Αριθμός Νοσοκομείων	Εξεληθόντες ασθενείς σε χιλιάδες	Ετήσιο κόστος νοσηλείας ανά νοσηλευθέντα σε χιλ. δρχ.
1987	35,5	141	992,3	81,6
1988	35,7	141	965,4	109,0
1989	35,9	142	1019,1	124,0
1990	36,1	143	1034,4	142,0
1991	36,4	143	1098,1	170,3
1992	35,5	143	1149,3	222,0
1993	37,0	144	1200,0	250,0
M.E.P.M. (%) (1987-1993)	0,7	-	3,2	20,5

Πηγές: (α) Ε.Σ.Υ.Ε, Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 1988-1996.

(β) Ίδιοι υπολογισμοί, Μ. Σπάρου (Τ.Ε.Ι. Αθήνας).

Παρατηρήσεις:

1 Ο μέσος αριθμός ημερών παραμονής νοσηλείας, σε ετήσια βάση, κατά το χρονικό διάστημα των ετών 1987-1993 ήταν, αντίστοιχα: 9-9-9-8, 8-8, 6-8, 5-8.

2. Καταρχήν, ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής των δαπανών νοσηλείας, για τα έτη 1987-1993, αυξάνεται (24,4%), ενώ ο αντίστοιχος ρυθμός του συνόλου των δαπανών των Νοσοκομείων ήταν 18,0%. Παρατηρούμε επίσης, ότι το κατά νοσηλευθέντα κόστος νοσηλείας, για την ίδια περίοδο, είχε ρυθμό αύξησης κατά 20,5%. Αυτό εξηγείται από το γεγονός, ότι, στην ίδια πάλι περίοδο, ο αντίστοιχος ρυθμός αύξησης των νοσηλευθέντων ήταν 3,2%.
3. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το κόστος νοσηλείας (και μετά βέβαια την αφαίρεση του αντίστοιχου ρυθμού μεταβολής του Δ.Τ.Κ., που ήταν 15,5%, βλ. πίνακα 3.10) και γενικά το σύνολο των δαπανών των νοσοκομείων, αυξάνονται σε σημαντικό βαθμό, πράγμα που σημαίνει, ότι πρέπει να ληφθούν τα κατάλληλα διοικητικά και οικονομικά μέτρα για τη μείωση αυτών. Τα μέτρα, αυτά, όπως και εσείς οι ίδιοι μπορείτε να σκεφθείτε, εντοπίζονται στην οργανωτική παρέμβαση, στην εξειδίκευση του προσωπικού, στην κατάλληλη υλική υποδομή, στο κατάλληλο προσωπικό, στην καλή χρήση του υλικού κεφαλαίου κ.λπ.
4. Η σχέση των γιατρών προς το νοσηλευτικό προσωπικό (δηλαδή μαιευτήρες, νοσηλευτές και λοιπό προσωπικό που εργάζονται στη Νοσηλευτική Υπηρεσία) είναι 1 προς 2 περίπου. Αυτό όμως σημαίνει, ότι σε ένα γιατρό αντιστοιχεί περίπου ένας νοσηλευτής, ενώ στις διεθνείς προδιαγραφές αυτή η σχέση είναι πολλαπλάσια (από 1 προς 2 έως 1 προς 6).
5. Ενώ ο αριθμός των νοσηλευθέντων αυξάνεται με ρυθμό 3,2%, ο αριθμός των κλινών αυξάνεται με ρυθμό μόλις 0,7%. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ανεπάρκεια των κλινών για τις νοσηλευτικές ανάγκες των ασθενών, με αποτέλεσμα να παρατηρείται το δυσάρεστο φαινόμενο του «ράντζου» στους διαδρόμους των νοσοκομείων.

Η αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου είναι αφενός μεγάλο και θεμελιώδες οργανωτικό και οικονομικό πρόβλημα του Συστήματος Υγείας και αφετέρου συνάρτηση της χρησιμοποίησης υλικού και ανθρώπινου δυναμικού υψηλής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας αντίστοιχα, δια της οποίας επιτυγχάνεται μείωση του μέσου όρου νοσηλείας του νοσηλευομένου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δαπάνες νοσηλευτικών ιδρυμάτων δημόσιου χαρακτήρα στην Ελλάδα, κατά κατηγορία αυτών (τρέχουσες ή λειτουργικές και επενδύσεις), στην περίοδο 1989-1997

Σε τρέχουσες τιμές
δραχμές

Σε δισεκατομμύρια

Έτη	Τρέχουσες ή λειτουργικές			
	Λειτουργικά Έξοδα	Αποδοχές προσωπικού	Λοιπές Δαπάνες	Σύνολο
1989	71	189	37	295
1990	92	238	40	370
1991	99	254	52	405
1992	131	315	60	506
1993	185	295	59	539
M.E.P.M. (%) (1989-1993)	28,0	12,3	12,7	16,7
1994	218	303	62	583
1995	236	361	75	672
1996	253	403	98	754
1997	278	455	132	865
M.E.P.M. (%) (1989-1997)	18,6	11,6	17,2	14,4

Πηγές: (α) Κοινωνικοί Προϋπολογισμοί Υ.Υ.Π.Κ.Α. 1989-1997. (β) Ίδιοι Υπολογισμοί, Γ.Δ. Μάρδα.

Παρατηρήσεις:

1. Ο μέσος όρος των Δ.Τ.Κ. για τα έτη 1989-1997 ήταν 12,4%.
2. Οι τρέχουσες ή λειτουργικές δαπάνες των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της χώρας, κατά τα έτη 1989-1997, εμφανίζουν M.E.P.M. 14,4 %, δηλαδή αύξηση πραγματική κατά 14,4 - 12,4 = 2% ετησίως (το 12,4% αντιστοιχεί στο μέσο όρο των Δ.Τ.Κ. της ίδιας περιόδου).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Επενδύσεις (κατά κατηγορία) και γενικό σύνολο τρεχουσών δαπανών και επενδύσεων των νοσηλευτικών ιδρυμάτων δημόσιου χαρακτήρα στην Ελλάδα, κατά τα έτη 1989-1997

Σε τρέχουσες τιμές

Σε δισεκατομμύρια

Έτη	Ε π ε ν δ ύ σ ε ι ς				Γενικό Σύνολο τρεχουσών δαπανών και επενδύσεων
	Αγορές ακινήτων	Ανέγερση και βελτίωση	Εξοπλισμός	Σύνολο επενδύσεων	
1989	0,3	15	16	3,1	326
1990	1,5	18	21	41	411
1991	0,6	17	17	95	440
1992	1,1	20	21	42	548
1993	0,7	17	16	34	573
M.E.P.M. (%) (1989-1993)	27,8	3,6	0,01	2,3	15,1
1994	0,6	18	20	39	622
1995	0,7	19	19	39	711
1996	2,5	19	19	41	795
1997	1,4	19	23	43	908
M.E.P.M. (%) (1989-1997)	21,2	3,0	4,6	4,2	15,1

Πηγές: (α) Κοινωνικοί Προϋπολογισμοί Υ.Υ.Π.Κ.Α. 1989-1997. (β) Ίδιοι υπολογισμοί, Γ.Δ. Μάρδας.

Παρατηρήσεις:

1. Στον τομέα των επενδύσεων, για το διάστημα 1989-1997, εμφανίζεται μείωση, σε πραγματικές τιμές, κατά $12,4 - 4,2 = 8,2\%$ ετησίως.
2. Το σύνολο των δαπανών υγείας, σε βάρος των Νοσηλευτικών Ιδρυμάτων της Χώρας, εμφανίζει, για το διάστημα 1989-1997, M.E.P.M. $15,1 - 12,4 = 2,7\%$, δηλαδή αύξηση σε πραγματικές τιμές.
3. Ο μέσος όρος των Δ.Τ.Κ., για τα έτη 1989 - 1997, ήταν 12,4%.

Τέλος, όσον αφορά τη χρηματοδότηση, οι επικρατέστερες μέθοδοι χρηματοδότησης των νοσοκομείων στις χώρες του ΟΟΣΑ είναι: α) η κατάταξη των ασθενών σε διαγνωστικές κατηγορίες με

σκοπό την κοστολόγηση των ιατρικών πράξεων και β) οι κλειστοί ετήσιοι προϋπολογισμοί. Πολλές ευρωπαϊκές χώρες έχουν ήδη προχωρήσει στον υπολογισμό του μέσου κόστους νοσηλείας κατά διαγνωστική κατηγορία, συνδυάζοντας το μέσο ημερήσιο κόστος νοσηλείας με τις διάφορες ιατρικές πράξεις. Ιδίως, στην Ελλάδα, έχουν γίνει μεν θετικά βήματα προς τη μεταρρύθμιση αυτή, αλλά θα πρέπει να τεθούν όρια στους προϋπολογισμούς των νοσοκομείων. Επιβάλλεται, επίσης, η εκ των προτέρων κοστολόγηση των ιατρικών πράξεων και η προκαθορισμένη αποζημίωση των νοσηλευτικών ιδρυμάτων⁵. Έτσι, πρέπει η χρηματοδότηση κάθε νοσοκομείου να γίνεται ανάλογα με το μέγεθός του, τον αριθμό των κλινών, τις ειδικές τεχνολογικές μονάδες και το έργο το οποίο καλείται να αποδώσει στη διάρκεια του έτους.

Υποστηρίζεται, επίσης, και η θέση, κατά την οποία τα ασφαλιστικά ταμεία θα πληρώνουν βάσει μιας «προγραμματικής» συμφωνίας ανάλογα με τον αριθμό των ασφαλισμένων τους, οι οποίοι αναμένεται να εισαχθούν σε νοσοκομεία και με κριτήριο το ειδικό κόστος, το οποίο σχετίζεται με τη βαρύτητα της νόσου⁶.

Συνακόλουθα, θα πρέπει να καθορισθεί με ακρίβεια ο τρόπος ελέγχου και καταλογισμού τυχόν ευθυνών σε περιπτώσεις ελλειμμάτων λόγω αδικαιολόγητων υπερβάσεων δαπανών. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται αποτελεσματικά ο έλεγχος του κόστους, η συγκράτηση των δαπανών και η καλύτερη κατανομή των οικονομικών, υλικών και ανθρώπινων πόρων στο νοσοκομειακό χώρο⁷. Με την θεσμοθέτηση και υλοποίηση των μέτρων αυτών προσδοκείται βελτίωση της κατάστασης, που αφορά στην προσφορά υπηρεσιών νοσηλευτικών φροντίδων και τη στάθμιση των οικονομικών στοιχείων σε επιθυμητά όρια, σε σχέση με το Α.Εγχ. Προϊόν της χώρας μας⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Έσοδα νοσηλευτικών ιδρυμάτων δημόσιου χαρακτήρα στην Ελλάδα, κατά τα έτη 1989-1997

Σε τρέχουσες τιμές

Σε δισεκατομμύρια

Έτη	Υπόλοιπο προηγούμενου έτους	Νοσηλεία	Κρατική επιχορήγηση	Επιχορήγηση Προγραμμάτων Δημόσιων Επενδύσεων	Πρόσοδοι Περιουσίας	Λοιπά έσοδα	Σύνολο εσόδων
1989	11.640	28.601	242.278	12.826	584	30.347	326.278
1990	10.795	31.815	318.663	16.196	527	33.963	411.962
1991	16.435	34.003	333.972	11.593	606	37.711	440.324
1992	13.672	45.854	422.374	16.757	1.723	47.813	548.196
1993	15.931	102.639	395.616	9.623	3.514	45.897	573.222
M.E.P.M. (%) (1989-1993)	i = 8	i = 37,6	i = 13	i = -9,3	i = 19,5	i = 10,9	i = 15,1
1994	18476	172180	366073	11183	3590	50046	62154
1995	24203	204783	386891	12649	5066	77711	711303
1996	25630	245175	419171	15830	5523	83238	794567
1997	24527	263442	499619	16501	5953	97479	907521
M.E.P.M. (%) (1989-1997)	9,8	32	9,5	3,2	33,7	15,7	13,6

Πηγές: (α) Κοινωνικοί Προϋπολογισμοί 1989-1997. (β) Ίδιοι υπολογισμοί, Γ.Δ. Μάρδας.

Παρατηρήσεις:

- Εδώ παρατηρούμε ότι, τα έσοδα από τα νοσήλια, αυξήθηκαν, στην πενταετία 1989-1997 με M.E.P.M. 32%, ενώ οι επιχορηγήσεις για προγράμματα δημόσιων επενδύσεων αυξήθηκαν, για την ίδια περίοδο, με M.E.P.M. 3,2%.
- Το 1997, το ποσοστό της κρατικής επιχορήγησης καλύπτει το 55% των συνολικών εσόδων, ενώ τα έσοδα από τα νοσήλια το 29% των συνολικών εσόδων.

Τα αντίστοιχα ποσοστά για το έτος 1989 ήταν 74% και 8%. Τα παραπάνω μας δείχνουν ότι η κρατική επιχορήγηση μειώνεται, ενώ τα έσοδα από τα νοσήλια αυξάνονται.

Σημειώσεις

1. «Πιλοτική εφαρμογή δικτύου υπηρεσιών υγείας», στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 14-03-1998, Αθήνα, σελ. 13.
2. *Νέα Υγεία*, τεύχ. 16, Αθήνα, 1997, σελ. 12-13.
3. *Επιθεώρηση Υγείας*, Κοινωνική και Υγειονομική Πολιτική του ΟΟΣΑ, εκδ. Λιαρόπουλος, Αθήνα, 1995, σελ. 31.
4. «Το σχέδιο εξυγίανσης», στην εφημερίδα *Έθνος*, Τετάρτη 11 Μαρτίου 1998, σελ. 14.
5. «Τι ισχύει στις χώρες του ΟΟΣΑ - Αύξηση στα νοσήλια αποφάσισε η Κυβέρνηση», στην εφημερίδα *Καθημερινή*, Κυριακή 23 Νοεμβρίου 1997, σελ. 29.
6. Κυριόπουλος Ι., «Αλλαγές στην περίθαλψη - Χρηματοδότηση σύμφωνα με προσωπικό και κλίνες», Συνέντευξη στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 19-1-1997.
7. Κυριόπουλος Ι., «Οι μισθοί των γιατρών "φρενάρουν" το Ε.Σ.Υ. - Χρειάζεται καλύτερη οργάνωση», Συνέντευξη στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 11-6-1997.
8. «Τα Νέα του ΠΙΣ», *Ιατρικό Βήμα*, σελ. 2.

Ο Πλάτων και η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στο Bourdieu

Θεόδωρος Μυλωνάς*

Περίληψη

Όλα τα έργα του Bourdieu διαπερνώνται από την ιδέα ότι οι ανισότητες μεταξύ των ανθρώπων μέσα σε μια κοινωνία δεν οφείλονται σε διαφορές φύσης ή ουσίας, όπως υποστήριζε ο Πλάτωνας, αλλά στους διαφορετικούς και άνισους κοινωνικούς προσδιορισμούς τους που, ενσωματούμενοι, μεταποιούνται και εμφανίζονται ως φύση. Το Σχολείο έτσι λειτουργεί ως ο πλατωνικός Ιεροφάντης της αστικής κοινωνιοδικίας, δηλαδή ως απαλλάσσον της ευθύνης την κοινωνία για τις κοινωνικές ανισότητες».

Εισαγωγικά

Στο πρώτο μέρος της εργασίας αυτής επιχειρείται ερμηνευτική προσέγγιση του πλατωνικού μύθου διανομής στους θνητούς τρόπων, παραδειγμάτων, ζωής από τη Λάχηση και την Ανάγκη (*Πλάτωνος Πολιτεία*, βιβλίο 10).

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

Ευχαριστώ τους συνεργάτες μου φιλόλογους Γιάννη Ανυφαντή και Παναγιώτη Φωτίου για τις εύστοχες ερμηνευτικές επισημάνσεις τους στα πλατωνικά κείμενα στα οποία αναφέρεται η εργασία αυτή.

– Η μετάφραση των πλατωνικών κειμένων στα οποία παραπέμπουμε είναι παρμένη από: Γεωργούλη Κ. Δ., 1939, *Πλάτωνος Πολιτεία*. Εισαγωγή Ερμηνεία Σημειώσεις, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Αλεξίου. Οι παραπομπές στην *Πολιτεία* θα γίνονται μόνο με τον αριθμό και το γράμμα υποδιαίρεσης του κειμένου που εφαρμόζει η στερεότυπη έκδοση της Λειψίας και έκτοτε ακολουθούν όλες οι νεότερες.

Ο μύθος αυτός στην προπλατωνική λαϊκοθρησκευτική εκδοχή του είχε ως βασική συνιστώσα την αντίληψη ότι μια σειρά από μεταφυσικούς προσδιορισμούς καθορίζουν τι ο καθένας θα γίνει στη ζωή του, τι δουλειά θα κάνει, ποια κοινωνική θέση θα έχει.

Η πλατωνική σκέψη προεκτείνει τη λαϊκή αυτή αντίληψη του μύθου με την εικόνα διανομής με κλήρους διαφόρων *παραδειγμάτων* ζωής τα οποία, παραταύτα, οι μέλλουσες να μετεμψυχωθούν ψυχές επιλέγουν *ελεύθερα* και τροποποιεί έτσι τις φιλοσοφικές του υποδηλώσεις: παρά την ύπαρξη των μεταφυσικών προσδιορισμών, την ευθύνη για τις κοινωνικές ανισότητες δεν την έχει πλέον ο Θεός (δαίμων), αλλά το άτομο, το οποίο επιλέγει το *πάρδειγμα* της ζωής του ελεύθερα, άρα υπεύθυνα: «αιτία ελομένου, Θεός αναίτιος» (η ευθύνη ανήκει σ αυτόν που επιλέγει, ο Θεός δεν ευθύνεται). Με το *νερό της λήθης* τέλος επιβάλλει ο μύθος να ξεχνιούνται οι μεταφυσικοί και φυσικοί προσδιορισμοί και να μένει μόνο ατομική η ευθύνη μιας, δήθεν, ελεύθερης επιλογής.

Ο μύθος εντάσσεται στο φιλοσοφικό κλάδο της *θεοδικίας* (Leibniz, 1710), ο οποίος στοχεύει να δείξει ότι ο Θεός δεν έχει σχέση με την ύπαρξη του κακού (του μη αγαθού) στον κόσμο και ότι δεν ευθύνεται γι' αυτό.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας αυτής επιχειρείται η ανάλυση του ζητήματος όπως το προσεγγίζει και το ερμηνεύει η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία και έρευνα και ιδιαίτερα ο Pierre Bourdieu. Οι δομικοί προσδιορισμοί της κοινωνικής μοίρας του ατόμου *δε φαίνονται*, γιατί *ενσωματώνονται* στο άτομο και σχηματίζουν μια σειρά *εσωτερικές προδιαθέσεις-έξεις* που διαρκούν και μεταβιβάζονται ως κοινωνική κληρονομιά. Αυτές οι έξεις προσδιορίζουν, παρότι εμφανίζονται ως αυθόρμητες εκφάνσεις προσωπικών και όχι δομικά προσδιορισμένων επιλογών, την πορεία και την κατεύθυνση της πράξης και της ζωής του ατόμου.

Το σχολείο μετέχει σ' αυτή τη διαδικασία μεταλλαγής των δομικών προσδιορισμών σε προσωπικές έξεις. Λειτουργεί έτσι, ώστε να αναγνωρίζει και αναγνωρίζοντας να νομιμοποιεί ανάλογα τους *ενσωματωμένους* αυτούς κοινωνικούς προσδιορισμούς σαν *προσωπικά φυσικά δώρα και χαρίσματα ή μειονεκτήματα*. Έτσι, μέσω του Σχολείου, ο καλός ή ο κακός μαθητής θεωρείται και πείθεται ότι είναι υπεύθυνος γι' αυτό που είναι. Η κοινωνία θεωρείται *ανεύθνη*. Η ιδεολογική αυτή *αλχημεία* απαλλαγής της κοινωνίας από την ευθύνη προσδιορισμού της *πορείας ζωής* του ατόμου θα μπορούσε να ονομαστεί *κοινωνιοδικία*.

Η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία και έρευνα αναλύει και α-

ποκαλύπτει αυτές τις διεργασίες μεταποίησης των κοινωνικών πλεονεκτημάτων ή μειονεκτημάτων σε ατομικά-προσωπικά χαρίσματα ή μειονεκτήματα και τις ερμηνεύει ως στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι κοινωνικές δυνάμεις στον μεταξύ τους δεδηλωμένο ή άρρητο αγώνα υπεροχής.

Το πολιτειακό πρόγραμμα του Πλάτωνα

Η Πολιτεία του Πλάτωνα έχει ως περιεχόμενο τη συζήτηση που δηλώνει ο φιλόσοφος ότι έκανε με άλλους *αρίστους* φίλους και συγγενείς του, μετά το 410, πλασματικό χρόνο διεξαγωγής του διαλόγου. Έφηβος το 411-410 π.Χ. ο Πλάτωνας, 17 περίπου χρονών, είχε πρωτογνωρίσει τον Σωκράτη (Γεωργούλης, 1939, σελ. 342). Το περιεχόμενο του φιλοσοφικού και ταυτόχρονα ποιητικού αυτού έργου του, συνιστά έναν σχεδιασμό πολιτικού προγράμματος οργάνωσης μιας τέλει Πολιτείας από την οποία θα έλειπαν οι κοινωνικές αναστατώσεις, όπως αυτές του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.) καθώς και οι πολιτικοί αυτοσχεδιασμοί των άσχετων, κατά τη γνώμη του Πλάτωνα, όπως ήσαν οι σοφιστές ή ο *χύδην λαός*, δηλαδή ο *δήμος*.

Οι πολιτικές και πολιτειακές πεποιθήσεις (ιδεολογία) του Πλάτωνα είναι γνωστές: συμπαθούσε τα αυταρχικά, σαφώς ιεραρχημένα, πυραμιδοειδή καθεστώτα της Αιγύπτου και της Σπάρτης. Θεωρούσε πως οι *σχέσεις εξουσίας* μεταξύ των άνισων γενών (κοινωνικών τάξεων ή στρωμάτων) έπρεπε να μένουν σταθερές γιατί οφείλονταν σε διαφορές ουσίας των ατομικών φύσεων. Έπρεπε να κυβερνούν οι πραγματικοί (όχι οι ψεύτικοι) *φιλόσοφοι-βασίλεις*, (δηλαδή οι μαθητές του) για να οδηγούν την Πόλη προς το *κοινό καλό*. (Παππά Ε., 1980, σελ. 107-110).

Είναι γνωστό επίσης ότι όχι μόνο κατάρτισε ένα πολιτικό και πολιτειακό πρόγραμμα, που το εκθέτει κυρίως στην *Πολιτεία*, αλλά προσπάθησε και να προετοιμάσει τους μαθητές του να το επιβάλουν και να το εφαρμόσουν (Crossman R.H.S., 1963, σελ. 82). Ακόμα και ο ίδιος προσωπικά, λίγα χρόνια αργότερα και αφού είχε απογοητευθεί από τους *τριάκοντα τυράννους* με τους οποίους είχε συνεργασθεί, έκανε ταξίδια στην Κάτω Ιταλία και Σικελία για να βοηθήσει τους φίλους του Πυθαγόρειους τυράννους Διονύσιο και Δίωνα, στην επιβολή τέτοιου καθεστώτος, ώστε να γίνει κάπου μια αρχή, για να φανεί πόσο είχε δίκιο (γι' αυτές τους τις

προσπάθειες βλέπε τα πολύ ενδιαφέροντα σχετικά στη Ζ' επιστολή του, η γνησιότητα της οποίας δεν αμφισβητείται πλέον).

Η κοινωνική δικαιοσύνη και η κοινωνική αρμονία

Δικαιοσύνη δεν είναι άλλο, κατά τον Πλάτωνα της *Πολιτείας*, παρά το να κάνουν οι άνθρωποι του κάθε γένους μόνον εκείνη την εργασία για «την οποία η φύση τούς έχει δώσει την πιο μεγάλη επιτηδειότητα» (433a). Το πρόγραμμά του ήταν να γίνουν τα τρία γένη της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής του, τρεις κλειστές κάστες: των φιλοσόφων, των φυλάκων και των δημιουργών. Οι πρώτοι να κυβερνούν, οι δεύτεροι να τους βοηθούν και οι τρίτοι να δουλεύουν και να παράγουν, υποτασσόμενοι οι κατώτεροι στους ανώτερους. «Το να κοιτάζει κανείς την δουλειά του και να μην ανακατεύεται σε πολλές δουλειές (στις δουλειές των άλλων γενών) είναι δικαιοσύνη». (433b). Έτσι «οι επιθυμίες της φαύλης πλειονότητας (θα) είναι υποταγμένες στις επιθυμίες και στη φρόνηση που κατοικεί στην ψυχή της χρηστής μειονότητας» (431c), και έτσι εύκολα θα προκύψει η μεταξύ τους «συμφωνία...ως προς το εάν το κατά φύση ανώτερο ή το κατά φύση κατώτερο πρέπει να έχει την εξουσία» (432a). Άρα *δικαιοσύνη* κατά τον Πλάτωνα είναι η αποδοχή, νομιμοποίηση και παγίωση των ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών που οφείλονται στις διαφορές της φυσικής σύστασής τους κατά την άποψή του.

Κοινωνική αρμονία είναι η συμφωνία και αλληλέγγυα συνύπαρξη αυτών των άνισων εταίρων, και είναι ανάλογη προς την *διαπασών αρμονία* της μουσικής.

Με ένα λόγο η *Πολιτεία* του Πλάτωνα είναι πρόταση για την οργάνωση του Κράτους, όπου θα είναι κυρίαρχοι οι εκ φύσεως και παιδείας *σοφοί βασιλικοί άνδρες* στους οποίους οφείλει να εκχωρεί όλα τα πολιτικά του δικαιώματα, για το καλό του, «ο πρόστυχος (δηλαδή ο φτιαγμένος με κατώτερα υλικά) όχλος των λεγομένων ελεύθερων ανθρώπων» (431c). Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ουσιοκρατικής αντίληψης και ερμηνείας του κόσμου, της κοινωνίας και των κοινωνικών σχέσεων (*rappports sociaux*), δε γίνεται λόγος για τους δούλους. Δεν εθεωρούντο άνθρωποι. Την ίδια αντίληψη είχε γι' αυτούς και ο Αριστοτέλης.

Οι μύθοι και η σκόπιμη παιδευτική τους λειτουργία

Το βασικό ερώτημα και πρόβλημα που θέτει ο ίδιος ο Πλάτωνας είναι: Πώς είναι δυνατόν ένας αμφισβητούμενος κοινωνικός επιμερισμός της εργασίας (τρεις κάστες), και της συνακόλουθης κατανομής της εξουσίας, να γίνει αποδεκτός να νομιμοποιηθεί και να παγιωθεί σε μια δεδομένη πολιτική κοινωνία, όπως για παράδειγμα είναι η Αθηναϊκή, όπου οι πιο πολλοί πιστεύουν, λανθασμένα (κατά δόξαν), ότι την εξουσία πρέπει να την ασκεί ο λαός (ο δήμος) άμεσα ή δια των αιρετών του εκπροσώπων; Η απάντηση του Πλάτωνα είναι σαφής: Αυτό μπορεί να γίνει με την εξορία όσων δε φαίνεται να μπορούν να αλλάξουν μυαλά και να καταλάβουν την αλήθεια, αλλά και με την εκπαίδευση των μικρών παιδιών ώστε να εγχαραχθούν έγκαιρα στα αμόλυντά τους μυαλά και στις εύπλαστες ψυχές τους οι νέες ορθές ιδέες (415 abc). Δηλαδή με τη φυσική και την ιδεολογική βία, στις οποίες πρόσθεσε προς το τέλος της ζωής του και την πειθώ. (Μπάλλα Χλόη, 1997). Μόλις πάρουν την εξουσία οι «φιλόσοφοι βασιλικοί άνδρες», λέει, «θα διώξουν στα χωράφια όσους είναι από δέκα ετών και πάνω και θα αναθρέψουν τα παιδιά με τη νομοθεσία και τη νοοτροπία τη δική τους». (501a, 540e, 541) Οι κοινωνικές εκκαθαρίσεις και οι ιδεολογικοί διαποτισμοί, για το καλό δήθεν των πολλών και το συμφέρον βέβαια των ολίγων, φαίνεται πως έχουν μακρά ιστορία.

Έχει όμως μεγάλη σημασία για το θέμα μας το πώς ορίζει ο Πλάτωνας το περιεχόμενο του κατάλληλου σχολικού προγράμματος γι' αυτόν τον ιδεολογικό διαποτισμό, ενός προγράμματος εξειδικευμένου για κάθε μια από τις τρεις κοινωνικές τάξεις (416c): Θα περιέχει μόνο κατασκευασμένους και εγκεκριμένους από τους άρχοντες μύθους, που θα λένε βέβαια ψέματα στα παιδιά αλλά ψέματα ωφέλιμα και αποτελεσματικά για το καλό της πόλης (377 b-c). Γενικά το *σχολικό πρόγραμμα* πρέπει, λέει ο Πλάτωνας, να αποβλέπει σε ένα σκοπό: να πείσει όλους πως από τη φύση τους, την ουσία τους, είναι προορισμένοι άλλοι να γίνουν *άρχοντες*, άλλοι *φύλακες* (στρατιωτικοί και υπάλληλοι) και άλλοι *δημιουργοί* (χειρώννακτες). Ο καθένας θα πληροφορείται για την κοινωνική τάξη που η φύση τον έχει προορίσει από τα αποτελέσματα των *σχολικών εξετάσεων*. Οι βασιλικοί άνδρες θα εξετάζονται στα πιο δύσκολα μαθήματα και ιδιαίτερα στο *μέγιστο* που είναι η *αληθινή φιλοσοφία* (503e-504a).

Μ' ένα λόγο το Σχολείο, κατά τον Πλάτωνα, θα πρέπει να μεταδίδει γνώση ελεγχόμενη, και πιστοποιώντας φυσικές προδιαθέσεις, κλίσεις και ικανότητες (υποτίθεται φυσικές) μέσω των εξετάσεων να κατανέμει τους πολίτες στις τρεις κοινωνικές κατηγορίες και να τους πείθει για την ορθότητα αυτής της κατανομής. Αυτή η ιδέα και πρακτική αντιστοίχισης κοινωνικών τάξεων και ανάλογων σχολικών προγραμμάτων επιδιώχθηκε να εφαρμοσθεί και στη νεότερη ελληνική κοινωνία. (Θ. Μυλωνάς, 1997).

Το παράδειγμα εγκεκριμένου μύθου

Ο Πλάτωνας δίνει ένα πρώτο παράδειγμα σκόπιμου παιδαγωγικού μύθου κατάλληλου να πείσει τους πολίτες πως οι ανισότητες και η κατανομή της εργασίας έχουν φυσική βάση (επί της ουσίας): «Είστε βέβαια όλοι, όσοι κατοικείτε στην πόλη, αδέρφια –έτσι θα τους πούμε– ο Θεός όμως κατά τη δημιουργία του, όσοι έχουν την ικανότητα να είναι άρχοντες, σ' αυτούς τον καιρό της γένεσής τους επρόσθεσε μέσα στη σύστασή τους χρυσάφι, γι' αυτό έχουν μεγαλύτερη αξία, όσοι κάνουν για επίκουροι, σ' αυτούς έβαλε άργυρο, σίδηρο πάλι και χαλκό επρόσθεσε στους γεωργούς και στους υπόλοιπους τεχνίτες» (415 a). Συμπέρασμα: Οι άνθρωποι που ανήκουν σ' αυτές τις τρεις κοινωνικές τάξεις είναι φτιαγμένοι από διαφορετικά υλικά και άρα οφείλουν να αποδέχονται ως αναπόφευκτες τις μεταξύ τους διαφορές και ανισότητες.

Ο μύθος της αναιτιότητας του Θεού

Το σαφέστατο κοινωνικό και πολιτειακό μήνυμα του προηγούμενου χοντροκομμένου μύθου το προεκτείνει και το εκλεπτύνει ο Πλάτωνας με έναν άλλον μύθο, αυτόν του *Ηρός* με τον οποίον κλείνει και την *Πολιτεία* του (Βιβλίο 10).

Κάποιος *Ηρ*, λέει ο μύθος, που σκοτώθηκε στον πόλεμο, μετά δώδεκα μέρες αναστήθηκε και διηγήθηκε τι είδε στον άλλο κόσμο. Οι ψυχές, λέει, εμφανίζονταν μπροστά σε δικαστές οι οποίοι αφού τις δίκάζαν έστελναν τις δίκαιες προς τα δεξιά, στον παράδεισο, και τις άδικες προς τα αριστερά, στα τάρταρα της γης, τον τόπο της καθαρτήριας τιμωρίας. Μετά από χίλια χρόνια εξαγνισμού και

προκειμένου να μετεμψυχωθούν και να περάσουν σε ένα νέο κύκλο ζωής εμφανίζονταν σε έναν άλλο τόπο μπροστά στη *Λάχηση*, την κόρη της *Ανάγκης*, για να παραλάβει η κάθε μία το νέο παράδειγμα ζωής της που θα ζούσε στον επόμενο κύκλο ζωής. Εκεί, σε εκείνον τον τόπο, έβλεπαν οι ψυχές το αδράχτι της *Ανάγκης* που διαπερνούσε την ουράνια σφαίρα και γύρω του περιστρέφονταν σε σταθερές τροχιές όλα τα ουράνια σώματα. Δίπλα στην *Ανάγκη* κάθονταν οι κόρες της, *Λάχηση*, *Κλωθώ* και *Άτροπος* και τη βοηθούσαν στην τήρηση της τάξης του κόσμου. Δίπλα στη *Λάχηση* ένας *Ιεροφάντης*, βοηθός της θεάς, αφού έβαζε τις ψυχές στη σειρά έπαιρνε από τα γόνατά της κλήρους και παραδείγματα ζωής, ανέβαινε σε ένα βάθρο και έλεγε: «Σας ανακοινώνω όσα η *Λάχηση* που είναι κόρη της *Ανάγκης* ορίζει. Εφήμερες ψυχές αρχίζει για όλες σας ένας νέος κύκλος ζωής, που θα τελειώσει πάλι με το θάνατο. Για να ξαναζήσετε λοιπόν σας χρειάζεται από ένα πνεύμα (δαίμων) που θα είναι μέσα σας και θα σας οδηγεί. Όμως προσέξτε αυτό που θα πω: Δεν πρόκειται τώρα εδώ, έτσι τυχαία, σαν με λαχνό να σας τύχει κάποιο πνεύμα. Αντίθετα, εσείς οι ίδιοι θα επιλέξετε με ευθύνη σας το πνεύμα που προτιμάτε». «Ουχ υμάς δαίμων λήξεται, αλλ' υμείς δαίμονα αιρήσεσθε» (618a). Η ευθύνη λοιπόν, πέφτει σ' αυτόν που κάνει την εκλογή, ο θεός είναι ανεύθυνος: «αιτία ελομένου, θεός αναίτιος» (618a). «Τα κριτήριά σας για την επιλογή που θα κάνετε ανάμεσα στο χειρότερο ή τον καλύτερο τρόπο ζωής έχουν προδιαγραφεί από τη φύση της ψυχής σας» (618d).

Τις περισσότερες φορές, σχολιάζει ο Πλάτωνας, την εκλογή την κανονίζουν οι συνήθειες της προηγούμενης ζωής και οι έξεις, ενώ θα έπρεπε να την προσδιορίζει η βαθιά επίγνωση των όντων, δηλαδή η γνώση της αλήθειας, η Επιστήμη. Τη ρυθμίζει το καθ' έξιν ή κατ' έθει αντί του κατ' λόγον. «Κατά συνήθειαν του προτέρου βίου τα πολλά αιρείσθαι», «...έθει, άνευ φιλοσοφίας...», (619d, 620b) εκτός και αν κάποιος, όντας πραγματικός φιλόσοφος, ξεπεράσει τον εθισμό και την έξι και κάνει με επίγνωση και κατ' τη φύση του την καλύτερη επιλογή.

Στη συνέχεια, αφού οι ψυχές με τη σειρά που όριζε ο κλήρος διάλεξαν το παράδειγμα ζωής που τους φάνηκε το καλύτερο, προχώρησαν και στάθηκαν μπροστά στη *Λάχηση* που τους μοίρασε τα αντίστοιχα πνεύματα και κατόπιν πλησίασαν το χέρι της *Κλωθώς*, που κρατούσε το αδράχτι της (παγκόσμιας) *Ανάγκης*, και εκείνη με μια νέα περιδίνσή του επικύρωσε τη μοίρα που είχε διαλέξει η κάθε ψυχή. Από το αδράχτι πέρναγαν οι ψυχές στο γνέσιμο της *Ατρόπου* που έκανε το κλώσιμό τους αμετάστροφο.

Έπειτα για να έρθουν σε τούτο τον κόσμο πέρναγαν κάτω από το θρόνο της *Ανάγκης* και προχωρούσαν ως τον ποταμό της λήθης, τον *Αμέλητα*, όπου πίνοντας το νερό του ξεχνούσαν όλη αυτή τη διαδικασία. Όταν αργότερα στην εδώ ζωή πολλούς τους έβρισκαν τα δύσκολα και οι συμφορές δε θυμόντουσαν πλέον ότι οι ίδιοι ήσαν υπεύθυνοι για την επιλογή τους και κατηγορούσαν για τα κακά που τους έβρισκαν την τύχη, τους θεούς και όλα τα άλλα εκτός από τον εαυτό τους: «ου γαρ εαυτόν αιτιάσθαι των κακών, αλλά τύχην τε και δαίμονας, και πάντα μάλλον ανθ' εαυτού». (619c).

Ακριβώς την αιτία της φύσης τους και την προσωπική ευθύνη τους για την κοινωνική τους θέση, που την ξεχνούσαν, θα απεκάλυπτε ο Πλάτωνας στους πολίτες της *Πολιτείας* με το μύθο αυτό και ήλπιζε ότι θα τους πείσει να δεχθούν τις μεταξύ τους ανισότητες και τον αντίστοιχο επιμερισμό της κοινωνικής εργασίας και εξουσίας ως προϊόν των φυσικών-ουσιαστικών διαφορών τους, που οι ίδιοι όμως επέλεξαν!

Παρότι ο Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος (1970, σελ. 342), θεωρεί ότι ο μύθος αυτός είναι πυκνός και *βαθυσήμαντος* και γι' αυτό «καμιά ερμηνεία, όσο πολυμήχανη κι αν είναι δε θα μπορέσει να αποτρυγήσει το νόημά του», νομίζουμε ότι διαφαίνονται σαφώς κάποιες νοηματικές συνιστώσες του: τα πάντα διέπονται και συνεχονται από τη θεότητα *Ανάγκη*, στην οποία υπόκειται και η βούληση του ανθρώπου, ακόμα και οι έξεις και οι προδιαθέσεις του, αφού είναι προϊόντα του *κατ' ανάγκην* κοινωνικού τρόπου ζωής του (μεταφυσικός, φυσικός και κοινωνικός ντετερμινισμός). Για τις κακές, όπως και για τις καλές συνέπειες της *Ανάγκης* είναι υπεύθυνος ο άνθρωπος που τις προκάλεσε με τις *ελεύθερες* επιλογές του, άσχετο αν πλέον δεν τις *θυμάται* ως ελεύθερες.

Ο άνθρωπος μπορεί μέσα στο βασίλειο της *Ανάγκης*, να κάνει τις βέλτιστες επιλογές εάν συντρέξουν η κατάλληλη φύση (*ουσία*), οι συγκυρίες (*καιροί*), η *τύχη* και η *παιδεία* από δάσκαλο όστις «αυτόν ποιήσει δυνατόν και επιστήμονα, βίον και χρηστόν και πονηρόν διαγιγνώσκοντα τον βελτίω εκ των δυνατών αεί πανταχού αιρείσθαι» (618c).

Και μόνη η δυνατότητα *βελτίωσης* των κριτηρίων των επιλογών του κάθε ανθρώπου, που προσδιορίζει η φύση του με την γνώση του «μεγίστου μαθήματος» (της αληθινής φιλοσοφίας) οδηγεί τον Πλάτωνα στο συμπέρασμα ότι όλη την ευθύνη για την κατάστασή του την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Αυτή ακριβώς η συλλογιστική μετακύλησης των ευθυνών από τις *αντικειμενικές έξωθεν αποκρυ-*

σταλλώσεις στις υποκειμενικές επιλογές μιας παρά ταύτα ελεύθερης βούλησης μοιάζει με αλχημιστική διαδικασία. Ο μύθος, με αυτή τη νέα πλατωνική εκδοχή του, εξυπηρετεί άριστα τις πολιειακές επιδιώξεις του Πλάτωνα: Όλοι να αναγνωρίζουν και να μην αμφισβητούν την εξουσία των *φιλοσόφων-βασιλικών ανδρών*, ως εκ φύσεως και βουλήσεως αξίων, και να ησυχάζουν αποδεχόμενοι ως αίτιο της υποδεέστερης κοινωνικής τους κατάστασης και θέσης τον ίδιο τους τον εαυτό, *θεός αναίτιος*.

Η φιλοσοφία και η κοινωνιολογία

Το παράδοξο της συνύπαρξης της *αναγκαιότητας* ως δεδομένου και *απαράβατου εξωτερικού κανόνα* και της *ελεύθερης* βούλησης του υποκειμένου, που έθεσε ο Πλάτωνας, εξακολουθεί να απασχολεί τους φιλοσόφους, αλλά και τους κοινωνιολόγους. Για παράδειγμα ο Wittgenstein, ο μεγάλος φιλόσοφος της εποχής μας, όπως παρατηρεί ο Jacques Bouveresse (1995, σελ. 587), αναζήτησε με όλο το έργο του «μια ικανοποιητική μέση θέση ανάμεσα στη *Χάρυβδη*, από τη μια της αντικειμενιστικής αντίληψης, δηλαδή της πλατωνικής, της σημασίας του κανόνα ως περιέχοντος ήδη μέσα του όλες τις εφαρμογές, χωρίς να μπορεί οποιαδήποτε συμβολή δική μας να παρέμβει και τη *Σκύλλα*, από την άλλη, του δημιουργικού αναρχισμού, σύμφωνα με τον οποίο το παν εξαρτάται από την (ελεύθερη) συμβολή μας σε κάθε περίπτωση».

Αλλά και η Κοινωνιολογία βρίσκεται αντιμέτωπη σήμερα με το ίδιο δίλημμα. Εάν ο Πλάτωνας έχει δίκιο και όλα προσδιορίζονται από τον κανόνα της μεταφυσικής ή της φυσικής ή της κοινωνικής αναγκαιότητας τότε η δική μας αίρεση (επιλογή), στην οποία αναφέρεται ο Πλάτωνας, δεν είναι παρά προϊόν της προ-διάθεσης που έχει γεννήσει μέσα μας αυτή η ίδια η αναγκαιότητα που έχουμε ήδη βιώσει. Άρα ο *Θεός-Ανάγκη* δεν είναι *αναίτιος* του πώς εμείς λειτουργούμε και του τι γινόμαστε στο κοινωνικό πεδίο.

Εάν το *Θεό-Ανάγκη* τον αντικαταστήσουμε με την *Κοινωνία-Ανάγκη* η λογική παραμένει η ίδια: Η *αίρεσή* μας κάθε φορά προσδιορίζεται περισσότερο ή λιγότερο από την προδιάθεση που έχει γενεσιουργήσει μέσα μας η Κοινωνία (δηλαδή οι αντικειμενικές συνθήκες ύπαρξής μας). Το εύρος των δυνατών επιλογών (*l' espace des possibles*) μπορεί θεωρητικά να είναι μεγάλο, εμείς όμως τε-

λικά κάνουμε μια, όχι την οποιαδήποτε, αλλά εκείνη για την οποία έχουμε κοινωνικά προετοιμασμένη προδιάθεση και προσδιορισμένες αντικειμενικές δυνατότητες. Άρα το εύρος των δυνατών επιλογών είναι ανάλογο προς τις κοινωνικές μας προϋποθέσεις. (Για το ζήτημα των κοινωνικών προσδιορισμών και της ελευθερίας του ατόμου βλέπε, για παράδειγμα: Boudon R., 1977, Gurvitch G., 1963, Popper K.R., 1963, Prigogine I., et Stengers I., 1979).

Η Κοινωνιολογία, ως Κοινωνική Φυσική, όπως την ήθελε ο ιδρυτής της Auguste Comte (1798-1857), για να εξηγήσει τα κοινωνικά φαινόμενα, ή την κοινωνία ως ολικό φαινόμενο, ακολούθησε το μακροκοινωνιολογικό παράδειγμα με την έννοια που δίνει ο Thomas Khun (1970), που θεμελιώνεται πάνω στην αρχή της προσδιοριστικής (ντετερμινιστικής) ισχύος (contrainte) των δομών πάνω στο δρώντα με συνέπεια η πράξη του να λειτουργεί έτσι ώστε να αναπαράγει τις δομές (σ' αυτό το επιστημολογικό παράδειγμα ανήκουν τα έργα των: Comte, Spencer, Marx, Durkheim, Pareto, Parsons, Lewi-Strauss, για να αναφέρουμε μόνο τους κλασικούς).

Το ερώτημα τι ρόλο παίζει ή τι περιθώρια συμβολής στην παραγωγή της κοινωνίας (και άρα των δομών) έχει, το κοινωνικά δρων υποκείμενο, απασχόλησε τον Marx Weber (1971), ο οποίος συγκρότησε και ανέδειξε το μικρο-κοινωνιολογικό παράδειγμα, το οποίο εδράζεται πάνω στην αρχή της παραγωγής ατομικού νοήματος εκ μέρους του δρώντος, νοήματος που είναι ικανό να ανατρέψει το δεδομένο και να συμβάλει στην παραγωγή ή στην κατασκευή του κοινωνικού, όπως έδειξαν οι P. Berger και T. Luckmann (1967). Αυτή η θεωρία της κατασκευής ή του κονστρουκτιβισμού, προτείνει ως καλύτερη εξήγηση του κοινωνικού τη διαλεκτική σχέση της εξαντικειμενικοποιημένης, και άρα προσδιορίζουσας, δομής με το σχετικά αυτόνομο δρων υποκείμενο. Αυτή η *δυσαικτικότητα* του κοινωνικού μπορεί να εξηγήσει και την *αντίσταση* και την *αντίδραση* κατά, αλλά και την *ανατροπή* του κανόνα, δηλ. της δομής (A. Giddens 1987, σελ. 361-368).

Ο Πλάτωνας και η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης σήμερα

Το γεγονός ότι ο Πλάτωνας δηλώνει στην *Πολιτεία* του, όπως είδαμε, ότι θα οργανώσει το σχολείο (την αγωγή), έτσι ώστε να

εγχαράξει στους πολίτες από τη νεαρή τους ηλικία την αντίληψη ότι, παρά την επικρατούσα δόξα (δηλαδή την άνευ επιστήμης γνώση, Ι. Ολυμπίου, 1910 σελ. 430-466), για τις μεταξύ τους κοινωνικές ανισότητες, υπαίτιοι και υπεύθυνοι είναι οι ίδιοι ατομικά-προσωπικά και κανένας άλλος (θεοδικία), τράβηξε την προσοχή των κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η στροφή της προσοχής των κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης στη θεωρία της πλατωνικής θεοδικίας συνέβη μετά την περίφημη *σχολική έκρηξη* στις αρχές της δεκαετίας του '60, δηλαδή μετά την μαζική είσοδο σε όλο και ανώτερα επίπεδα εκπαίδευσης πλήθους παιδιών μη ευνοημένων κοινωνικών κατηγοριών, που μέχρι τότε έμεναν εκτός σχολείου. Στο φαινόμενο αυτής της *σχολικής έκρηξης*, φαίνεται ότι συνέβαλε και ο συνδυασμός της ιδεολογίας του εκδημοκρατισμού του Σχολείου με την οικονομική θεωρία ενεργοποίησης και αξιοποίησης του ανεκμετάλλετου ως τότε *Ανθρώπινου Κεφαλαίου* μέσω της εκπαίδευσής του (Schutz Th., 1961, 1971, και Becker G., 1964).

Παρά τις ιδεολογικές προσδοκίες δεν οδήγησε η *σχολική έκρηξη*, όπως έδειξαν οι στατιστικές διαπιστώσεις, σε ισότητα ευκαιριών αλλά σε σαφή αναπαραγωγή των δεδομένων κοινωνικών ανισοτήτων. Τα παιδιά απορρίπτονται ή αποτυγχάνουν ανάλογα με την κοινωνική τάξη προέλευσής τους. Διαπίστωναν παράλληλα μια τάση εξήγησης και αποδοχής του φαινομένου και από το Σχολείο και από την κοινωνία ως *φυσικού*, δηλαδή ως οφειλόμενου στην ύπαρξη, ή μη, *φυσικών προδιαθέσεων*, ικανοτήτων, χαρισμάτων, δωρεών πρόσληψης, αξιοποίησης και απόδοσης της γνώσης. Δε διαφαινόταν αιτίαση, ενοχοποίηση και αμφισβήτηση των κοινωνικών δομών. *Κοινωνία αναίτιος* όπως θα υποστήριζε και ο Πλάτωνας. Έτσι οι κοινωνιολόγοι υποπτεύθηκαν την ύπαρξη εγκατεστημένου, αλλά λανθάνοντος, μηχανισμού *κοινωνιοδικίας*, δηλαδή μηχανισμού υποστήριξης της αναιτιότητας της κοινωνικής δομής. Η *κοινωνιοδικία*, κατά την άποψη των κοινωνιολόγων, εξυπηρετεί πάντοτε τους κοινωνικά ευνοημένους ή τους ισχυρούς του πεδίου των κοινωνικών ανταγωνισμών. Έτσι άρχισαν τις σχετικές αναλύσεις τους και ανέδειξαν, κατά τη δεκαετία του 1960, το ερώτημα για τις ανισότητες στην Εκπαίδευση σε θεμελιακό κοινωνικό πρόβλημα (Isambert-Jamati V., 1985). Ως υπόθεση αφετηρίας αυτών των αναλύσεων διατυπώθηκε το ερώτημα μήπως η λογική του σχολείου, παρά τη σχετική της αυτονομία, είναι προέκταση της λογικής της (ταξικής) δομής της κοινωνίας διαρθρωμένη όμως, αυτή η λογική του σχολείου, έτσι ώστε να *παραλλάσσει* (να

καμουφλάρει) τη λογική της δομής και έτσι να την αποενοχοποιεί και να την νομιμοποιεί; Μήπως δηλαδή το σχολείο λειτουργεί ως *Ιεροφάντης* μιας κοινωνιοδικίας που απαλλάσσει τις (ταξικές) δομές από την ευθύνη για τις σχολικές ανισότητες και ταυτόχρονα πείθει γονείς και μαθητές ότι η πραγματική αιτία αυτών των ανισοτήτων βρίσκεται μέσα στις ατομικές φύσεις και στις βουλήσεις των μαθητών;

Οι σχετικές αναλύσεις και εμπειρικές έρευνες, που συχνά είχαν λόγω της πολιτικής σημασίας τους εθνική ή και διεθνή εμβέλεια (συγκριτικές), άρχισαν να συσσωρεύονται τα αμέσως επόμενα χρόνια. Ενδεικτικά βλέπε: Έκθεση Coleman (1966), Jenks (1973), Althusser (1970), Bourdieu P. και Passeron J. C., (1964, 1970), Baudelot, C. και Establet R. (1971) και πολλές άλλες μέχρι σήμερα.

Εκείνος όμως που ως αφετηρία της προβληματικής αυτής έθεσε τα δηλούμενα και υποδηλούμενα του πλατωνικού μύθου είναι ο παγκόσμιος πλέον αναγνωρισμένος γάλλος Κοινωνιολόγος της Εκπαίδευσης Pierre Bourdieu, (βλέπε περιοδικό *Critique* 579/580, Αύγ/Σεπτ. 1995, αφιερωμένο σ' αυτόν. Για την πλούσια εργογραφία του βλέπε: Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Παναγιωτόπουλος Ν. (επιμ.), 1995).

Ήδη από το 1964, στους *Héritiers* (Κληρονόμους) παρατηρούσε ότι: «Οι ευνοημένες κοινωνικές τάξεις με την ιδεολογία των ατομικών φυσικών δώρων και χαρισμάτων, δηλαδή των ιδιαίτερων ικανοτήτων, που εμφανίζουν συνήθως πρώιμα τα παιδιά τους, με αποτέλεσμα να εκλαμβάνονται αυτές ως εγγενείς στη φύση τους, ή στην ουσία τους, όπως θα έλεγε ο Πλάτωνας, πετυχαίνουν μια νομιμοποίηση, δηλαδή αποδοχή χωρίς αμφισβήτηση, των κοινωνικών και πολιτιστικών τους προνομίων τα οποία εμφανιζόμενα έτσι ως απότοκα της φύσης τους μεταποιούνται από κοινωνική κληρονομιά σε ατομικό χάρισμα ή σε προσωπική αξία» (σελ. 106-107). Στο έργο του *Reproduction*, (1971), δε μένει ο Bourdieu μόνο στην ιδέα της αλχημιστικής μετατροπής των πολιτιστικών και κοινωνικών προνομίων σε προσωπικές αξίες αλλά αναφέρεται κατευθείαν στον πλατωνικό μύθο του *Ιεροφάντη*, στον οποίο αποδίδει την πρόθεση να εξηγήσει, και κυρίως να νομιμοποιήσει, αυτήν την μετατροπή με μια ουσιοκρατική (εσσενσιαλιστική) συλλογιστική. Στη σελ. 208 παραθέτει μάλιστα και απόσπασμα του μύθου.

Ο Bourdieu στην ανάλυσή του επιμένει ότι το *Σχολείο-Ιεροφάντης* αποδίδοντάς τους την ευθύνη πείθει για την ορθότητα του αποκλεισμού τους εκείνους που αποκλείει, αλλά και τους εμποδίζει έτσι να αντιληφθούν τους πραγματικούς κοινωνικούς και πολι-

τιστικούς λόγους για τους οποίους τους αποκλείει: «Οι τελεσίδικες καταδικαστικές αποφάσεις του σχολικού δικαστηρίου για τους κοινωνικά μη ευνοημένους είναι τελεσίδικες γιατί μαζί με την καταδίκη (να μην προαχθούν μορφωτικά και κοινωνικά) τους επιβάλλει και τη λήθη του κοινωνικού σκεπτικού αυτής της καταδίκης. Για να επιτευχθεί μέσα στη συνείδησή τους η μετατροπή της κοινωνικής τους μοίρας (ή του κοινωνικού προορισμού τους, Μυλωνάς, (1982) σελ. 36-40) σε ελεύθερη επιλογή ή σε αξία προσωπική –όπως στον πλατωνικό μύθο όπου οι ψυχές αφού τράβηξαν το λαχνό τους όφειλαν πίνοντας το νερό της λήθης να ξεχάσουν τη διαδικασία και να ζήσουν ως προσωπική τους επιλογή αδιαμαρτύρητα τον τύπο ζωής που τους έλαχε– πρέπει και αρκεί το Σχολείο, αυτός ο *Ιεροφάντης της αναγκαιότητας* να καταφέρει να πείσει τα άτομα ότι αυτά τα ίδια επέλεξαν ή κατέκτησαν, τον προορισμό που η κοινωνική αναγκαιότητα τους είχε εκ των προτέρων προσδιορίσει» (Reprod. σελ. 249-250).

Όπως το βουδιστικό δόγμα του Κάρμα, το οποίο ο Max Weber θεωρούσε ως *chef-d'oeuvre*, ως το τέλει πρότυπο, των *κοινωνικών θεοδικιών* αφού αιτιολογεί την κοινωνική θέση κάθε ατόμου μέσα στο σύστημα των καστών, ως ανάλογη με τον αναβαθμό της θρησκευτικής του πίστης και καθαρότητας, έτσι και το σχολείο σήμερα καταφέρνει, με την ιδεολογία των φυσικών δώρων και των έμφυτων (*innés κλίσεων* (*goūts*), να νομιμοποιεί την κυκλική αναπαραγωγή των κοινωνικών και των σχολικών ιεραρχιών. Έτσι, «η λειτουργία η πιο κρυφή και η πιο ειδική (*spécifique*) του εκπαιδευτικού συστήματος συνίσταται στο να κρύβει την αντικειμενική του λειτουργία, δηλαδή να καλύπτει (*masquer*) την αντικειμενική αλήθεια της σχέσης του με τη δομή των ταξικών σχέσεων, όπως εξάλλου έκανε και ο *Ιεροφάντης* του πλατωνικού μύθου» (Reprod. σελ. 250).

Με αυτόν τον τρόπο θεωρεί ο Bourdieu ότι το Σχολείο γίνεται «το προνομιακό μέσο της αστικής *κοινωνιοδικίας* το οποίο προσφέρει στους προνομιούχους το προνόμιο να μη φαίνονται ως προνομιούχοι και να πείθει τους μη προνομιούχους (*déshérités*) ότι οφείλουν τη σχολική και κοινωνική τους μοίρα στην έλλειψη εγγενών στη φύση τους χαρισμάτων ή προσόντων (*mérites*)» (Reprod., σελ. 253).

Το ερώτημα το οποίο αδιάκοπα θέτει και στο οποίο απαντά ο Bourdieu με τις αναλύσεις του είναι πώς, με ποιο τρόπο, οι αντικειμενικές, δηλαδή δομικές, δηλαδή ταξικές ανισότητες διαφοροποιούν, περισσότερο ή λιγότερο, τις ατομικές προδιαθέσεις, στά-

σεις και πρακτικές, έτσι ώστε εντέλει αυτές να αναπαράγουν τις δομές που τις παρήγαγαν; Για να απαντήσει καταφεύγει πάλι στον Πλάτωνα.

Από το έθος στο habitus

Εστιάζει την προσοχή του στους όρους *έξις*, *έθος*, *συνήθεια*, τους οποίους χρησιμοποιεί ο Πλάτωνας για να εξηγήσει όχι τις επιλογές που θα έπρεπε να κάνουν κατά φιλοσοφίαν οι άνθρωποι, αλλά εκείνες που πραγματικά κάνουν. Θεωρεί ότι το *έθος* και οι συγγενείς του έννοιες *έξις* και *συνήθεια* είναι εκφάνσεις προδιαθέσεων πράξης όχι εγγενών και εκ φύσεως αλλά κοινωνικά γενεσιουργημένων: Το *έθος* είναι προϊόν των αντικειμενικών, δηλαδή των ταξικών συνθηκών ύπαρξης. Αυτό τον οδηγεί να στρέψει το ενδιαφέρον του από τη μελέτη των δομών (στρουκτουραλισμός) στην ανάλυση των διεργασιών σύστασης και συγκρότησής τους (κονστрукτιβισμός). Περνά από το *opus operatum* στον *modus operandi*, όπως ο ίδιος λέει. Στην προσπάθειά του να απαλλάξει την έννοια του *έθους* από τις συνειρμικές έλξεις της έννοιας της *συνήθειας* που δηλώνει έναν μηχανιστικό αυτοματισμό, έφτασε να αντικαταστήσει το πλατωνικό *έθος* με τον ομόλογό του λατινικό όρο *habitus*, σε όλα τα έργα του από το 1970 και μετά (Bourdieu P., 1980, σελ. 133).

Ο Πλάτωνας συνδέει, αν δεν ταυτίζει, το *έθος* με την *συνήθεια*, ο Bourdieu τα διακρίνει. Προχωρεί στη σφυρηλάτηση του πλατωνικής προέλευσης εννοιολογικού αυτού υλικού και στην *κατασκευή* απ' αυτό ενός δικού του εννοιολογικού εργαλείου ανάλυσης. «Γιατί μιλάω, σημειώνει ο Bourdieu, για *habitus* (έθος) και όχι για *habitude* (συνήθεια), γιατί το *habitus* δεν είναι απλή μηχανική, αυτόματη, επαναλαμβανόμενη αναπαραγωγή του αυτού, όπως η *συνήθεια*, είναι κάτι που ενέχει και μια γενετήρια δυναμική επινόησης. Το *habitus*, με ένα λόγο, είναι προϊόν των πρωτογενών-ταξικών προσδιορισμών που τείνει, ως σύστημα προδιαθέσεων με διάρκεια και τάση γενίκευσης, να αναπαράγει την αντικειμενική λογική αυτών των προσδιορισμών αλλά με κάποιες τροποποιήσεις. Είναι ένα είδος μεταποιητικής μηχανής η οποία κάνει ώστε να *αναπαράγουμε* τους κοινωνικούς όρους που μας παρήγαγαν... ωστόσο το *habitus* δεν είναι κάποια ουσία (υπάρχουσα καθ' εαυτήν όπως την εννοεί ο Πλάτωνας) έξω από την ιστορία που μας ορίζει ένα μέλλον εξαρχής και μια για πάντα προκαθορισμένο»

(Bourdieu P., 1980, σελ. 134, 135). Είναι η πρόσκτηση και εσωτερικήυση του εξωτερικού με τη μορφή συστήματος προδιαθέσεων διαρκών και γενετήριων, οι οποίες εξωτερικεύονται ως ορισμένες μορφές (schèmes) σκέψης, αντίληψης, εκτίμησης και πράξης. Είναι κάτι ανάλογο προς το δεδομένο γενετικό μας κεφάλαιο, αλλά δοσμένο από την κοινωνία, και όχι από τη φύση, όπως αφήνει να εννοηθεί ο πλατωνικός μύθος. Με ένα λόγο είναι έχειν που μεταποιείται από το Σχολείο και την αστική κοινωνιοδικία σε *είναι*. Ωστόσο έχουμε την αίσθηση ότι αυτές τις προδιαθέσεις να σκεφτόμαστε, να αισθανόμαστε, να αξιολογούμε και να πράττουμε με τον τρόπο που το κάνουμε τις είχαμε από τότε που γεννηθήκαμε. Αλλά, όπως παρατηρεί και ο Accardo (1991, σελ. 88) αυτό δεν είναι αλήθεια. «Δεν έρχεται κανείς στον κόσμο φέρνοντας μαζί του το γονίδιο της τσιγγουιάς ή τις απλοχεριάς, με το χρωμόσωμα της εμπιστοσύνης ή της επιφυλακτικότητας, του αδένα της πειθαρχίας ή της απειθαρχίας, την ορμόνη της ντροπαλότητας ή της αναίδειας, με το αντανεκλαστικό της διστακτικότητας ή της αποφασιστικότητας». Αυτά και άλλα τα κληρονομούμε από τον άμεσο κοινωνικό μας χώρο και τα ενσωματώνουμε.

Όλες αυτές, και πολλές άλλες προδιαθέσεις ενός ατόμου, δεν είναι άσχετες μεταξύ τους αλλά συνιστούν ένα είδος συστήματος, εμφανίζουν ένα είδος *αρμονίας*, και οδηγούν σε μια ενορχήστρωση των πρακτικών μας χωρίς να φαίνεται ο μαέστρος, που είναι η κοινωνική μας τάξη, όπως κι αν την νοήσουμε, όπως κι αν την ορίσουμε.

Το *habitus* που μας διακρίνει δεν είναι έκφραση καμιάς εγγενούς ατομικής ψυχολογίας. Είναι η έκφανση όλης της ενσωματωμένης στο είναι μας κοινωνικής μας εμπειρίας, δηλαδή των αντικειμενικών κοινωνικών προϋποθέσεων και συνθηκών ύπαρξής μας και της μέσα σ' αυτές προσωπικής μας ιστορίας. Από αυτές τις εξ αντικειμένου ωσμωτικές ή σκόπιμες παιδαγωγικές ενέργειες που ασκούνται πάνω μας οι πιο αποτελεσματικές είναι οι πρωϊμότερες, αυτές της παιδικής ηλικίας, οι οποίες εγχαράσσουν μέσα μας ένα πρωτογενές *habitus* (μια σειρά από προδιαθέσεις και έξεις) που δύσκολα οι επόμενες εμπειρίες με τα δευτερογενή *habitus* που γενεσιουργούν και ενσωματώνουν, μπορούν να το αλλοιώσουν τελείως ή να το εξαλείψουν. Η σύσταση αυτού του πρωτογενούς *habitus* δίνει την αίσθηση της κατοχής ή μη, της ύπαρξης ή μη, εγγενών φυσικών δωρεών και ικανοτήτων, δηλαδή χαρακτηριστήρων της προσωπικότητας που δεν έχουν ως αφετηρία γένεσής τους το είδος, την ποιότητα και τη λογική της κοινωνικής ε-

μπειρίας, αλλά τη φύση (την ουσία). Γεννιέται η απατηλή βεβαιότητα ότι η *έξις*, δηλ. το *habitus*, δεν είναι απλά ενσωματωμένη *δευτέρα φύσις*, αλλά η *φύσις*. Αυτή η *φυσιοποίηση* του κοινωνικού όμως προκύπτει από την αμνησία της ιστορικής γένεσης του *habitus*. Σ' αυτή την κοινωνική αλημεία μεταποίησης του κοινωνικού σε φυσικό, σημαντικότερο ρόλο παίζει το *νερό της λήθης* που διευκολύνει την αποδοχή και άρα την νομιμοποίηση του κοινωνικού εκλαμβανομένου ως φυσικού.

Αυτές τις αλημιστικού τύπου μεταποιητικές και νομιμοποιητικές διεργασίες εξάλλου επεδίωκε να εντατικοποιήσει και ο Πλάτωνας με το *εκπαιδευτικό του πρόγραμμα* για να πείσει τους Αθηναίους ότι η κοινωνική θέση τους σε ένα γένος είναι φυσική, άρα νόμιμη και νομιμοποιούσα τον (ανισοποιητικό) επιμερισμό της εργασίας και της εξουσίας. Καθένας πρέπει να κάνει, και να αρκείται γι' αυτό το λόγο, μόνο σ' αυτό για το οποίο είναι από τη φύση φτιαγμένος: «Προς ο τις πέφυκε» (423d), «Το εαυτού πράττειν εν πόλει» (434c), «δια το τε την φύσιν και την (ανα) τροφήν επιτηδεΐαν εσχικέναι» (430a) Η παιδεία κατά τον Πλάτωνα συμπληρώνει αλλά δεν αλλάζει τη φύση, (βλέπε Βουρβέρης 1939 σελ. 25). Γι' αυτό ο καθένας οφείλει να υποτάσσεται σε εκείνους που η φύση επίσης προίκισε με ηγετικές ικανότητες, «ακολουθεΐν τω (φύσει) ηγουμένω» (474c).

Το ταξικό *habitus*

Το ταξικό *habitus* (οι χαρακτηριστικές *φυσικές έξεις* του κάθε γένους κατά Πλάτωνα) γίνεται ορατό ως κοινός παρονομαστής των διαφόρων, και ενίοτε διαφορετικών, πρακτικών ενός και του αυτού ατόμου αλλά και ως κοινή *μήτρα* των πρακτικών όλων εκείνων που έχουν ζήσει και έχουν εσωτερικεύσει και ενσωματώσει τους ίδιους αντικειμενικούς όρους ύπαρξης που χαρακτηρίζουν την κοινωνική τους τάξη.

Οι όμοιες συνθήκες, εμπειρίες και άμεσες ή έμμεσες αγωγικές επιδράσεις οδηγούν σε ομοιότροπες και ομότροπες πρακτικές που εμφανίζονται ως συγκεκριμένου τύπου *τρόποι ζωής*. Όσοι έχουν συγγενή *habitus* δεν είναι ανάγκη να προσυνηθηθούν για να σκεφτούν, να επιλέξουν, να πράξουν, να εκτιμήσουν κ.λπ. κατά τον ίδιο (σε γενικές γραμμές) τρόπο. Αυτό υπάρχουν πολλές πιθανότητες να προκύπτει αυθόρμητα και αυτόματα.

Ακολουθούν de facto μια κοινή κατευθυντήρια πυξίδα, είτε πρόκειται για επιλογή συζύγου, είτε για εκλογή βουλευτή, είτε για αγορά σπιτιού, είτε για προτίμηση επίπλων ή πινάκων κ.λπ. Αυτή η κοινή κατεύθυνση, παρά τις επιμέρους διαφορές, των πρακτικών όλων εκείνων που ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη ή σε μια υποκατηγορία μιας κοινωνικής τάξης, παράγει την κοινωνική δομή αλλά και αναπαράγεται απ' αυτή. Στο έργο του *Distinction* (1979), ο Bourdieu δείχνει πώς γεννιέται, διαμορφώνεται και διαφοροποιείται, ανάλογα με την κοινωνική τάξη, ακόμα και αυτό που αποκαλούμε αισθητική αποτίμηση και προτίμηση (γούστο).

Αντιλαμβάνεται κανείς εύκολα ότι ο Bourdieu με τη θεωρία του μάχεται την ιδέα του Πλάτωνα ότι η κοινωνία είναι ταξική, διότι την συνιστούν φύσει και ουσία άνισοι και προσπαθεί να δείξει με τις αναλύσεις του (υποστηρίζοντάς τις συχνά και με ποσοτικά στοιχεία) ότι τις ανισότητες στην ταξική κοινωνία τις γεννάει η ίδια η λογική των κοινωνικών σχέσεων, η οποία αναπαράγεται μέσω των ταξικών *habitus* που η ίδια παράγει. Επιμένει πως το Σχολείο είναι ένα κομβικό σημείο των διεργασιών ιδεολογικής μεταποίησης των κοινωνικών σε φυσικές ανισότητες με συνέπεια να νομιμοποιεί και να ενισχύει έτσι την ισχύ των κοινωνικά ισχυρών και να πείθει για την αποδοχή της μεταφυσικής ή φυσικής, δηλαδή δήθεν μοιραίας, κοινωνικής τους έκπτωσης, τους κοινωνικά ανίσχυρους.

Συμπέρασμα

Αυτή η αντι-ουσιοκρατική, δηλαδή αντιπλατωνική, εξήγηση των ανισοτήτων στην κοινωνία και στο σχολείο, που προτείνει ο Bourdieu, όχι μόνο αποκαλύπτει την κρυφή ιδεολογική λειτουργία του σχολείου, που τις εμφανίζει ως εγγενείς στις ατομικές φύσεις αλλά ταυτόχρονα αίρει και την νομιμότητα ύπαρξής τους.

Εκείνο που σχεδίαζε ο Πλάτωνας να επιδιώξει μέσα από το πρόγραμμα και τον τρόπο λειτουργίας του Σχολείου, την αποδοχή και νομιμοποίηση της κοινωνίας των ιεραρχημένων καστών ως φυσικών, το πέτυχε πράγματι η ιστορία, υποστηρίζει ο Bourdieu, αφού το σχολείο με αληθμιστικό τρόπο πείθει αυτούς που αποκλείει ή απορρίπτει στα διάφορα σημεία της διαδρομής ότι οι ίδιοι, ως *ελλειμματικές φύσεις*, είναι υπαίτιοι του αποκλεισμού τους και ότι η κοινωνία είναι αναίτιος.

Οι πολιτικές προεκτάσεις μιας τέτοιας εξήγησης είναι πάρα πολύ σημαντικές. Καμιά εκπαιδευτική πολιτική και κανένας εκπαιδευτικός σχεδιασμός δεν είναι δυνατόν πλέον να μη λαβαίνει υπόψη το δικαίωμα για *ίσες ευκαιρίες* όλων εκείνων που η ίδια η κοινωνία έχει στερήσει και εξαιτίας αυτού τους έχει αναγκάσει να τοποθετηθούν στα χαμηλά της ιεραρχημένης κοινωνικής κλίμακας.

Όπως κι αν έχει το πράγμα το σημαντικό είναι ότι η σκέψη του Πλάτωνα, και γενικότερα η αρχαιοελληνική σκέψη, εξακολουθεί και σήμερα να είναι ζωντανή και γονιμοποιός. Πολλές από τις σημερινές προόδους της ανθρωπότητας σε πολλούς τομείς έχουν αφετηρίες που τοποθετούνται εκεί, στην ελληνική κλασική αρχαιότητα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Γεωργούλης Κ.Δ., *Πλάτωνος Πολιτεία. Εισαγωγή, Ερμηνεία, Σημειώσεις*, εκδ. Δημ. Αλεξίου, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1939.
- Θεοδωρακόπουλος Ι.Ν., *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, 5η έκδοση, Αθήνα (χ. έ.), 1970.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Παναγιωτόπουλος Ν., (επιμ.), *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της Παιδείας*, εκδ. Καρδαμίτσας-Δελφίνι, Αθήνα, 1995.
- Μπάλα Χλ., *Πλατωνική Πειθώ*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1997.
- Μυλωνάς Θ. (επιμ.), *Η Αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1982.
- Μυλωνάς Θ., «Αντιστοίχιση σχολικών βαθμίδων - Κοινωνικών τάξεων» στο Μυλωνάς Θ., *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης - Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Πάτρα, Αχαϊκές εκδόσεις, 1997, σελ. 92-117.
- Ολυμπίου Γ., *Η φιλοσοφία του Πλάτωνα*, Τυπογραφείο ο «Αστήρ», Εν Μιτυλήνη, 1910.
- Παππά Έλλη, *Ο Πλάτωνας στην εποχή μας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980 (επανέκδοση 1997).

Ξενόγλωσση

- Accardo A., *Initiation à la sociologie - L'illusionnisme social*, Le Mascaret, Bordeaux, 1991.
- Althusser L., «Idéologie et appareils idéologiques d'État», στο περιοδ. *Pensée*, τεύχ. 151, Ιούνιος 1970.
- Baudelot C., Establet R., *L'école capitaliste en France*, Maspero, Paris, 1971.
- Becker G., *Human Capital: a theoretical and empirical analysis with special reference to education*, Columbia University Press, New York, 1964.
- Berger P., Luckmann T., *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Peguin Books, Harmondsworth, 1967.
- Boudon R., «Déterminismes sociaux et liberté individuelle», έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου του *Effets pervers et ordre social*, PUF, Paris, 1977.
- Bourdieu P., Passeron J.C., *Les héritiers*, Les Eds de Minuit, Paris, 1964.
- Bourdieu P., Passeron J.C., *La reproduction*, Les Eds de Minuit, Paris, 1970.
- Bourdieu P., *La distinction*, Les Eds de Minuit, Paris, 1979.
- Bourdieu P., *Questions de Sociologie*, Les Eds de Minuit, Paris, 1980.
- Bouveresse J., «Règles, Dispositions et Habitus», στο *Critique*, τεύχη 579-580, 1995, σελ. 573-594.
- Coleman J.S. et al., *Equality of educational opportunity*, U.S. Government Printing Office, Washington, 1966.
- Giddens A., *La constitution de la société* (μτφρ.), PUF, Paris, 1987.
- Grossman R.H.S., *Plato today*, Allen and Unwin, 1963.
- Gurvitch G., *Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers une étude sociologique des cheminements de la liberté*, PUF, Paris, 1963.
- Isambert-Jamati V., Quelques rappels de l'émergence de l'échec scolaire comme "problème social", στο Plaisance E. (επιμ.), *L'échec Scolaire*, Eds du CNRS, Paris, 1985.
- Jenks Cr. et al., *Inequality*, Harper, New York, 1973.
- Khun Th., *La structure des révolutions scientifiques*, Flammarion, Paris, 1970 (μτφρ. από αγγλικά).
- Leibniz G. W., *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, 1710.

- Platonis Opera, tomus V, *De Republica*, Caroli Tauchnitii, Lipsiae, 1829.
- Popper K.R., *The poverty of historicism*, Roudledge and Kegan, Londres, Paul, 1963.
- Prigogine I., Stengers I., *La nouvelle alliance*, Gallimard, Paris, 1979.
- Schultz Th., «Investment in human capital», στο *American Economic Review*, τεύχ. 51, Μάρτιος 1961.
- Schultz Th., *Investment in human capital: the role of education*, Free Press, New York, 1971.
- Weber M., *Economie et Societe, Pari Plon* (μτφρ. του κλασικού έργου του), *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tubingen, Mohr, 1922, 1971.

Τα στερεότυπα των δύο φύλων στα εγχειρίδια των Φυσικών Επιστημών του Δημοτικού σχολείου

Ελένη Σταυρίδου*, Νικολέττα Σαχινίδου**

Περίληψη

Η μελέτη που παρουσιάζεται αφορά στην ανάλυση των εικόπων και των κειμένων των εγχειριδίων «Ερευνώ το Φυσικό Κόσμο» της Ε' και ΣΤ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου με στόχο να διερευνηθεί αν και σε ποιο βαθμό εμφανίζονται στερεότυπα στην παρουσίαση των δύο φύλων, τα οποία ενδεχομένως να συντελούν στη διαμόρφωση αρνητικής στάσης των κοριτσιών για τις Φυσικές Επιστήμες. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν δείχνουν ότι μέσα από την εικονογράφηση και τη γλώσσα των βιβλίων, παρουσιάζονται στερεότυπα σε σχέση με το ρόλο των δύο φύλων, υπερτονίζεται η παρουσία του ανδρικού φύλου, ενώ υπάρχει σαφές έλλειμμα ποσοτικό και ποιοτικό όσον αφορά στην παρουσίαση του γυναικείου φύλου. Με δεδομένο ότι τα σχολικά εγχειρίδια οφείλουν να ανασκευάζουν παρωχημένες αντιλήψεις για τα δύο φύλα και να υπηρετούν το δημοκρατικό αίτημα για παροχή ίσων ευκαιριών σε αγόρια και κορίτσια, διατυπώνονται προτάσεις για τη βελτίωσή τους.

Το πρόβλημα

Η σχέση των κοριτσιών με τις Φυσικές Επιστήμες και την Τεχνολογία αποτελεί τα τελευταία χρόνια αντικείμενο συστηματικής

---

* Επίκουρη καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Φιλολόγος.

έρευνας και προβληματισμού, γεγονός που προκύπτει τόσο από την πληθώρα των σχετικών δημοσιεύσεων όσο και από την όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή ερευνητών/τριών στα διεθνή συνέδρια που οργανώνονται από το 1981 για το ζήτημα αυτό (GASAT I, II, III, κ.λπ., *Girls and Science and Technology*). Το πρόβλημα είναι γνωστό, καθώς αποτελεί σχεδόν καθολικό φαινόμενο το γεγονός ότι τα κορίτσια επιλέγουν στο σχολείο μαθήματα που σχετίζονται με τις Φυσικές Επιστήμες σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τα αγόρια και ότι σχετικά λίγες γυναίκες ακολουθούν επαγγελματικές κατευθύνσεις που σχετίζονται με τις Φυσικές Επιστήμες και την τεχνολογία (Sjoberg and Imsen, 1988).

Το πρόβλημα έχει αναγνωριστεί και από την Ευρωπαϊκή Ένωση όπως προκύπτει από το σχετικό Οδηγό του 1985, όπου διαπιστώνεται ότι: «Παρά την ύπαρξη γενικών διατάξεων, που αναφέρονται στην ίση μεταχείριση αγοριών και κοριτσιών στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά και της επαγγελματικής κατάρτισης, τα κορίτσια εξακολουθούν να τείνουν προς επιλογές "παραδοσιακού" χαρακτήρα και στους δύο αυτούς τομείς. Είναι δε συγκριτικά μεγαλύτερος ο αριθμός κοριτσιών που επιλέγουν τη γενική αντί την τεχνική εκπαίδευση, τους θεωρητικούς επιστημονικούς κλάδους αντί των εφαρμοσμένων επιστημών, τα πιο βραχυχρόνια προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης αντί των τεχνικών ολοκληρωμένων προγραμμάτων μαθητείας, σε συνδυασμό με πρακτική άσκηση σε χώρους δουλειάς, που αποτελούν κατά κανόνα επιλογές των αγοριών. Γενικά, τα κορίτσια αυτοπεριορίζονται σ' ένα μικρό φάσμα ειδικεύσεων, πολλές από τις οποίες δεν παρέχουν μεγάλες δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησης ή διαφοροποιούνται με την εισαγωγή της τεχνολογίας».

Στην Ελλάδα, παρόλο που το εκπαιδευτικό σύστημα προσφέρει τα ίδια μαθήματα σε όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες από το Δημοτικό σχολείο μέχρι και τη Β' Λυκείου, στη Γ' Λυκείου όπου δίνεται για πρώτη φορά η δυνατότητα επιλογής μεταξύ διαφόρων μαθημάτων, η κατάσταση διαμορφώνεται κατά τα γνωστά, δηλαδή περισσότερα αγόρια επιλέγουν την Α' δέσμη (θετική κατεύθυνση) και περισσότερα κορίτσια την Γ' Δέσμη (θεωρητική κατεύθυνση). Οι επιλογές αυτές οδηγούν σε αντίστοιχες επαγγελματικές κατευθύνσεις που συνεχίζουν τη διαίρεση της εργασίας κατά φύλο, με όλες τις δυσμενείς συνέπειες που αυτό συνεπάγεται για την επαγγελματική και κοινωνική κατάσταση των γυναικών. Για να συμπληρωθεί η εικόνα θα πρέπει να αναφερθεί ενδεικτικά ότι, σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία του ΥΠΕΠΘ (1989-1990),

στα τεχνικά Λύκεια της χώρας το ποσοστό κοριτσιών που φοιτούσαν ήταν μόλις 32%, ενώ των αγοριών 68%. Επίσης, πάλι από στοιχεία του ΥΠΕΠΘ για την τριετία 1995-1997, προκύπτει ότι τα ποσοστά των μαθητριών που πέτυχαν, μετά από πανελλήνιες εξετάσεις, στην Α' δέσμη στα ΑΕΙ (Πολυτεχνείο και Πανεπιστήμιο) ήταν 35%. Ειδικότερα στα τμήματα Φυσικής, Χημείας, Βιολογίας και Γεωλογίας όλης της χώρας, το ποσοστό των κοριτσιών που εισήχθησαν ήταν 40,3%. Συγκεκριμένα, στο σύνολο των τμημάτων Φυσικής σε 871 εισακτέους/ες τα 242 (27,8%) ήταν κορίτσια. Στο σύνολο των τμημάτων Χημείας σε 592 εισακτέους/ες, τα 286 (48,3%) ήταν κορίτσια. Στο σύνολο των τμημάτων Γεωλογίας σε 333 εισακτέους/ες, τα 143 ήταν (42,9%) ήταν κορίτσια. Τέλος, στο σύνολο των τμημάτων Βιολογίας σε 443 εισακτέους/ες, τα 232 (52,3%) ήταν κορίτσια. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι το πρόβλημα είναι εντονότερο στα τμήματα Φυσικής, ενώ οι σπουδές Βιολογίας προσελκύουν αναλογικά περισσότερα κορίτσια. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εμφανίζονται και σε άλλες χώρες και έχουν επισημανθεί από πολλούς/ές συγγραφείς που ασχολήθηκαν με ανάλογα θέματα (Kelly, 1987, Kahle, 1988, Sjoberg and Imsen, 1988).

Τα αίτια

Ενόψει των διαπιστώσεων αυτών, τα τελευταία χρόνια διερευνάται η υπάρχουσα κατάσταση και αναζητώνται όχι μόνο τα αίτια που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της, αλλά και τρόποι ενεργούς και θετικής παρέμβασης. Οι Dunne και Johnstone (1992) διακρίνουν τέσσερα βασικά ερευνητικά ρεύματα που προσεγγίζουν τα σχετικά ζητήματα από διαφορετική σκοπιά το καθένα.

Στο πρώτο ρεύμα που αναπτύχθηκε αρχικά, η έρευνα επικεντρώθηκε στην αναζήτηση και τεκμηρίωση, με ποσοτικές μεθόδους, διαφορών στην επίδοση ή στη συμμετοχή κοριτσιών στις Φυσικές Επιστήμες.

Οι ερευνητές/τριες του δεύτερου ρεύματος επιχειρήσαν να αναπτύξουν εξηγήσεις για τις διαφορές αυτές, υποστηρίζοντας ότι οι όποιες διαφορές έχουν βιολογική προέλευση, δηλαδή οφείλονται σε εκ γενετής αιτίες που διαφοροποιούν τις επιδόσεις των δύο φύλων.

Το τρίτο ρεύμα αναζητά και προσφέρει κοινωνικού τύπου εξη-

γήσεις για τις όποιες διαφορές. Από τους/τις ερευνητές/τριες του ρεύματος αυτού, το κοινωνικό φύλο αναγνωρίζεται όχι απλά ως ένας βιολογικός προκαθορισμός, αλλά ως μια πολύ συγκεκριμένη κοινωνική κατασκευή (gender) και διακρίνεται από το βιολογικό φύλο (sex). Κατά συνέπεια, η επίδοση και οι στάσεις αγοριών και κοριτσιών σε σχέση με τις Φυσικές Επιστήμες συναρτώνται και μελετώνται σε σχέση με παράγοντες όπως η εικόνα των Φυσικών Επιστημών που προβάλλεται από το σχολείο και την κοινωνία, οι στάσεις και η πρακτική των εκπαιδευτικών, τα στερεότυπα που καλλιεργούνται στην οικογένεια και στην κοινωνία για το ρόλο αγοριών και κοριτσιών, η προηγούμενη εμπειρία αγοριών και κοριτσιών κ.λπ.

Το τέταρτο ρεύμα αποτελεί συνέχεια του προηγούμενου και επικεντρώνεται στην ανάπτυξη και μελέτη στρατηγικών παρέμβασης με στόχο την υλοποίηση του ηθικού αιτήματος για παροχή ίσων ευκαιριών σε αγόρια και κορίτσια, που αποτελεί συστατικό στοιχείο των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών. Μεταξύ των στρατηγικών αυτών περιλαμβάνεται η αλλαγή των αναλυτικών προγραμμάτων, των μεθόδων διδασκαλίας, του εκπαιδευτικού υλικού που χρησιμοποιείται (βιβλία, ταινίες, κ.λπ.), ώστε να γίνουν πιο «φιλικά» προς τα κορίτσια, η κατάλληλη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, η ενημέρωση των γονέων, κ.ά.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την εικόνα των Φυσικών Επιστημών που διαχέεται κοινωνικά, έρευνες έχουν δείξει ότι οι Φυσικές Επιστήμες εξακολουθούν να θεωρούνται ως πεδίο ανδρικής δραστηριότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ζητήθηκε από μαθητές/τριες να ζωγραφίσουν έναν επιστήμονα (στα αγγλικά η λέξη scientist που χρησιμοποιήθηκε δεν υποδηλώνει φύλο), στη συντριπτική τους πλειοψηφία ζωγράφισαν έναν άνδρα λευκό με γυαλιά και με ποδιά εργαστηρίου (Kahle, 1988). Ακόμα και όταν ένας άνδρας και μία γυναίκα παρουσιάζονται χωρίς στερεότυπα, τα παιδιά ταξινομούν τα δύο φύλα σύμφωνα με το παραδοσιακό στερεότυπο: ένας άνδρας και μία γυναίκα ντυμένοι με άσπρες ποδιές θεωρούνται ότι είναι αντίστοιχα ο γιατρός και η νοσοκόμα (Duru-Bellat, 1992). Το γεγονός δεν είναι χωρίς συνέπειες. Όπως σημειώνει η Kahle (1988), από τη στιγμή που ένα μάθημα αποκτά ένα χαρακτηρισμό ως προς το φύλο, οδηγεί σε διαφοροποιήσεις στις επιλογές αγοριών και κοριτσιών. Στην περίπτωση των Φυσικών Επιστημών θεωρείται ότι αυτές ενισχύουν την ανδρική ταυτότητα των αγοριών, ενώ αντίθετα δεν ενισχύουν ή και μειώνουν τη θηλυκή ταυτότητα των κοριτσιών.

Είναι ευνόητο ότι η κατάσταση αυτή είναι απόρροια ευρύτερων κοινωνικών αντιλήψεων για το ρόλο του κάθε φύλου. Οι διακρίσεις ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια αρχίζουν από πολύ νωρίς, ήδη από τα πρώτα χρόνια της νηπιακής ηλικίας. Το οικογενειακό περιβάλλον αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της ταυτότητας του φύλου των παιδιών. Πολλοί γονείς πιστεύουν ότι οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα είναι έμφυτες και ότι τα παιδιά τους έχουν γεννηθεί για να επιτελέσουν ρόλους, που ανάλογα με το φύλο, είναι ήδη προκαθορισμένοι και τους διδάσκονται από την ίδια την κοινωνία (Sae-gert and Hort, 1978, Whyte, 1983, Youhg, 1994). Πράγματι σημαντικός αριθμός στατιστικών μελετών σε ολόκληρο το κόσμο αποδεικνύει ότι:

α) τα κορίτσια ενθαρρύνονται λιγότερο από τα αγόρια στο περιβάλλον των μηχανών και της κίνησης γενικά, ενώ αντίθετα τα αγόρια προωθούνται λιγότερο στις κοινωνικές δραστηριότητες, λ.χ. τα αγόρια ενθαρρύνονται να τρέχουν, ενώ τα κορίτσια να μιλούν (OCDE, 1986),

β) η μητέρα διαβάζοντας στο τρίχρονο αγοράκι της δίνει πολύ περισσότερες εξηγήσεις από αυτές που θα έδινε στο τρίχρονο κοριτσάκι της. Γενικά, οι γονείς έχουν περισσότερες φιλοδοξίες για το αγόρι τους παρά για το κορίτσι τους (Duru-Bellat, 1992),

γ) υπάρχει έκδηλη εντύπωση ότι τα αγόρια είναι πιο ικανά για σπουδές στον τομέα των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας (Robertson, 1987). Ακόμα και σε ηλικία 7 χρονών τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια πιστεύουν ότι οι φυσικές επιστήμες γενικά είναι υπόθεση των αγοριών (Duru-Bellat, 1992).

Οι διακρίσεις είναι εμφανείς και στα σχολικά βιβλία, παρόλο που πολλά από αυτά επιφανειακά φαίνονται τελείως αθώα. Πράγματι, ενώ οι γυναίκες αποτελούν το 51% του γήινου πληθυσμού, στον κόσμο των βιβλίων, και ιδιαίτερα των εικόνων των βιβλίων, η εμφάνισή τους σε αυτά δεν ξεπερνά το 20-30% (Fisher, 1974, Kelly, 1987). Στους τίτλους επίσης συναντά κανείς πενταπλάσιο αριθμό ανδρών ή ανδρικών δραστηριοτήτων παρά γυναικών ή γυναικείων δραστηριοτήτων. Σημειώνεται ακόμα ότι η δυσανάλογη παρουσία του αρσενικού δεν περιορίζεται μόνο στους ανθρώπους και στις δραστηριότητες τους. Πράγματι, όπως έχει διαπιστωθεί, ακόμη και τα ζώα στα παιδικά βιβλία είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος αρσενικού γένους (όπως το λιοντάρι, ο βάτραχος, ο λύκος κ.τλ.). Είναι ενδεικτικό πάντως της διάθεσης για βελτίωση της υ-

πάρχουσας κατάστασης ότι όχι μόνο διατυπώνονται προτάσεις αλλά και ότι έχουν ήδη ληφθεί αποφάσεις όπως αυτή των αμερικανών εκδοτών σύμφωνα με την οποία το 50% όλων των εικόνων στα σχολικά βιβλία οφείλουν να δείχνουν γυναίκες (Kahle, 1988).

Όμως και στις αίθουσες διδασκαλίας οι άνδρες ή οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συχνά συμπεριφέρονται διαφορετικά στα αγόρια και στα κορίτσια. Αφιερώνουν για παράδειγμα, σχεδόν διπλάσιο χρόνο για τα αγόρια σε σύγκριση με αυτόν που αφιερώνουν στα κορίτσια (*Council of Europe*, 1982, Duru-Bellat, 1992), θεωρούν κάποιες συμπεριφορές ως δεδομένες, τις ακολουθούν, δε συγκρούονται με αυτές και δεν τις αλλάζουν (Βασιλού-Παπαγεωργίου, 1995). Συχνά μεταδίδουν σεξιστικά μηνύματα, αν και τις περισσότερες φορές αυτό γίνεται μη-συνειδητά. Αυτό συμβαίνει επειδή δεν είναι σίγουρο ότι οι εκπαιδευτικοί γνωρίζουν ότι στο σχολείο καλλιεργούνται κοινωνικο-φυλετικοί ρόλοι (Wienekamp et al., 1987, Haggerty, 1995). Η πιθανή αυτή άγνοια μπορεί να τους οδηγήσει σε μια εύκολη αποδοχή των κοινωνικών στερεότυπων για τα φύλα, τους ρόλους και την αναπαραγωγή τους.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι, ενώ το σύγχρονο σχολείο οφείλει να ανασκευάζει τα καθιερωμένα στερεότυπα για το ρόλο των δύο φύλων, ώστε να διασφαλίσει την αρχή της παροχής ίσων ευκαιριών σε όλα τα παιδιά, συχνά δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο του αυτό και συμβάλλει έμμεσα ή άμεσα στη διαιώνιση παρωχημένων ιδεών, που βρίσκονται σε αναντιστοιχία με το σημερινό κοινωνικό γίνεσθαι. Πράγματι, σήμερα αναγνωρίζεται ότι οι παραδοσιακοί ρόλοι και οι προσδοκίες από το ρόλο αυτό ανδρών και γυναικών βρίσκονται στο στάδιο της μεταβολής, ενώ οι παραδοσιακές θεωρίες σχετικά με τις διαφορές του ρόλου ανάλογα με το φύλο έχουν ιδιαίτερα φθαρεί (*Έγγραφο εργασίας*, Βρυξέλλες, 27-28/11/1984). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Οδηγός της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εφαρμογή στην πράξη της ισότητας των δύο φύλων στην Εκπαίδευση (1985), τόσο σχετικά με τις παραδοχές όπου στηρίζεται όσο και με τις προτάσεις και τα μέτρα παρέμβασης που διατυπώνει, βρίσκεται σε στενή συνάφεια με το τρίτο και το τέταρτο ερευνητικό ρεύμα που περιγράφηκαν προηγούμενα. Οι συντάκτες του Οδηγού αυτού θεωρούν ότι από τους σημαντικότερους παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση αρνητικών στάσεων και στερεότυπων απέναντι στις Φυσικές Επιστήμες είναι το εκπαιδευτικό υλικό που χρησιμοποιείται στα σχολεία και ο ρόλος, η στάση και η συμπεριφορά των εκπαιδευτικών.

Οι Φυσικές Επιστήμες θεωρούνται έτσι κι αλλιώς επιστήμες δύσκολες τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια. Σημασία όμως για τη μάθηση στις Φυσικές Επιστήμες δεν έχει μόνο το περιεχόμενο που θα διδαχθεί και οι αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσιάζει, αλλά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται η όλη εκπαιδευτική και μαθησιακή διαδικασία. Δεν υπάρχει αναλυτικό πρόγραμμα που να υλοποιείται μέσα σε κοινωνικό και πολιτισμικό κενό. Αντίθετα, το αναλυτικό πρόγραμμα λειτουργεί σε πολύ συγκεκριμένο πλαίσιο και όπως προκύπτει από εμπειρικές έρευνες, κάποια από τα συστατικά στοιχεία αυτού του πλαισίου μπορεί να επηρεάσουν αρνητικά ιδιαίτερα τα κορίτσια (Sjoberg and Imsen, 1988). Παράλληλα με την ευρύτατη έρευνα και συζήτηση που γίνεται στο χώρο της Διδακτικής των Φυσικών Επιστημών για θέματα που σχετίζονται με τις δυσκολίες που συναντούν μαθητές και μαθήτριες κατά τη διδασκαλία και μάθηση εννοιών και φαινομένων από τις Φυσικές Επιστήμες (η σχετική διεθνής βιβλιογραφία περιλαμβάνει μερικές χιλιάδες τίτλους, Pfund and Duit, 1991), οφείλουν να διερευνώνται και όντως διερευνώνται άλλοι παράγοντες που ενδεχόμενα επηρεάζουν τη σχέση κοριτσιών με τις Φυσικές Επιστήμες, όπως οι στάσεις των εκπαιδευτικών (Haggerty, 1995), και τα μηνύματα που περνούν μέσα από τα σχολικά βιβλία (Whiteley, 1996) και το εποπτικό υλικό που χρησιμοποιείται. Η εποικοδομητική θεωρία, που αποτελεί την επικρατούσα άποψη για τη μάθηση στις Φυσικές Επιστήμες, μπορεί να φωτίσει το ζήτημα και από μια νέα οπτική γωνία: με δεδομένη την παραδοχή ότι οι αρχικές ιδέες και αντιλήψεις των μαθητών/τριών παίζουν καθοριστικό ρόλο για τη μάθηση των Φυσικών Επιστημών, θεωρείται ότι, αν οι μαθητές/τριες έρχονται στο σχολείο με ήδη διαμορφωμένα στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων, ερμηνεύουν τις εικόνες του βιβλίου σύμφωνα με τα στερεότυπα που διαθέτουν και δεν είναι σε θέση να τα αμφισβητήσουν ή να τα αλλάξουν (Peterson and Lach, 1990).

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω και γνωρίζοντας ότι στην Ελλάδα το θέμα των στερεότυπων που σχετίζονται με τη διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση έχει ελάχιστα μελετηθεί, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις (Ραβάνης, 1994), σε αντίθεση με τη σημαντική δουλειά που έχει γίνει σε σχέση με άλλα κυρίως φιλολογικά μαθήματα (ενδεικτικά Φραγκουδάκη, 1978, Ζιώγου-Καραστεργίου και Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1981, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1987, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή και Ζιώγου-Καραστεργίου, 1994, Φρειδερίκου, 1995, Μαραγκουδάκη,

1995) επιδιώκεται μέσα από την παρούσα μελέτη να διερευνηθεί εάν τα σχολικά εγχειρίδια των Φυσικών Επιστημών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συμβάλλουν ή όχι στη δημιουργία και στη διατήρηση στερεότυπων που σχετίζονται με το φύλο.

Στόχος της έρευνας

Σε μια εποχή στην οποία λαμβάνουν χώρα ριζοσπαστικές αλλαγές στα μέσα διδασκαλίας και ενημέρωσης, το σχολικό εγχειρίδιο εξακολουθεί να παραμένει αναμφισβήτητο το πιο διαδεδομένο και αποτελεσματικό «εργαλείο» εκμάθησης. Τόσο στη χώρα μας όσο και σε άλλες χώρες είναι γνωστό το πόσο δεμένοι είναι με τα σχολικά εγχειρίδια εκπαιδευτικοί και παιδιά και πόσο αυτά καθορίζουν το πλαίσιο διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών (Potter and Rosser, 1992). Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ ο ρόλος του εγχειριδίου με το πέρασμα των χρόνων παρέμεινε σταθερός, ο τρόπος λειτουργίας του καθώς επίσης και η θέση του στις παιδαγωγικές διεργασίες αναπτύχθηκαν σημαντικά. Είναι γνωστό ότι παραδοσιακά ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου αφορούσε «στη μετάδοση και αποθήκευση γνώσεων». Έχει όμως και μία όχι τόσο εμφανή λειτουργία: μεταφέρει μηνύματα σχετικά με τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες, αντανακλώντας ταυτόχρονα –άμεσα ή έμμεσα– πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, αισθητικής, ιδεολογίας, σεξισμού κ.ά. Είναι πολύ σημαντικό, σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά, να ερευνηθούν σε βάθος τα πρότυπα αυτά, καθώς επίσης και ο τρόπος με τον οποίο μεταδίδονται στους/τις μαθητές/τριες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ώστε στη συνέχεια να προσδιοριστούν οι προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη διαμόρφωση θετικών στάσεων των μαθητριών ως προς τις Φυσικές Επιστήμες.

Η μελέτη που παρουσιάζεται αφορά στην ανάλυση των εικόνων και των κειμένων των εγχειριδίων «Ερευνώ το Φυσικό Κόσμο» της Ε' και της ΣΤ' τάξης του δημοτικού σχολείου με στόχο να διερευνηθεί αν και σε ποιο βαθμό εμφανίζονται στερεότυπα στην παρουσίαση των δύο φύλων, τα οποία ενδεχόμενα να συντελούν στη διαμόρφωση αρνητικής στάσης των κοριτσιών ως προς τις Φυσικές Επιστήμες. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα προς μελέτη σχολικά εγχειρίδια χρονολογούνται από το 1984 και αποτελούν προϊόν μεταρρυθμιστικής προσπάθειας στην οποία «*ιδιαίτερη προσοχή*

είχε δοθεί στην αποφυγή παρουσίασης των τυποποιημένων ρόλων του κοριτσιού και του αγοριού στην εικονογράφηση» (Οδηγός Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1985).

Θα μελετηθεί επίσης η γλώσσα και ειδικότερα το λεξιλόγιο και οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία των κειμένων, με στόχο τον εντοπισμό σεξιστικών μηνυμάτων που πιθανόν να μεταδίδονται μέσα από αυτά. Τέλος, θα αναζητηθούν περιπτώσεις «συνέργειας» εικόνας και κειμένου που ενισχύουν τη δημιουργία και τη συντήρηση στερεότυπων σε σχέση με τα φύλα.

Μεθοδολογία

Για την αναζήτηση στερεότυπων όσον αφορά τα δύο φύλα ελήφθη υπόψη η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε από άλλους/ες ερευνητές/τριες που πραγματοποίησαν ανάλογες έρευνες. Ο Whiteley (1996), αναλύοντας σχολικά βιβλία Φυσικών Επιστημών, αναζήτησε τα ακόλουθα στοιχεία:

- τον αριθμό των απεικονίσεων ανδρών-αγοριών και γυναικών-κοριτσιών καθώς και τον συνολικό αριθμό εικόνων,
- τον αριθμό και το φύλο των επιστημόνων που αναφέρονται στο κείμενο ή εμφανίζονται στις εικόνες,
- την ύπαρξη στερεότυπων που σχετίζονται με το φύλο, στα κείμενα ή στις εικόνες.

Εξάλλου, ελληνίδες ερευνήτριες που μελέτησαν σχολικά βιβλία για άλλα μαθήματα, όπως τα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του Δημοτικού σχολείου, χρησιμοποίησαν είτε ποιοτικές προσεγγίσεις (Φρειδερίκου, 1995), είτε ποσοτικές μεθόδους (Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1987), είτε κάποιο συνδυασμό των δύο μεθόδων (Κανταρτζή, 1992).

Με βάση τα προηγούμενα, η μέθοδος που ακολουθήθηκε στην προκειμένη περίπτωση περιλαμβάνει μια ποσοτική και μια ποιοτική προσέγγιση. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της πρώτης προσέγγισης αναζητήθηκαν και καταμετρήθηκαν τα ακόλουθα:

1. το σύνολο των εικόνων,
2. ο αριθμός απεικονίσεων ανδρών-αγοριών και γυναικών-κοριτσιών,
3. το είδος και ο αριθμός επαγγελματικών δραστηριοτήτων του κάθε φύλου,

4. η συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων στο εργασιακό τους χώρο,
5. η συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων σε παιγνίδια-σπορ-διασκέδαση,
6. η συχνότητα εμφάνισης αγοριών και κοριτσιών σε πειράματα φυσικών επιστημών,
7. η συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων στο σπίτι.

Η ποιοτική προσέγγιση αποσκοπούσε αφενός στον εντοπισμό, στην παρουσίαση και στην ανάλυση των στερεότυπων που ενδεχόμενα υπάρχουν στο κείμενο και στις εικόνες και αφετέρου στην αναζήτηση κάποιας συνέργιας μεταξύ κειμένου και εικόνας που συμβάλλει στη διαίωνιση των σχετικών στερεότυπων. Ειδικότερα, σε ό,τι έχει σχέση με τη γλώσσα των σχολικών βιβλίων Φυσικών Επιστημών του Δημοτικού σχολείου, αναζητήθηκαν κάποιες ιδιαιτερότητες σε ό,τι αφορά τη χρήση κάποιων ρημάτων, τα ουσιαστικά που έχουν σχέση με ανθρώπινες δραστηριότητες και οι περιπτώσεις στις οποίες χρησιμοποιείται το θηλυκό γένος. Και τούτο γιατί έχει αποδειχθεί μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία (Haway, 1991, Farid, 1993) ότι στις περισσότερες γλώσσες του κόσμου αποτυπώνεται μια σεξιστική προδιάθεση, η οποία είναι αποτέλεσμα της ίδιας της κοινωνίας, στην οποία έχει διαμορφωθεί η αντίληψη ότι το αρσενικό υπερिशύει του θηλυκού (παρόλη την ύπαρξη του ουδέτερου γένους και παρόλο που το γραμματικό γένος δεν ανταποκρίνεται πάντα στο φυσικό γένος των οντοτήτων που κατονομάζονται). Εξάλλου, όπως υποστηρίζεται, για να αλλάξει η συμπεριφορά και οι αντιλήψεις των ανθρώπων θα πρέπει να γίνουν ριζικές αλλαγές στο γραπτό και στον προφορικό λόγο των ανθρώπων (Fleischman, 1996).

Παρουσίαση των εγχειριδίων Φυσικών Επιστημών της Ε' και Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου

Οι συγγραφείς του πρώτου και του δεύτερου τόμου του εγχειριδίου της Ε' τάξης είναι στην πλειοψηφία άνδρες. Πράγματι οι πέντε συγγραφείς είναι οι εξής: Δημ. Δασκαλάκης, Μιχ. Θεοδοσιάδης, Κων. Κώνστας, Στ. Λυμπεροπούλου και Μιχ. Σπηλιώτης.

Ο πρώτος τόμος, μαζί με τον πίνακα των περιεχομένων του, αποτελείται από 197 σελίδες και ο δεύτερος από 171 σελίδες. Η ε-

ποπτεία των δύο αυτών τόμων έγινε από τον *Νικ. Βλουτίδη* και από τον *Στεφ. Παπασημακόπουλο*.

Οι συγγραφείς του πρώτου και του δεύτερου τόμου του εγχειριδίου της ΣΤ΄ τάξης είναι μόνον άνδρες και είναι οι εξής: *Βασ. Αλεξόπουλος, Ονούφ. Θερριανός, Κων. Κώνστας* και ο *Γιώρ. Φλωράκος*, ο οποίος συμμετείχε στη συγγραφή ενός μέρους του Α΄ τόμου. Ο πρώτος τόμος, μαζί με τον πίνακα των περιεχομένων του, αποτελείται από 177 σελίδες και ο δεύτερος από 131 σελίδες. Η εποπτεία των δύο αυτών τόμων έγινε εξίσου από τον *Νικ. Βλουτίδη* και από τον *Στεφ. Παπασημακόπουλο*. Σημειώνεται επίσης ότι η εικονογράφηση και η φωτογραφία έγιναν αντίστοιχα από τους *Παυλ. Βαλασάκη* και *Σμαρ. Ιωννάτου* και για τα τέσσερα σχολικά εγχειρίδια. Η έκδοση έγινε από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, που ως γνωστόν διανέμει δωρεάν τα βιβλία στους/τις μαθητές/τριες και στους/τις εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης.

Αποτελέσματα

Α) Ποσοτική και ποιοτική μελέτη της εικονογράφησης

Αρχικά, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, έγινε καταμέτρηση και ταξινόμηση των εικόνων που απεικονίζουν πρόσωπα στα προς ανάλυση εγχειρίδια της Ε΄ και της ΣΤ΄ τάξης του Δημοτικού σχολείου. Σημειώνεται ότι με τον όρο αγόρι ή κορίτσι εννοούνται άτομα κάτω των 18 χρόνων.

Α) Εγχειρίδια της Ε΄ τάξης

Α΄ Τόμος

1. Στον Α΄ τόμο του εγχειριδίου της Ε΄ τάξης, από τις 605 εικόνες που περιέχονται σε αυτόν, καταμετρήθηκαν 169 (27,9%) εικόνες που παρουσιάζουν 255 πρόσωπα. Οι υπόλοιπες απεικονίζουν τοπία, μηχανές, αντικείμενα σχετικά με το πείραμα στις Φυσικές Επιστήμες κ.ά.

2. Η ποσοστιαία κατανομή κατά φύλο των ατόμων (255 πρόσωπα) που απεικονίζονται στις εικόνες είναι όπως ακολουθεί: 95 (37,3%) άνδρες, 15 (5,9%) γυναίκες, 110 (43,1%) αγόρια και 35 (13,7%) κορίτσια.

3. Γενικά συναντά κανείς μόνο 12 επαγγελματικές δραστηριό-

τητες από τις οποίες στις 9 (79%) εμφανίζονται άνδρες (αστροναύτης, μηχανικός αυτοκινήτων, αρτοποιός, εργάτης, ξυλουργός, σιδεράς, μανάβης, αγγειοπλάστης, γεωργός) και στις 3 (21%) γυναίκες (χημικός, μικροβιολόγος, νοσοκόμα). Είναι φανερό ότι υπάρχει μία ισχυρή εκπροσώπηση του ανδρικού φύλου. Αξίζει να παρουσιαστεί ως παράδειγμα η εικόνα 6 της σελίδας 23 όπου απεικονίζονται ένας άνδρας ως οδηγός αυτοκινήτου και μιας πεζής γυναίκας με τη τσάντα της και τα ψώνια στο χέρι. Κάτι ανάλογο εμφανίζεται στην εικόνα 10 της σελίδας 146 όπου εμφανίζονται μόνον άνδρες αστροναύτες, όπως επίσης και στην εικόνα 1 της σελίδας 157 όπου εμφανίζεται το κλασσικό στερεότυπο της γυναίκας νοικοκυράς. Ανάλογες περιπτώσεις παρουσιάζονται κατ'επανάληψη στο εν λόγω εγχειρίδιο.

4. Σε σύνολο 60 προσώπων που εμφανίζονται στις παραπάνω δραστηριότητες στο εργασιακό τους χώρο, τα 57 (95%) είναι ανδρικά και τα 3 (5%) είναι γυναικεία. Οι περισσότερες δραστηριότητες του ανδρικού φύλου που λαμβάνουν χώρα στον εργασιακό του χώρο είναι κατά κύριο λόγο χειρονακτικές εργασίες, δηλαδή εργασίες που απαιτούν μία σχετική μυϊκή δύναμη.

5. Στο ίδιο σύνολο των 255 προσώπων που εμφανίζονται στις εικόνες, τα 82 ασχολούνται με δραστηριότητες που αφορούν στο παιχνίδι, στη διασκέδαση και στα σπορ. Σε αυτές εμφανίζονται 19 (23,2%) άνδρες, 7 (8,5%) γυναίκες, 42 (51,2%) αγόρια και 14 (17,1%) κορίτσια. Εμφανής είναι και στην περίπτωση αυτή η υπεροχή της συμμετοχής του ανδρικού φύλου σε παιχνίδια, διασκέδαση και σπορ. Και εδώ στα σπορ που απαιτούν μυϊκή δύναμη εμφανίζονται μόνον αγόρια, ενώ τα κορίτσια φαίνεται να ασχολούνται κυρίως με λιγότερο επίπονα και πολύπλοκα θέματα όπως για παράδειγμα: α) στη σελίδα 115 του Α' μέρους της Ε' τάξης εμφανίζονται ένας αθλητής την ώρα που ρίχνει το ακόντιο, ένας τερματοφύλακας τη στιγμή που πιάνει την μπάλα και ένας ψαράς τη στιγμή που σηκώνει το μεγάλο ψάρι και β) στη σελίδα 37 του Β' μέρους της Ε' τάξης εμφανίζονται τρεις άνδρες αθλητές τη στιγμή που αθλούνται και δύο αγόρια τη στιγμή που δοκιμάζουν τη δύναμή τους στα μπράτσα. Σημειώνουμε ότι η επιλογή των παιχνιδιών, όπως το ηλεκτρικό τρενάκι, η μπάλα ποδοσφαίρου, ο γερανός, δεν είναι μάλλον τυχαία, εφόσον στοχεύει στην επιλεκτική προσέλκυση της προσοχής των αγοριών (Kelly, 1989). Δεν είναι τυχαίο επίσης το γεγονός ότι οι συγγραφείς, θέλοντας να εισάγουν κάποιες έννοιες των Φυσικών Επιστημών, χρησιμοποιούν «αντικείμενα», όπως το αυτοκίνητο, τεχνικά εργαλεία κ.ά., που θε-

ωρείται ότι προσελκύουν κυρίως το ενδιαφέρον του ανδρικού φύλου (Duxbury, 1984).

6. Σε σύνολο 71 παιδιών που εμφανίζονται να συμμετέχουν σε πειράματα που διεξάγονται για διάφορα θέματα φυσικών επιστημών, τα 47 (66,2%) είναι αγόρια και τα 24 (33,8%) κορίτσια. Σημειώνεται επίσης ότι στον εν λόγω τόμο εξαιρετικά σπάνια εμφανίζονται να συνεργάζονται τα δύο φύλα στα πειράματα.

7. Μεταξύ των εικόνων που αναφέρθηκαν παραπάνω (σύνολο 255 εικόνες) καταμετρήθηκαν ξεχωριστά και εκείνες που απεικονίζουν πρόσωπα στο χώρο του σπιτιού, με στόχο να διαπιστωθεί η συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων στο σπίτι. Στην περίπτωση αυτή το μεγαλύτερο μερίδιο έχει η εμφάνιση (του στερεότυπου) της μητέρας. Πράγματι, από το σύνολο των 9 προσώπων που καταμετρήθηκαν συνολικά, σε 4 περιπτώσεις εμφανίζεται η γυναίκα σε οικιακή εργασία. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα 3 της σελίδας 53 όπου εμφανίζεται το στερεότυπο της γυναίκας ως μητέρας που προσέχει το άρρωστο παιδί της. Παρατηρεί κανείς τη διαιώνιση της προκατάληψης που συνδέει το μητρικό με τον οικιακό ρόλο (ως νοικοκυρά), αναπαράγοντας έτσι την παραδοσιακή σύζευξη γυναίκας-τροφού-μητέρας. Δεν είναι τυχαίο επίσης το γεγονός ότι η γυναίκα παρουσιάζεται να κινείται περισσότερο στο ιδιωτικό χώρο του σπιτιού (κλειστό περιβάλλον) και ο άνδρας σε δημόσιους χώρους (ανοικτό περιβάλλον). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις εμφανίζονται 1 άνδρας και 4 αγόρια.

Β' Τόμος

1. Στο δεύτερο τόμο του εγχειριδίου της Ε' τάξης παρατηρεί κανείς γενικά μία σημαντική μείωση των εικόνων με πρόσωπα. Πράγματι, σε σύνολο 300 εικόνων καταμετρήθηκαν μόνον 60 (20%) εικόνες που απεικονίζουν συνολικά 85 πρόσωπα.

2. Όπως προκύπτει από την καταμέτρηση των προσώπων, παρουσιάζονται 24 (28,2%) άνδρες, 7 (8,3%) γυναίκες, 37 (43,5%) αγόρια και 17 (20%) κορίτσια.

3. Σε ό,τι έχει σχέση με τις επαγγελματικές δραστηριότητες, σε σύνολο 8 επαγγελματιών, τα 6 είναι ανδρικά (εκπαιδευτικός, μικροβιολόγος, γεωργός, υδραυλικός, γιατρός, εργάτης) και τα 2 γυναικεία (εργάτρια, νοσοκόμα). Χαρακτηριστικά στερεότυπα άνισης μεταχείρισης των δύο φύλων που παρουσιάζονται στο τόμο αυτό είναι, για παράδειγμα, αυτό της εικόνας 1 στη σελίδα 29 και της εικόνας 1 στη σελίδα 41 όπου παρουσιάζεται δύο φορές η γυναίκα σαν νοσοκόμα (από τα λίγα επαγγέλματα κύρους που εμ-

φανίζεται να κάνει η γυναίκα σε όλους τους τόμους του εν λόγω εγχειριδίου) με άσπρη ποδιά σε αντίθεση με την εικόνα 1, της σελίδας 32 και την εικόνα 1, της σελίδας 55 όπου εμφανίζεται ένας άνδρας μικροβιολόγος και ένας γιατρός και οι δύο επίσης με άσπρη ποδιά. Έντονα παρουσιάζεται επίσης (εικόνα 2, σελίδα 10 και εικόνα 6, σελίδα 160) το στερεότυπο της γυναίκας αγρότισσας και εργάτριας σε εργοστάσιο. Και στις δύο περιπτώσεις παρουσιάζεται με ένα μαντήλι στο κεφάλι και με μία όχι τόσο -ζωηρή και δραστήρια- έκφραση-κίνηση. Η γυναίκα-μητέρα δεν εμφανίζεται πουθενά να έχει δικά της ενδιαφέροντα (να διασκεδάσει, να αθλείται, να οδηγεί αυτοκίνητο, κ.ά.). Επιπλέον, το γεγονός ότι η γυναίκα φαίνεται να ζει σε κάποια αγροτική, προ-βιομηχανική κοινωνία της υπαίθρου παραμορφώνει τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα (Φρειδερίκου, 1995).

4. Στο σύνολο των παραπάνω επαγγελματικών δραστηριοτήτων, το φύλο των προσώπων που εμφανίζεται στον εργασιακό του χώρο κατανέμεται ως εξής: 11 άνδρες και 3 γυναίκες.

5. Και στην περίπτωση των εικόνων που αφορούν στα παιγνίδια, στη διασκέδαση και στα σπορ είναι επίσης εμφανής η άνιση κατανομή συμμετοχής των δύο φύλων, με το ανδρικό να υπερέχει σε μεγάλο ποσοστό. Πράγματι, σε σύνολο 44 προσώπων, τα 10 (22,7%) είναι ανδρικά, τα 2 (4,5% γυναικεία, τα 23 (52,3%) είναι αγοριών και μόνον τα 9 (20,5%) είναι κοριτσιών. Σημειώνεται ότι οι συγγραφείς, θέλοντας να εισάγουν κάποιες έννοιες των Φυσικών Επιστημών χρησιμοποιούν συνήθως αναπαραστάσεις στο ανοικτό περιβάλλον με θέματα τη μυϊκή δύναμη, τη δεξιότητα, την παρατηρητικότητα, στις οποίες, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, θέλουν για πρωταγωνιστές τα αγόρια ή τους άνδρες. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα 1 της σελίδας 60 στην οποία παρουσιάζεται στο κλειστό περιβάλλον του σπιτιού μια οικογένεια με δύο παιδιά: ένα αγόρι και ένα κορίτσι. Στη εικόνα αυτή ο πατέρας έχοντας το αγόρι στην αγκαλιά του εξηγεί ιδιαίτερα κάποιο από τα παιγνίδια του, χωρίς να δίνει ιδιαίτερη σημασία στην παρουσία της κόρης του. Παρατηρεί κανείς ότι η μητέρα έχει επίσης στραμμένη τη προσοχή της στο αγόρι, γεγονός που ενισχύει την προκατάληψη που θέλει οι γονείς να ασχολούνται περισσότερο με τη διαπαιδαγώγηση του αγοριού. Σ' αυτήν την εικόνα σκιαγραφείται ο ισχυρός δεσμός μεταξύ πατέρα-γιου, ο οποίος πατέρας παίρνει το ρόλο εκείνου που θα ανοίξει το δρόμο του παιδιού (γιου) προς την κοινωνία. Σε αντίθεση η σχέση πατέρα-κόρης φαίνεται να είναι λειψή ή υποφωτισμένη, εφόσον δεν φαίνεται να ασχολείται

μαζί της. Αυτή η διαπίστωση είναι εμφανής και στους τέσσερις τόμους του εγχειριδίου, το οποίο αδυνατεί να παρουσιάσει τη τριαδικότητα του σχήματος πατέρας-κόρη-γιος (Φρειδερίκου, 1995).

6. Όσον αφορά στις εικόνες που αναφέρονται σε πειράματα, σε σύνολο 16 προσώπων παιδιών τα 10 είναι αγόρια και τα 6 είναι κορίτσια. Στην εικόνα 9, της σελίδας 96, παρουσιάζεται μία όχι τόσο ενθαρρυντική εικόνα για το γυναικείο φύλο και τη γυναικεία αντίληψη για τις Φυσικές Επιστήμες: ο δάσκαλος εξηγεί την αρχή του Αρχιμήδη για τα αέρια. Στο μπροστινό θρανίο κάθεται ένα αγόρι το οποίο, καθώς ο δάσκαλος εξηγεί, φαντάζεται την εφαρμογή της αρχής αυτής σ' ένα αερόστατο και ακριβώς πίσω του κάθεται ένα κορίτσι το οποίο φαντάζεται ένα μπαλόνι! Παρατηρεί κανείς ότι η εικονογράφηση θέλει το αγόρι να σκέφτεται αμέσως ένα τεχνολογικό επίτευγμα, ενώ το κορίτσι κάτι μάλλον υποδεέστερο, που έχει σχέση με το παιχνίδι, περνώντας έτσι μηνύματα περιορισμένης φαντασίας και κατάρτισης για τα κορίτσια. Η εικονογράφηση αυτή θα μπορούσε ενδεχόμενα να ενισχύσει την άποψη ότι οι Φυσικές Επιστήμες είναι ένας χώρος που δεν ευνοεί και τόσο τη δραστηριοποίηση των κοριτσιών, σε αντίθεση με αυτή των αγοριών.

7. Η συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων στο σπίτι έχει ως εξής: Σε σύνολο 4 ατόμων, εμφανίζονται 1 άνδρας, 1 γυναίκα, 1 αγόρι και τέλος 1 κορίτσι.

B) Εγχειρίδια της ΣΤ' τάξης

A' Τόμος

1. Στο σύνολο των 336 εικόνων, οι 60 (17,8%) παρουσιάζουν 85 πρόσωπα και οι υπόλοιπες τοπία, τεχνολογικά επιτεύγματα, ζώα κ.ά.

2. Η κατανομή κατά φύλο των 85 προσώπων έχει ως εξής: 27 (32%) φορές εμφανίζονται άνδρες, 3 (3,5%) γυναίκες, 40 (47%) αγόρια και 15 (17,5%) κορίτσια. Για μία και μοναδική φορά, στο σύνολο των τεσσάρων τόμων, εμφανίζεται μία γυναίκα επιφανής επιστήμονας (σελίδα 15), η Μαρία Κιουρί, ενώ υπάρχουν 22 απεικονίσεις ανδρών επιφανών επιστημόνων.

3. Μεταξύ των 10 επαγγελματιών που παρουσιάζονται στο συγκεκριμένο τόμο (αγρότης, γιατρός, οδηγός, τεχνικός ηλεκτρολογίας, μουσικός, τροχονόμος, αστροναύτης, σιδεράς, τροχονόμος, ηχολήπτης) δεν εμφανίζονται να δραστηριοποιούνται επαγγελματι-

κά γυναίκες. Αντίθετα, η μοναδική φορά που η γυναίκα εμφανίζεται να κάνει κάτι «ωφέλιμο» είναι αυτή της σελ. 50, εικόνα 1, όπου δραστηριοποιείται στο «επάγγελμα» της νοικοκυράς, χωρίς φυσικά να θεωρείται τυχαία η παρουσία της κόρης της δίπλα της, η οποία προετοιμάζεται και αυτή για το μελλοντικό της ρόλο ως μητέρας-νοικοκυράς.

4. Σχετικά με τα ποσοστά ανδρών και γυναικών που εμφανίζονται σε επαγγελματικές δραστηριότητες, διαπιστώθηκε ότι 20 άνδρες εμφανίζονται στο χώρο εργασίας τους και, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, καμία γυναίκα. Εκτός από τη μεγάλη αυτή διαφορά, αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν σε όλες τις δραστηριότητες στις οποίες εμφανίζεται το ανδρικό φύλο θα μπορούσε κάλλιστα να εμφανιστεί και το γυναικείο, αντικατοπτρίζοντας τη σημερινή πραγματικότητα. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν και τα ακόλουθα: α) η εικόνα 7 της σελίδας 77, στην οποία εμφανίζεται ένας άνδρας να οδηγεί ένα τρακτέρ και β) η εικόνα 1 της σελίδας 167, στην οποία ένας άνδρας διευθύνει μία χορωδία γυναικών, κ.λπ. Σ' αυτές τις εικόνες παρουσιάζεται η αδυναμία των συγγραφέων να αποτυπώσουν ένα σύγχρονο αγροτικό χώρο (γυναίκα να οδηγεί τρακτέρ) και να παρουσιάσουν ένα εξεζητημένο για το κορίτσι επάγγελμα (διευθύντριας ορχήστρας) (Φρειδερίκου, 1995).

5. Τέλος, και στον τόμο αυτό είναι εμφανής η διαφοροποίηση των ρόλων και σε ό,τι έχει σχέση με τη διασκέδαση, τα παιχνίδια και τα σπορ, καθώς στις εικόνες του εγχειριδίου αυτού, σε σύνολο 21 ατόμων παρουσιάζονται να διασκεδάζουν ή να κάνουν σπορ 1 άνδρας, καμία γυναίκα, 14 αγόρια και 6 κορίτσια.

6. Σε σύνολο 18 παιδιών που εμφανίζονται να πειραματίζονται στις Φυσικές Επιστήμες απεικονίζονται 14 αγόρια και 4 κορίτσια, γεγονός που ενισχύει την άποψη που διατυπώθηκε προηγούμενα.

7. Σε ό,τι έχει σχέση με την εμφάνιση των δύο φύλων στο σπίτι στον εν λόγω τόμο εμφανίζεται αποκλειστικά το γυναικείο φύλο: 1 γυναίκα και 2 κορίτσια.

Β' Τόμος

1. Στο δεύτερο τόμο του εγχειριδίου της ΣΤ' τάξης παρατηρεί κανείς μία σημαντική μείωση γενικά στον αριθμό των εικόνων και ειδικότερα των εικόνων με πρόσωπα. Πράγματι, στην περίπτωση αυτή καταμετρήθηκαν 266 εικόνες από τις οποίες οι 40 (15%) περιέχουν συνολικά 54 πρόσωπα.

2. Η κατανομή των παραπάνω προσώπων έχει ως εξής: 30 (55,5%) άνδρες, 5 (9,3%) γυναίκες, 13 (24%) αγόρια και 6 (11,2%)

κορίτσια. Και στην περίπτωση αυτή, η κατάσταση δε φαίνεται να αλλάζει. Το ανδρικό φύλο φαίνεται να κυριαρχεί σε όλες τις περιπτώσεις.

3. Σε σύνολο 12 επαγγελματικών δραστηριοτήτων που παρουσιάζονται στο εγχειρίδιο, το ανδρικό φύλο εμφανίζεται να δραστηριοποιείται 11 φορές (οδηγός, αγρότης, εργάτης, υπάλληλος βενζινάδικου, ναυτικός, χορευτής, σκηνοθέτης, ξυλοκόπος, μελισσοκόμος, βοσκός, ηχολήπτης), ενώ το γυναικείο σε 3 από αυτές (γραμματέας, αγρότισσα, χορεύτρια).

4. Στο σύνολο των 25 προσώπων που εμφανίζονται στις παραπάνω επαγγελματικές δραστηριότητες, τα 21 (84%) είναι ανδρικά και τα 4 (16%) γυναικεία. Σημειώνεται ότι στις δύο δραστηριότητες όπου εμφανίζεται η γυναίκα να εργάζεται ως χορεύτρια και ως αγρότισσα υπάρχει η παρουσία του άνδρα δίπλα της. Η δραστηριότητα που εμφανίζεται να είναι μόνη της είναι αυτή της γραμματέως. Το επάγγελμα της γραμματέως σε σύγκριση με τα προηγούμενα ενδεχόμενα θεωρείται ως ένα από τα επαγγέλματα που έχουν κάποιο κύρος και που απαιτεί και κάποιες βασικές σπουδές.

5. Σε σύνολο 9 προσώπων που εμφανίζονται να διασκεδάζουν, να παίζουν ή να κάνουν κάποιο σπορ, τα 3 είναι ανδρικά, κανένα γυναικείο, τα 5 είναι αγόρια και το 1 είναι κορίτσι.

6. Σε σύνολο 12 παιδιών που εμφανίζονται σε πείραμα στις Φυσικές Επιστήμες, και πάλι η πλειοψηφία είναι αγόρια. Συγκεκριμένα εμφανίζονται 7 αγόρια και 5 κορίτσια.

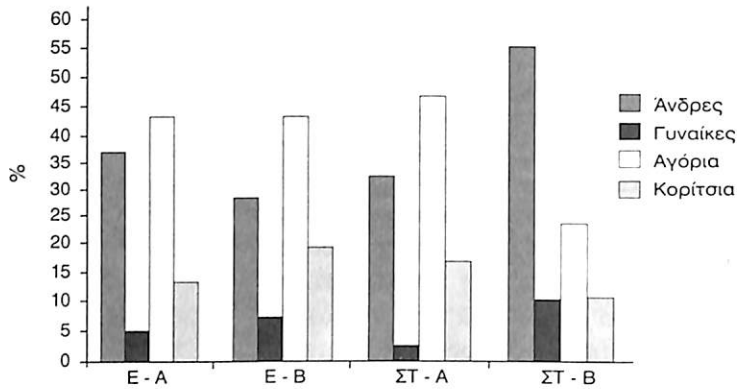
7. Σε αυτόν τον τόμο, κανένα πρόσωπο δεν εμφανίζεται στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού.

Εξετάζοντας συνολικά την εικονογράφηση στους τέσσερις τόμους του εγχειριδίου «Ερευνώ το φυσικό κόσμο» της Ε' και ΣΤ' τάξης του Δημοτικού σχολείου, διαπιστώνεται ότι:

α) στα πρόσωπα που απεικονίζονται στις εικόνες όλων των τόμων κυριαρχούν τα ανδρικά πρόσωπα σε ποσοστό που κυμαίνεται μεταξύ 75 και 80% (Βλέπε Σχήμα 1).

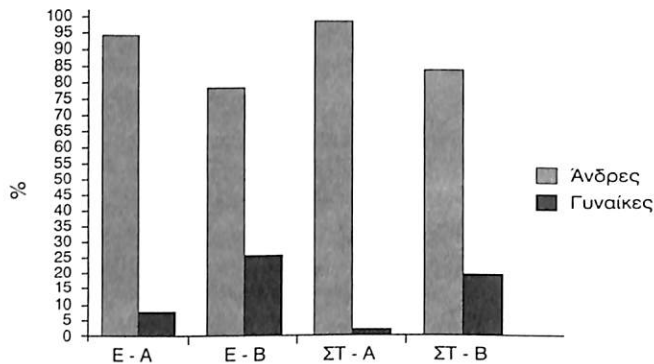
β) όσο αφορά την κατανομή της συχνότητας εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο εργασιακό τους χώρο, όπως εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι και στην περίπτωση αυτή η εμφάνιση των ανδρικών προσώπων και στους τέσσερις τόμους κυμαίνεται μεταξύ 80-100% (Βλέπε Σχήμα 2).

γ) ανάλογα, η συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων σε παιγνίδια-σπορ-διασκέδαση είναι σαφώς μεγαλύτερη για τα ανδρικά πρόσωπα και ξεπερνά το 75% (Βλέπε Σχήμα 3).

ΣΧΗΜΑ 1

Συχνότητα εμφάνισης προσώπων κατά φύλο

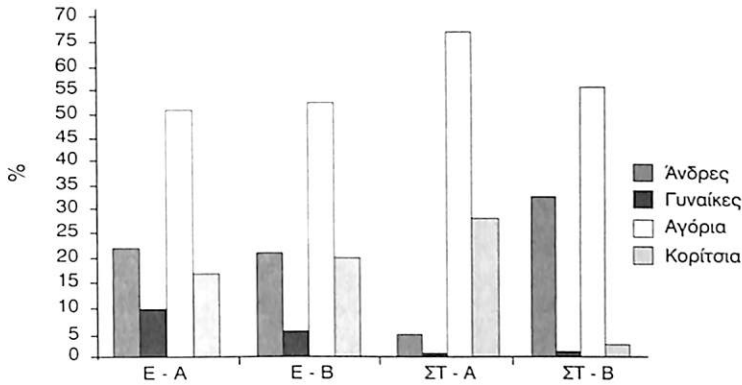

ΣΧΗΜΑ 2

Συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων στον εργασιακό τους χώρο

δ) συγκριτικά με τα κορίτσια, τα αγόρια, όπως παρουσιάζεται στο Σχήμα 4, φαίνεται να εμπλέκονται σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό σε πειραματισμούς στις φυσικές επιστήμες. Παρατηρεί κανείς ότι το ποσοστό συμμετοχής των αγοριών σε πειράματα και στους τέσσερις τόμους του εγχειριδίου ξεπερνάει το 60%.

ε) τα γυναικεία πρόσωπα εμφανίζονται στο χώρο του σπιτιού πολύ περισσότερο από τα ανδρικά, δίνοντας έτσι αφορμή για την αναπαραγωγή των κλασικών στερεοτύπων της νοικοκυράς, της μητέρας κ.ά. (Βλέπε Σχήμα 5).

ΣΧΗΜΑ 3

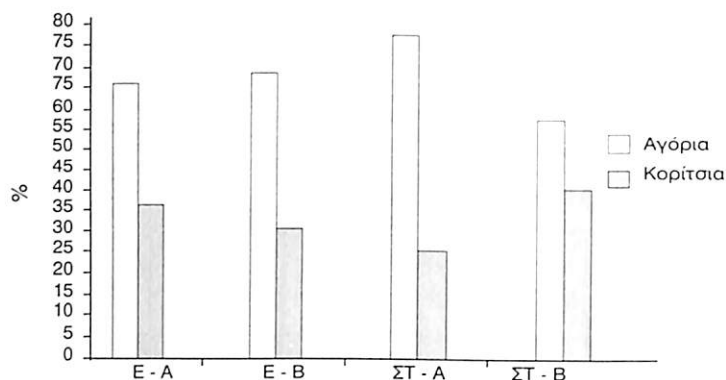
Συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων σε παιγνίδι-διασκέδαση-σπορ

B) Στερεότυπα και η γλώσσα των κειμένων

α) Ιδιαιτερότητες στη χρήση των ρημάτων

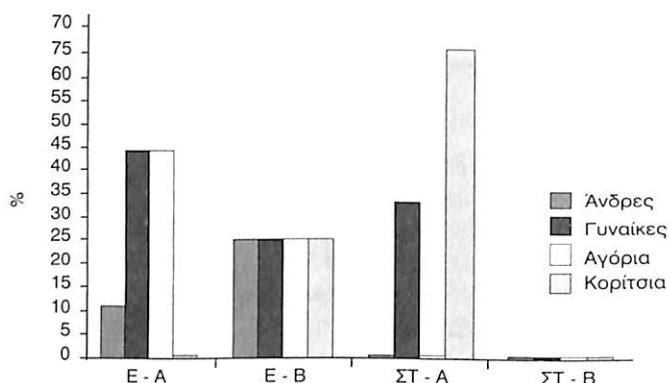
Και στους τέσσερις τόμους του εγχειριδίου, τα ρήματα μέσα στο κείμενο στην πλειοψηφία τους είναι είτε απρόσωπα, είτε στην προστακτική, είτε σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, οπότε και δε φαίνεται το γένος του υποκειμένου. Σε δύο-τρία σημεία των κειμένων, συγκεκριμένα στο τμήμα των ασκήσεων, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν την προστακτική με τρόπο που σαφώς αγνοεί την ύπαρξη κοριτσιών μέσα στην τάξη. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις φράσεις: Δείξε στους συμμαθητές σου (Ε΄ τάξη, Β΄ μέρος, σελ. 147), Γίνε ένας μικρός χημικός (Στ΄ τάξη, Α΄ μέρος, σελ. 131), Γίνε ένας τηλεγραφητής (Στ΄ τάξη, Β΄ μέρος, σελ. 16), κ.ά. Εδώ αναγνωρίζει κανείς τη δυσκολία που θα έχουν τα κορίτσια να λειτουργήσουν ικανοποιητικά με αυτές τις ασκήσεις και να ταυτιστούν με επαγγέλματα που παρουσιάζονται ως ανδρικά.

Επίσης, η αναφορά μόνο σε άνδρες επιφανείς επιστήμονες (22 σε σύνολο 23) συνοδευόμενη από ρήματα όπως: ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε, εφεύρε πρώτος, βραβεύτηκε κ.τ.λ., με εξαίρεση την παρουσία της Μ. Κιουρί, δημιουργεί ίσως μια λανθασμένη αντίληψη στο παιδί που δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή εποχή, ότι δηλαδή οι άνδρες και μόνο αυτοί δραστηριοποιούνται στο χώρο των Φυσικών Επιστημών.

ΣΧΗΜΑ 4

Συχνότητα εμφάνισης αγοριών και κοριτσιών σε πειράματα Φυσικών Επιστημών

ΣΧΗΜΑ 5

Συχνότητα εμφάνισης των δύο φύλων στο σπίτι

β) Χρήση ουσιαστικών

Όλα τα ουσιαστικά που έχουν σχέση με ανθρώπινες επαγγελματικές δραστηριότητες και είναι στον ενικό αριθμό είναι γένους αρσενικού, προδιαγράφοντας προοπτικές επαγγελματικού προσανατολισμού: ο βαρκάρης, ο αστροναύτης, ο αθλητής, ο φυσικός, ο χημικός, ο γιατρός, ο μικροβιολόγος, ο δύτες, ο βοσκός κ.λ.π.

Πράγματι, στις 47 περιπτώσεις περιγραφής κάποιας επαγγελματικής δραστηριότητας, που καταμετρήθηκαν σε προτάσεις, εμφανίζεται αποκλειστικά και μόνον το ανδρικό φύλο ως υποκείμενο της πρότασης και καθόλου το γυναικείο. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της σελ. 66 και 90 του Β' τόμου της ΣΤ' τάξης όπου γίνεται αντίστοιχα συζήτηση για τη βασίλισσα και τις εργάτριες, και για τους βασιλιάδες, τους στρατιώτες και τους εργάτες. Πρόκειται όμως για τον κόσμο των εντόμων. Αντίστοιχες παρατηρήσεις έχουν γίνει και για τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου (Ζιώγου-Καραστεργίου και Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1981, Κανταρτζή, 1992, Φρειδερίκου, 1995). Σημειώνεται ότι τα επαγγελματικά αυτά πρότυπα δεν αρκούν για να καλύψουν τις σύγχρονες απαιτήσεις, εφόσον αφορούν σ' ένα μυθοποιημένο προ-βιομηχανικό-αγροτικό-αλιευτικό-ναυτικό κόσμο εργασίας στον οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο κατέχει το ανδρικό φύλο.

Γενικά, είναι φανερό ότι οι συγγραφείς αποφεύγουν (ίσως όχι σκόπιμα) να χρησιμοποιήσουν τα ουσιαστικά ο άνδρας, η γυναίκα, αντικαθιστώντας τα συχνά με υποκείμενα που δεν δείχνουν το φύλο του κάθε προσώπου, όπως, για παράδειγμα, με τα κοινά ονόματα ο άνθρωπος, οι άνθρωποι, ή με ουσιαστικά πληθυντικού αριθμού, για παράδειγμα οι επιστήμονες, οι μετεωρολόγοι, οι παρατηρητές κ.ά. Το ίδιο διαπιστώθηκε και για τα ουσιαστικά το αγόρι, το κορίτσι. Στη θέση τους χρησιμοποιούν το κοινό όνομα παιδί (8 φορές) ή παιδιά (11 φορές) χωρίς να γενικεύουν τον όρο με την έννοια του αγοριού ή του νεαρού ατόμου, όπως γίνεται συχνά κυρίως από άτομα μεγάλης σχετικά ηλικίας (Οδηγός Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1985).

γ) Χρήση του θηλυκού

Όσο και εάν φαίνεται υπερβολικό, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου δίνεται έμφαση και αναφέρεται το θηλυκό γένος, κι αυτές σχετίζονται με αναφορές στην αναπαραγωγή του ανθρωπίνου γένους (Ε' τάξη, Α' μέρος, σελ. 60-62), στην περιγραφή του ρόλου του θηλυκού λιονταριού που ασχολείται με το κυνήγι (ΣΤ' τάξη, Β' μέρος, σελ. 77), στην περιγραφή του ρόλου του θηλυκού ελέφαντα: ο θηλυκός ελέφας θηλάζει, φροντίζει με μεγάλη στοργή... (ΣΤ' τάξη, Β' μέρος, σελ. 74), ενώ υπάρχει και μια αναφορά όπου ένα κορίτσι έλκει το άλλο (Ε' τάξη, Α' μέρος, σελ. 40). Σε κάποιες από τις προηγούμενες περιπτώσεις, οι λέξεις οι οποίες χρησιμοποιούνται υποδηλώνουν και λεκτικά (εκτός από την εικόνα) (Maccoby and Jacklin, 1974) το ρόλο του θηλυκού ως μητέ-

ρας, φανερώνοντας μερικά από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της: συμπόνια στοργικότητα, αγάπη κ.τλ. Το θηλυκό ζώο παρουσιάζεται στη βιολογική λειτουργία του τοκετού-αναπαραγωγής, στο παιδαγωγικό ρόλο του ως μητέρα και στον ενεργό του μητρικό ρόλο ως κυνηγού-τροφού (Φρειδερίκου, 1995), ενώ το αρσενικό σε ρόλο προστάτη της οικογένειας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, όλα τα επίθετα ενικού αριθμού που χαρακτηρίζουν το υποκείμενο (σε ποσοστό 100%) και που περιέχονται στις προτάσεις των κειμένων είναι γένους αρσενικού, ακόμη και στις περιπτώσεις που η αναφορά γίνεται στο θηλυκό φύλο: ο θηλυκός ελέφας! Αξιοσημείωτη είναι επίσης η περίπτωση της πρώτης σελίδας του πρώτου τόμου της Ε΄ τάξης όπου οι οδηγίες παρέχονται προς «το μαθητή» χωρίς να γίνεται αναφορά στη μαθήτριά. Παρόμοια, στη σελ. 151 της ΣΤ΄ τάξη, Β΄ μέρος, το υποκείμενο της πρότασης το οποίο εμφανίζεται και στην αντίστοιχη εικόνα είναι ένα αγόρι: Ο μαθητής ακούει το γαύγισμα του σκύλου παρόλο που βρίσκεται μακριά από αυτόν.

δ) Σεξιστική «συνέργεια» κειμένου-εικόνας

Σε ό,τι αφορά τη συνέργεια κειμένου-εικόνας, παρατηρείται ότι, ενώ πολλές από τις περιγραφές των κειμένων είναι απρόσωπες και δεν αναφέρονται σε κάποιο γένος, η αντίστοιχη απεικόνισή τους γίνεται με πρόσωπα αρσενικού γένους. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται κυρίως στις περιπτώσεις όπου στο κείμενο:

α) τα ρήματα βρίσκονται στην προστακτική και γίνεται αναφορά σε δραστηριότητες, όπως παρατήρησε, μετράμε, χρησιμοποιούμε όργανα κ.τλ., ενώ στην αντίστοιχη εικόνα εμφανίζονται κατά πλειοψηφία άνδρες και αγόρια (για παράδειγμα, στην εικόνα 2 της σελίδας 73 του Α΄ τόμου της Ε΄ τάξης όπου το υποκείμενο των ρημάτων κάνε..., τοποθέτησε το χαρτόνι, κίνησε..., απεικονίζεται στην εικόνα και είναι ένα αγόρι).

β) γίνεται λόγος για μυϊκή δύναμη ή για ανθρώπινα επιτεύγματα, για παιχνίδια έξω στη φύση όπως το κυνηγητό, το ποδόσφαιρο, η ποδηλασία, όπου στην αντίστοιχη εικόνα πρωταγωνιστούν πρόσωπα ανδρών ή αγοριών (Μαραγκουδάκη, 1995), (όπως, Ε΄ τάξη, Α΄ μέρος, σελ. 135: όταν σηκώνεις ένα σώμα, καταβάλλεις δύναμη..., Ε΄ τάξη, Α΄ μέρος, Εικ.14, σελ. 133: οι ποδηλάτες τρέχουν..., Ε΄ τάξη, Β΄ μέρος, σελ. 37: Πιάσε με το χέρι σου το μπράτσο του φίλου σου, όταν σηκώνει βάρος. Ψηλάφισε...).

γ) εμφανίζονται επαγγελματικές δραστηριότητες που περιγρά-

φονται στον πληθυντικό αριθμό, οπότε δεν φαίνεται το γένος του υποκειμένου (συγκεκριμένα και για τους τέσσερις τόμους καταμετρήθηκαν 41 τέτοιες περιπτώσεις), ενώ στις αντίστοιχες εικόνες εμφανίζονται κατά πλειοψηφία ανδρικά πρόσωπα. Για παράδειγμα, ενώ στο κείμενο δε φαίνεται το γένος: οι αστροναύτες στα διαστημικά τους ταξίδια..., στην αντίστοιχη εικόνα 10, σελ.147, Α' τόμος Ε' τάξης απεικονίζονται μόνο άνδρες.

δ) γίνεται αναφορά στη μαγειρική, στην κουζίνα, στην περιποίηση, στη γέννα, οπότε στις αντίστοιχες εικόνες εμφανίζονται πρόσωπα γυναικών (όπως Ε' τάξη, Α' μέρος, σελ. 157, Εικ. 1: Μαγειρεύουμε, καθαρίζουμε, πλένουμε με τη βοήθεια του ηλεκτρισμού... σε αντίθεση με τις αμέσως επόμενες Εικ. 2-3: Στα εργοστάσια, στις δουλειές μας γενικά, ακόμη και στα παιχνίδια, χρησιμοποιούμε τον ηλεκτρισμό, όπου εμφανίζονται ανδρικά πρόσωπα).

Συμπεράσματα - Προτάσεις

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση της εικονογράφησης αλλά και της γλώσσας των εγχειριδίων Φυσικών Επιστημών της Ε' και Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου δείχνουν ότι εξακολουθούν να παρουσιάζονται στερεότυπα σε σχέση με το ρόλο των δύο φύλων, παρόλο ότι τα εγχειρίδια αυτά θεωρούνται προϊόν μεταρρυθμιστικής προσπάθειας στην οποία όπως προαναφέρθηκε «ιδιαιτέρη προσοχή είχε δοθεί στην αποφυγή παρουσίας των τυποποιημένων ρόλων του κοριτσιού και του αγοριού στην εικονογράφηση» (*Οδηγός Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1985*). Τόσο μέσα από την εικονογράφηση όσο και τη γλώσσα των εν λόγω σχολικών εγχειριδίων υπερτονίζεται η παρουσία του ανδρικού φύλου, ενώ υπάρχει σαφές έλλειμμα ποσοτικό και ποιοτικό όσον αφορά στην παρουσίαση του γυναικείου φύλου. Κατά συνέπεια, τα σχολικά εγχειρίδια αυτά κάθε άλλο παρά υπηρετούν το δημοκρατικό αίτημα για παροχή ίσων ευκαιριών σε αγόρια και κορίτσια, εφόσον όχι μόνο δεν ανασκευάζουν, ως όφειλαν, παρωχημένες αντιλήψεις για τα δύο φύλα, αλλά αντίθετα τις συντηρούν και τις διαιωνίζουν.

Πέρα από την ανάγκη εκσυγχρονισμού της Διδακτικής των Φυσικών Επιστημών, που ούτως ή άλλως θα ευνοήσει τη μάθηση τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια, θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα το πλαίσιο στο οποίο εκτυλίσσεται η διδασκαλία και η μά-

θηση των Φυσικών Επιστημών, ώστε να διαμορφωθούν θετικές στάσεις απέναντι στις Φυσικές Επιστήμες τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια. Για το σκοπό αυτό πρέπει να υπάρξει ιδιαίτερη φροντίδα για την εξάλειψη παραδοσιακών στερεότυπων όσον αφορά τους ρόλους των δύο φύλων, ώστε τα μηνύματα ενθάρρυνσης να είναι ισοδύναμα για όλα τα παιδιά.

Ως θετικά μέτρα παρέμβασης όσον αφορά στις νέες εκδόσεις των εγχειριδίων Φυσικών Επιστημών θεωρούμε τα ακόλουθα:

α) Το γυναικείο φύλο θα πρέπει να εκπροσωπείται ισότιμα, όχι μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, δηλαδή να εμφανίζεται σε ευρεία κλίμακα ρόλων και δραστηριοτήτων, σε εργασίες που σχετίζονται με τις Φυσικές Επιστήμες και την Τεχνολογία, καθώς και σε ανώτερες θέσεις εργασίας, που απαιτούν βεβαίως και αντίστοιχη μόρφωση, σε θέσεις όπου λαμβάνονται αποφάσεις, κ.λπ., ενώ τα αγόρια και οι άνδρες θα πρέπει να εμφανίζονται εξίσου σε ρόλους που αφορούν στην οικογένεια, στην παροχή φροντίδας και τρυφερότητας, στην εργασία, στο σπίτι.

β) Η παρουσία αγοριών και κοριτσιών που συμμετέχουν σε πειράματα Φυσικών Επιστημών θα πρέπει όχι μόνο να είναι ισοδύναμη, αλλά επιπλέον μέσα από την εικονογράφηση θα πρέπει να προβάλλονται θετικά πρότυπα για τα κορίτσια, όπως για παράδειγμα, κορίτσια που δίνουν κάποια έξυπνη απάντηση, που επινοούν μια ενδιαφέρουσα λύση σε μια προβληματική κατάσταση, που μελετούν ένα θέμα από τις Φυσικές Επιστήμες, που κατασκευάζουν ή συναρμολογούν ή επιδιορθώνουν με επιτυχία ένα όργανο, μια συσκευή, ένα παιχνίδι, κ.λπ.

γ) Θα πρέπει να εμπλουτιστούν τα εγχειρίδια με εικόνες και κείμενα που να έχουν ως θεματογραφία τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα, στα οποία τα δύο φύλα θα εμφανίζονται ισότιμα και με την ίδια συχνότητα.

δ) Οι εμπειρίες, η συνεισφορά και τα επιτεύγματα των γυναικών στις Επιστήμες από την αρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη ιστορία οφείλουν να αναφέρονται κατ' αναλογία με εκείνα των ανδρών (Smail, 1984, Outram, 1987) και να αποτελούν αντικείμενο συζήτησης μέσα στη σχολική τάξη (Alic, 1986). Σημαντικό είναι να περιγράφονται έστω και σε ένα πρώτο επίπεδο, το πλαίσιο και οι συνθήκες παραγωγής της επιστημονικής γνώσης στο παρελθόν, καθώς και οι προοπτικές και οι δυνατότητες που έχουν οι γυναίκες σήμερα για σταδιοδρομία και επαγγελματική εξέλιξη σε τομείς που σχετίζονται με τις Φυσικές Επιστήμες και την Τεχνολογία.

ε) Η γλώσσα των σχολικών εγχειριδίων οφείλει να συμπεριλάβει και τα κορίτσια, πρέπει να γίνει φιλική για τα κορίτσια, ώστε αυτά να μπορέσουν να δουν τον εαυτό τους μέσα σε ένα χώρο που δικαιωματικά ανήκει εξίσου και σ' αυτά. Κάτι τέτοιο όμως σήμερα δυσχεραίνεται τρομερά γιατί το βιβλίο αποξενώνει τα κορίτσια, εφόσον φαίνεται να απευθύνεται μόνο στο «μαθητή» κι όχι και στη μαθήτριά, όταν σχεδόν όλες οι εκφράσεις γράφθηκαν σαν να αφορούν μόνο τα αγόρια, κ.λπ. Η προσεγμένη γλώσσα μπορεί να βοηθήσει τα κορίτσια να αισθανθούν άνετα και δημιουργικά με ένα γνωστικό αντικείμενο που με πολλούς τρόπους μέχρι σήμερα εξακολουθεί να δείχνει περισσότερο ως χώρος ανδρικής παρά «ανθρώπινης» δραστηριότητας.

Χωρίς να υποστηρίζεται ότι τα σχολικά εγχειρίδια είναι ο μοναδικός παράγοντας που επηρεάζει τη σχέση των κοριτσιών με τις Φυσικές Επιστήμες, αναγνωρίζουμε τη μεγάλη σημασία τους στην εκπαιδευτική διαδικασία και για ένα πρόσθετο λόγο. Ένα καλό σχολικό βιβλίο μπορεί όχι μόνο να ενθαρρύνει στη μάθηση αγόρια και κορίτσια, αλλά μπορεί και να αποτελέσει οδηγό για τον/την εκπαιδευτικό όσον αφορά στο χειρισμό των σχετικών ζητημάτων, με στόχο να γίνουν οι Φυσικές Επιστήμες πιο ελκυστικές και πιο «φιλικές» για τα κορίτσια.

Βιβλιογραφία

- Alic M., *Hypatia's Heritage: A History of Women in Science from Antiquity to the Late Nineteenth*, Women's Press, London, 1986.
- Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., «Εκπαίδευση και Φύλο: Η διάσταση του φύλου στο εκπαιδευτικό προσωπικό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης», στο *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα, 1995, σελ. 495-514.
- Council of Europe, «Sex stereotyping in school», *Summary reports*, Sweet and Zeitiger-Lisse, 1982.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Β., «Τα στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων στα εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου "Η γλώσσα μου"», *Φιλολογος*, τόμ. 49, 1987, σελ. 229-248.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Β. και Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1994.

- Dunne M. and Johnston J., «An awareness of epistemological assumptions: the case of gender studies», *International Journal of Science Education*, vol. 14, no 5, 1992, σελ. 515-526.
- Duru-Bellat M., *L' école des filles*, L' Harnmatan, 1992.
- Duxbury J., «Girls and physics - The role of a head of science», *School Science Review*, vol. 65, 1984, σελ. 648-654.
- Έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της Επιτροπής σχετικά με τη διάσκεψη με θέμα: *Ίσες ευκαιρίες για αγόρια και κορίτσια στην εκπαίδευση*, Βρυξέλλες, 27-28/11/1984.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. και Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Β., «Το στερεότυπο για τους ρόλους των φύλων στα αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου», *Φιλολογος*, τόμ. 23, 1981, σελ. 282-295.
- Farid G., «La sexualité de la langue française: un soupçon de relet culturel?», *Langues et Cultures*, no 11, 1993, σελ. 41-52.
- Fisher E., «Children's Books: the Second Sex, Junior Division, in Stacey» (Judith Stacey, Susan Bereaud, Joan Daniels (ed.), *And Jill Came Tumbling After: Sexism in American Education*, Bell, New York, 1974, σελ. 116-123.
- Fleischman S., *Conférence du 27 septembre sur le thème «Féminisme et bon usage: un conflit idéologique sur le terrain de la langue française»*, Université de Californie, Berkeley, 1996.
- Haraway D.J., «A cyborg manifesto: Science, technology and socialist feminism in the 1980's», in D.Haraway (ed.), *Simians, Gyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, Chapman and Hall, Routledge, New York, 1991.
- Haggerty S.M., «Gender and teacher development: issues of power and culture», *International Journal of Science Education*, vol. 17, no 1, 1995, σελ. 1-15.
- Kahle J.B., «Gender and science education», in P. Fensham (ed.), *Development and Dilemmas in Science Education*, Falmer Press, London, 1988, σελ. 249-265.
- Κανταρτζή Ε., «Τα στερεότυπα για το ρόλο των δύο φύλων μέσα από τις εικόνες των αναγνωστικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 62, 1992, σελ. 55-64.
- Kelly A., *Science for Girls?*, Open University Press, Milton Keynes-Philadelphia, 1987.
- Kelly A., «The construction of masculine science», in Arnot M. and Weiner G. (ed.), *Gender and the Politics Schooling*, Unwin and Hyman, 2 ed., London, 1989.

- Maccoby E.E. and Jacklin C., *The psychology of sex differences*, Stanford University Press, Stanford, California, 1974.
- Μαραγκουδάκη Ε., *Εκπαίδευση και Διάκριση των Φύλων. Παιδικά Αναγνώσματα στο Νηπιαγωγείο*, εκδ. Οδυσσέας, 2η έκδ., 1995.
- OCDE, *L' enseignement au feminin*, Paris, 1986.
- Οδηγός, «Για την εφαρμογή στην πράξη της ισότητας των δύο φύλων στην εκπαίδευση», *Πρόγραμμα Δράσης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*, Βρυξέλλες, Νοέμβριος 1985.
- Outram D., «The most difficult career: Women's history in science», *International Journal of Science Education*, vol. 9, no 3, 1987, σελ. 409-416.
- Peterson S.B. and Lach M.A., «Gender stereotypes in children's books: heir prevalence and influence on cognitive and affective development», *Gender and Education*, vol. 2, no. 2, 1990, σελ. 185-197.
- Pfund H. and Duit R., *Bibliography: Students' Alternative Frameworks and Science Education*, Institute for Science Education Kiel, 3rd ed., IPN Reports-in-Brief, 1991.
- Potter E.F. and Rosser S.V., «Factors in life science textbooks that may deter girls' interest in science», *Journal of Research in Science Teaching*, vol. 29, no 7, 1992, σελ. 669-686.
- Ραβάνης Κ., «Οι διαφορές επιδόσεων μεταξύ αγοριών και κοριτσιών στις φυσικές επιστήμες. Μια υπόθεση διδακτικού συμβολαίου;», Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου: *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών*, Αθήνα, Απρίλιος 1994.
- Robertson I.J., «Girls and boys and practical science», *International Journal of Science Education*, vol. 9, no 5, 1987, σελ. 505-518.
- Saegert S. and Hort R., «The development of environmental competence in girls and boys», in P. Burnet (ed.), *Women and Society*, Maaroufa Press, Chicago, 1978.
- Sjoberg S. and Imsen G., «Gender and education», in P. Fensham (ed.), *Development and Dilemmas in Science Education*, Falmer Press, London, 1988, σελ. 218-248.
- Smail B., *Girl-Friendly Science: Avoiding Sex-Bias in the Curriculum*, ed. Longman, Copyright, 1984.
- Whiteley R., «The "gender fairness" of integrated science textbooks used in Jamaican high schools», *International Journal of Science Education*, vol.18, no 8, 1996, σελ. 969-976.
- Wienekamp H., Jansen, W., Fickenfrerichs H. and Peper R., «Does

unconscious behaviour of teachers cause chemistry lessons to be unpopular with girls?», *International Journal of Science Education*, vol. 9, no 3, 1987, σελ. 281-286.

Whyte J., *Beyond the Wendy House: Sex Role Stereotyping in Primary Schools*, Published by Longman for schools council, U.K., 1983.

Youhg D., «Single-sex schools and physics achievement: are girls really advantaged?», *International Journal of Science Education*, vol. 16, no 3, 1994, σελ. 315-325.

Φραγκουδάκη Α., *Τα Αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.

Φρειδερίκου Α., *Η Τζένη πίσω από το τζάμι: Αναπαραστάσεις των Φύλων στα Εγχειρίδια Γλωσσικής Διδασκαλίας του Δημοτικού Σχολείου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.

Απεικόνιση του γυναικείου φύλου στα «Ανθολόγια» του Δημοτικού Σχολείου*

Βασιλική Λαλαγιάννη**

Περίληψη

Τα σχολικά βιβλία καθώς διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα, αποτελούν μια από τις πολλές επιδράσεις που υφίστανται κορίτσια και αγόρια για να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη, για να εγκρίνουν ή να καταδικάσουν δοξασίες κι επιβεβλημένα ιδεολογήματα. Ιδιαίτερα τα γυναικεία πρότυπα και η απεικόνιση των σχέσεων των δύο φύλων στα κείμενα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξωτερίκευση προτύπων και κοινωνικών στερεοτύπων. Στα Ανθολόγια του Δημοτικού Σχολείου συναντάται ισχνή ποσοτικά και άχρωμη ποιοτικά γυναικεία εκπροσώπηση καθώς τα γυναικεία μυθιστορηματικά πρόσωπα παρουσιάζονται εντελώς περιθωριακά και πάντοτε σε δεύτερους ρόλους τόσο στο ενδοοικογενειακό όσο και στο εξωοικογενειακό περιβάλλον.

Τα λογοτεχνικά κείμενα και η ταύτιση του αναγνώστη-μαθητή

Από τους πρωταρχικούς σκοπούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεν είναι μόνο η παροχή γνώσης και η ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων (ανάγνωση, γραφή, αρίθμηση) στο μαθητή, αλλά και η διαμόρφωση προσωπικοτήτων ικανών να ενσωματωθούν με πνεύ-

---

* Το άρθρο αυτό παρουσιάζει τα αποτελέσματα ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και στερεότυπα φύλων: ερευνητική προσέγγιση των σχολικών εγχειριδίων και της διδακτικής πράξης» (1996-1997).

** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

μα κριτικό μέσα στην κοινωνία. Αυτήν ακριβώς τη διπλή σκοπιμότητα του σχολείου υπηρετούν τα σχολικά εγχειρίδια. Αναπτύσσουν πνευματικά τους μαθητές και τις μαθήτριες και τους μεταφέρουν μια ορισμένη οπτική των πραγμάτων. Τα σχολικά βιβλία –συμπεριλαμβανομένων και αυτών της Λογοτεχνίας– διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα. Γι' αυτόν το λόγο, τα ιδεολογικά μηνύματα που εσωκλείουν έχουν ιδιαίτερη σημασία. Εκφράζουν αντιλήψεις για το αντρικό και το γυναικείο φύλο και τους ρόλους τους στην κοινωνία. όταν μάλιστα οι χαρακτήρες προβάλλονται ως πρότυπα, ως «ιδανικοί τύποι» που ενσαρκώνουν αξίες, οι μαθήτριες και οι μαθητές δέχονται άμεσα επιδράσεις καθώς τα πρότυπα αυτά δρουν –μέσα από αλληπάλληλες ταυτίσεις¹– κανονιστικά και ρυθμιστικά. Τα εγχειρίδια, λοιπόν, είναι σημαντικά για την κοινωνικοποίηση του παιδιού χωρίς να αποτελούν βέβαια και το μοναδικό παράγοντα για να ανακαλύψει η μαθήτρια / ο μαθητής την ταυτότητά του. Με τον ερχομό τους στο σχολείο τα παιδιά έχουν ήδη μια εικόνα, έστω σχηματική –που προέρχεται από την παρατήρηση των ενηλίκων, από τις φαντασιώσεις τους και το παιχνίδι– περί ανδρισμού και θηλυκότητας. Τα σχολικά εγχειρίδια προσαρμόζονται και αυτά στις προϋπάρχουσες ιδέες, αλλά παίζουν επαυξητικό ρόλο στις υπό διαμόρφωση ενδοσχολικές σχέσεις². Από τη σκοπιά αυτή, χωρίς να υπερεκτιμούμε την ισχύ των αναγνωστικών, πρέπει να δεχθούμε ότι αποτελούν μια από τις πολλές επιδράσεις που υφίστανται κορίτσια και αγόρια για να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη, για να εγκρίνουν ή να καταδικάσουν υπάρχουσες δοξασίες κι επιβεβλημένα ιδεολογήματα.

Η λογοτεχνία είναι από τα μαθήματα εκείνα στο σχολικό πρόγραμμα που δεν υποβάλλουν τους μαθητές στον καταναγκασμό της μάθησης, αλλά αντίθετα, θεωρητικά τουλάχιστον, προκαλούν τη συμμετοχή τους στη διαδικασία προσέγγισης του κειμένου. Το μάθημα αυτό επιτρέπει στους μικρούς μαθητές να εκφράζουν ελεύθερα –ο ρόλος του δασκάλου και στο θέμα αυτό είναι καθοριστικός– τις όποιες απόψεις τους πάνω σε θέματα της ζωής, να μελετούν χαρακτήρες και κάποτε να προτείνουν διαφορετικές λύσεις παρόλο που λόγω της ηλικίας τους και της μη διαμορφωμένης προσωπικότητάς τους³ είναι περισσότερο παθητικοί δέκτες των επιδράσεων του συστήματος μέσα στο οποίο καλούνται να εκκοινωνιστούν.

Στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, μέσα από κάθε ανθολόγηση, διοχετεύεται, όπως είδαμε, στους μαθητές και τις μαθήτριες, έμ-

μεσα ή άμεσα, κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία. Παρόλ' αυτά όμως, αν εξαιρέσει κανείς περιόδους πολιτικής εκτροπής⁴, ο ρόλος της λογοτεχνίας στο σχολείο είναι πολλαπλός και πολυσήμαντος: παιδαγωγικός, κοινωνικός, αισθητικός, ανθρωπιστικός, ψυχαγωγικός⁵. Με τις προϋποθέσεις αυτές, η λογοτεχνία προσφέρεται ιδιαίτερα σε δάσκαλους και μαθητές για την ανακάλυψη και τον επαναπροσδιορισμό των ανθρωπίνων σχέσεων. Μέσα από την παρουσίαση των μυθιστορηματικών προσώπων, προτείνονται μοντέλα ταύτισης, ιδιαίτερα τα γυναικεία πρότυπα και η απεικόνιση των σχέσεων των δύο φύλων στα λογοτεχνικά κείμενα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εσωτερίκευση προτύπων και κοινωνικών στερεοτύπων. Το γεγονός μάλιστα ότι οι παραστάσεις της γυναίκας στα βιβλία της λογοτεχνίας αντανακλούν και ένα διαρκώς επίκαιρο και οξύ κοινωνικό πρόβλημα, αυτό της ισότητας των φύλων και της ισότητας ευκαιριών, ενίσχυσε το ενδιαφέρον για μια τέτοια μελέτη. Ως υλικό μελέτης επιλέχθηκαν τα Ανθολόγια (Α', Β' και Γ') του Δημοτικού Σχολείου.

Κριτική παρουσίαση των Ανθολογίων

Ειδικές έρευνες και μελέτες γύρω από το θέμα της γυναικείας παρουσίας στα Ανθολόγια δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα στην Ελλάδα⁶. Οι έρευνες περιορίζονται στα αναγνωστικά του Δημοτικού, με πιο πρόσφατη αυτή της Αλεξάνδρας Φρειδεरिकού που εξετάζει τις αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια «Η Γλώσσα μου» των τεσσάρων πρώτων τάξεων του Δημοτικού. Η τελευταία αλλαγή στα αναγνωστικά του ελληνικού σχολείου άρχισε το 1982 και ολοκληρώθηκε το 1986. Η μεταρρύθμιση αυτή που θέλησε να εκσυγχρονίσει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, επιδίωξε βελτιώσεις, μεταξύ των άλλων, και στο αναλυτικό πρόγραμμα με σχετικές διορθωτικές παρεμβάσεις.

Αντίθετα, όμως, με τα υπόλοιπα εγχειρίδια, τα Ανθολόγια δεν γνώρισαν καμία μετατροπή και παρέμειναν τα ίδια από το 1974, οπότε και ανθολογήθηκαν και κυκλοφόρησαν στα σχολεία. Η πτώση της δικτατορίας, η εμφάνιση στον πολιτικό ορίζοντα προοδευτικών δυνάμεων, η αυξανόμενη κινητικότητα του ελληνικού γυναικείου κινήματος και η προβληματική των σχέσεων των δύο φύλων στα πλαίσια ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων, ελάχιστα φαίνεται ότι επηρέασαν την επιτροπή ανθολόγησης αλλά και όλες τις επι-

τροπές που συνέχισαν, μέχρι το 1986, να παρεμβαίνουν, σαφώς προς το καλύτερο, στα σχολικά εγχειρίδια. Τα μετά τη δικτατορία δρώμενα στον ελλαδικό χώρο, επηρέασαν σημαντικά την παιδική λογοτεχνική παραγωγή που, όχι μόνο αυξήθηκε αλλά και εγκολπώθηκε προβληματισμούς που ευρύτατα απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία. Έτσι, στην παιδική λογοτεχνία της τελευταίας εικοσαετίας εμφανίζεται η ανοδική πορεία του γυναικείου φύλου στους διάφορους τομείς. «με τη συγκυρίαρχη παρουσία της γυναικείας μορφής μέσα στη λογοτεχνική πλοκή και τον πλουραλισμό στην περιγραφή της (...) διαφωτίζονται ολοένα και περισσότερο οι πτυχές του ανθρώπινου ψυχισμού» αναφέρει η Μ. Κανατσούλη⁷. Το παιδικό λογοτέχνημα –καθώς και η αποσπασματική παρουσία του στα Ανθολόγια– εφόσον συμφωνήσουμε ότι ως ένα βαθμό οφείλει να διαπαιδαγωγεί και να συμβάλλει στη διαμόρφωση των παιδικών χαρακτήρων, πρέπει να λάβει υπόψη του τις κοινωνικές ανακατατάξεις που αφορούν τα δύο φύλα. Σε αντίθεση με το εξωσχολικό λογοτεχνικό βιβλίο, τα «Ανθολόγια» έμειναν έξω από αυτή την προβληματική⁸.

Από την καταμέτρηση των ενυπόγραφων κειμένων των Ανθολογίων, καταφάνηκε ότι, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, είναι γραμμένα από άνδρες συγγραφείς⁹. Η πλειονότητα των κειμένων που ανθολογούνται στα τρία αυτά Μέρη είναι γραμμένη πριν το 1965 (σε ποσοστό που ξεπερνά το 60% των κειμένων), ενώ στο Γ' Μέρος, που απευθύνεται σε παιδιά της προεφηβικής ηλικίας 10-12 ετών, το ποσοστό των αποσπασμάτων που έχουν γραφεί πριν το 1950 είναι μεγάλο: 30 από τα 65 ενυπόγραφα κείμενα, δηλαδή 40% του συνόλου. Χωρίς να σχολιάσουμε στο σημείο αυτό θέματα ιδεολογικών τάσεων και στάσεων, επικαιρότητας των παραπάνω κειμένων αλλά και ενδιαφέροντος από μέρους των παιδιών, θα μας απασχολήσει εδώ το πρόβλημα του χαρακτηρισμού των κειμένων αυτών αναφορικά με φυλετικές νοοτροπίες και προκαθορισμένους ρόλους.

Είναι προφανές ότι βιβλία γραμμένα σε παλαιότερες εποχές που καθρεφτίζουν τις συνθήκες και τα ήθη της εποχής τους και περιγράφουν αναχρονιστικούς φυλετικούς ρόλους και νοοτροπίες, δεν θα μπορούσαν αναδρομικά να κατηγορηθούν ως σεξιστικά. Ένα βιβλίο θα πρέπει να αξιολογείται σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής που γράφτηκε, στην προκειμένη περίπτωση σύμφωνα με τους κανόνες που διέπουν την κοινωνική συμπεριφορά και εκτίμηση για το ένα και το άλλο φύλο, εφόσον το βιβλίο αντανάκλα τη σύγχρονη προς αυτό κοινωνική πραγματικότητα¹⁰. Στη δι-

κή μας περίπτωση όμως, η επιλογή των συγκεκριμένων αποσπασμάτων λογοτεχνικών έργων έγινε με μόνο σκοπό τη δημιουργία των Ανθολογίων για το Δημοτικό, δηλαδή των μοναδικών εργαλείων που έχει ο/η εκπαιδευτικός στη διάθεσή του¹¹ για να φέρει τα παιδιά κοντά στη Λογοτεχνία. Παρόλη την περιορισμένη χρήση των Ανθολογίων (με βάση τις οδηγίες και τους περιορισμούς στο Βιβλίο του Δασκάλου), ο ερευνητής οφείλει να τα αναλύσει και να τα αξιολογήσει ως αυτόνομα έργα που θα πρέπει να πληρούν τους στόχους των λογοτεχνικών κειμένων¹²: να παρέχουν πληροφόρηση, να ψυχαγωγούν, να διαπαιδαγωγούν, να δημιουργούν πρότυπα και να συμβάλλουν στη δημιουργία κριτικού πνεύματος. Στο βαθμό λοιπόν που τα ανθολογημένα αυτά κείμενα αναπτύσσουν, σε συνάρτηση βέβαια με πολλούς άλλους εξωτερικούς παράγοντες, στην αδιαμόρφωτη προσωπικότητα του παιδιού φυλικά στερεότυπα και συμβάλλουν στην αναμετάδοση και διατήρηση σεξιστικών προκαταλήψεων, θα πρέπει να μελετηθούν σ' ό,τι αφορά τους ιδεολογικούς τους προσανατολισμούς. Εφόσον σ' ένα βιβλίο παρουσιάζονται γυναίκες και κορίτσια σε παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους, ενώ άνδρες και αγόρια να υιοθετούν τους προκαθορισμένους ηγετικούς ρόλους της πατριαρχικά δομημένης κοινωνίας, τότε θα μπορούσε ο ερευνητής να χρησιμοποιήσει για το βιβλίο αυτό τον όρο του σεξιστικού¹³.

Το αντικείμενο της έρευνας αυτής είναι η αναζήτηση των γυναικείων προτύπων που προσλαμβάνει μέσα από τα κείμενα λογοτεχνικών έργων ο αναγνώστης-μαθητής. Για να συγκροτηθεί η εικόνα της γυναίκας που σχηματίζεται μέσα από ένα άθροισμα κειμένων διαφορετικών εποχών και οπτικών γωνιών, έπρεπε να ερευνηθούν οι απαντήσεις που δίνουν τα εγχειρίδια αυτά στα ακόλουθα ερωτήματα:

- Ποια είναι η κοινωνική προέλευση, η κοινωνική τάξη και η οικονομική κατάσταση της γυναίκας στα κείμενα;
- Ποιο είναι το μορφωτικό της επίπεδο, τα ενδιαφέροντα και οι δραστηριότητές της;
- Ποιος είναι ο ρόλος της στο ενδοοικογενειακό περιβάλλον;
- Ποιος είναι ο ρόλος της στο εξωοικογενειακό πλαίσιο; Περιγράφεται η γυναίκα ως αμειβόμενη επαγγελματίας και σε ποια επαγγέλματα;
- Ο άνδρας και η γυναίκα εκφράζουν ισοδύναμο φάσμα συμπεριφορών;
- Σε ποιες περιστάσεις επικοινωνίας και πώς χρησιμοποιεί η γυναίκα το λόγο;

- Υπάρχει ποικιλία προτύπων στα κείμενα; Ποιοι γυναικείοι τύποι υπερτερούν, ποιοι απουσιάζουν;
- Ποια πρότυπα οικογενειακών σχέσεων παρουσιάζονται;

Το προς μελέτη corpus αποτελείται συνολικά από 120 αποσπάσματα λογοτεχνικών έργων, πεζά και ποιήματα (δεν περιλαμβάνονται: δημοτικά, λαϊκοί μύθοι, νανουρίσματα, γλωσσοδέτες και κάθε άλλο ανυπόγραφο κείμενο που ανήκει, τις περισσότερες φορές, στη λαϊκή παράδοση). Η μέθοδος που θα χρησιμοποιηθεί είναι αυτή της ανάλυσης περιεχομένου, κυρίως η ποσοτική θεματική ανάλυση και η ποιοτική¹⁴. Με βάση αυτή τη μέθοδο θα επεξεργαστούμε μόνο κείμενα, χωρίς καμιά πρόθεση κοινωνιολογικής ή ψυχαναλυτικής μελέτης της προσωπικότητας του/της συγγραφέα. Τα κείμενα θα εξετασθούν συλλογικά και συνολικά ως ένα σώμα με σκοπό να διερευνηθεί μια γενικότερη και γι' αυτό πιο αντιπροσωπευτική άποψη των συγγραφέων για το γυναικείο φύλο όπως αυτό μορφοποιείται στα έργα τους.

Πρότυπα γυναικών και αναπαραστάσεις φύλων στα Ανθολόγια

Στα Ανθολόγια υπάρχει ισχνή ποσοτικά και άχρωμη ποιοτικά γυναικεία εκπροσώπηση, τόσο, όπως είδαμε, με την ιδιότητα των συγγραφέων όσο και με την ιδιότητα των μυθιστορηματικών προσώπων που παρουσιάζονται εντελώς περιθωριακά και πάντοτε σε δεύτερους ρόλους. Η γυναίκα στους ρόλους αυτούς εμφανίζεται πάντοτε στο ενδοοικογενειακό πλαίσιο είτε ως μάνα, είτε ως σύζυγος, είτε ως νοικοκυρά. Ως λιγότερο σημαντικοί εμφανίζονται οι ρόλοι της αδελφής, της κόρης, της γιαγιάς, της εγγονής, της νύμφης. Το σπίτι –και σπανιότερα η γειτονιά– είναι σχεδόν ο μοναδικός χώρος δράσης των γυναικών, ενώ υπερτονίζεται ο ρόλος της γυναίκας ως μητέρας και ως νοικοκυράς.

Η οικογένεια και οι σχέσεις των μελών της είναι το πρώτο, και το πλέον σημαντικό, πλαίσιο μέσα στο οποίο προσλαμβάνει το παιδί εικόνες και διαμορφώνει αντιλήψεις για το κοινωνικό φύλο και συνειδητοποιεί τους σχετικούς ρόλους¹⁵. Το σχολείο δίνει στα παιδιά –που προέρχονται από διάφορα κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα– την ίδια εικόνα για την οικογένεια. Το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί έναν από τους πολλούς παράγοντες¹⁶ που μπορεί να συμβάλλουν στη διαμόρφωση προκαθορισμένων, θετικών ή

αρνητικών, τάσεων και στάσεων απέναντι στο γυναικείο φύλο. Το σχολικό βιβλίο, και στην περίπτωση μας, τα κείμενα των Ανθολογιών έχουν τη δυνατότητα να επιβεβαιώνουν ή να τροποποιούν το πρότυπο των παιδιών για την οικογένειά τους και για τους ρόλους του φύλου τους μέσα και έξω από αυτήν. Οι εικόνες της οικογένειας που προσλαμβάνουν τα παιδιά από τα σχολικά βιβλία λειτουργούν ως μέτρο σύγκρισης προς τη δική τους οικογένεια. Οι σχετικές αναπαραστάσεις διαμορφώνουν την αντίληψη της ταυτότητας των φύλων σε αγόρια και κορίτσια.

Εξετάζοντας τα υλικά με τα οποία κατασκευάζονται και ιεραρχούνται οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων στα Ανθολόγια, παρατηρούμε ότι ο πατέρας και η μητέρα αποκαθίστανται στην παραδοσιακά καθορισμένη ιεραρχία τους. Η εικόνα της γυναίκας που υπερτονίζεται είναι αυτή της μητέρας-τροφού που συνοδεύεται με την παραδοσιακή προκατάληψη για την πρόσδεση της γυναίκας στο εσωτερικό του οίκου της¹⁷. Στα Α' και Β' Μέρη του Ανθολογίου η έννοια της μητρότητας περιορίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην αναπαραγωγική λειτουργία. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύεται και ο αλληγορικός κόσμος των ζώων καθώς και αυτός του Μύθου. Έτσι οι κοτούλες και οι κλώσσες είναι η κλασική επιλογή του πρότυπου της μάνας-τροφού καθώς περιστοιχίζονται από πλήθος κοτοπουλάκια και κλωσσόπουλα (Α', σελ. 72, 74, 75), όπως άλλωστε και μια σουσουράδα «που είχε πουλάκια στη φωλιά» (Α', σελ. 90) και που έτρεχε δώθε κείθε όλη μέρα για να τους βρει τροφή. Στη μερμηγκοφωλιά τα τρία μικρά μερμηγκόπουλα, ο Ψιχουλάκος, ο Σιταρούλης και ο Κριθάρης, όλα αρσενικά –όπως άλλωστε και η πλειονότητα των παιδιών στα κείμενα των Α' και Β' Ανθολογιών– δέχονται τις φροντίδες της μητέρας: «Ήταν τόσο μικρά ακόμη, που δεν μπορούσαν να βγουν από τη φωλιά τους. Γι' αυτό και η μητέρα τους, κάθε φορά που τα τάζε, τους έλεγε: – Φάτε πολύ, παιδάκια μου, να μεγαλώσετε γρήγορα, να βγείτε έξω, να δείτε τον ήλιο» (Α' Μέρος, σελ. 139). Στο Β' Μέρος, η εικονοποιία της Φύσης υπηρετεί και αυτή τους νόμους της αναπαραγωγής, όπως η «Νεραντζιά» του Κ. Γ. Καρυωτάκη που «χαίρεται τ' ανθάκια της» (σελ. 80) και «Η ρίζα του δέντρου» του Γ. Δροσίνη (σελ. 229) που ενσαρκώνει την παραδοσιακή λογοτεχνική εικόνα της Μάνας-Φύσης¹⁸.

Στην ιστορία της Ελένης Βαλαβάνη «Το ξένο αυγό» (Α' Μέρος, σελ. 159) διαφαίνονται, ήδη, οι παραδοσιακοί ρόλοι του αρσενικού και του θηλυκού: το ένα πουλί γεννά αυγά και κλωσσά, το άλλο φροντίζει τις «εξωτερικές δουλειές», με κυριότερη την εξεύρεση τροφής²⁰.

Και στα δύο πρώτα Μέρη του Ανθολογίου, το σχήμα

<u>θηλυκό</u>	<u>αναπαραγωγή</u>	<u>παθητικότητα</u>
αρσενικό	εργασία	ενεργητικότητα

επαναλαμβάνεται και επιβεβαιώνει την παραδοσιακή στερεότυπη εικόνα της γυναίκας ως μητέρας-τροφού.

Στο Γ' Μέρος η εικόνα της γυναίκας-μητέρας –που κρατάει το μικρό στην αγκαλιά της και δεν αναλαμβάνει καμία πρωτοβουλία, λόγου και έργου–, εμφανίζεται μόνο μια φορά (σελ. 29) στο σεβασμιο πρόσωπο της Μαριάμ. Στο Μέρος αυτό η έννοια της βιολογικής αναπαραγωγής αντικαθίσταται από την προβολή της μορφής της μητέρας που «δίνεται» ολοκληρωτικά στα παιδιά, –εφόσον η μητρότητα θεωρείται μια κοινωνική καταξίωση–, της μητέρας που τα φροντίζει, τα μεγαλώνει με τρυφερότητα, τα προστατεύει, τα διαπαιδαγωγεί. Έτσι και στα τρία Μέρη του Ανθολογίου η μητέρα, που ποτέ δεν εμφανίζεται εργαζόμενη, ετοιμάζει το φαγητό, συγγυρίζει το σπίτι, πλένει τα παιδιά (Α' Μέρος, σελ. 25, 26, 131, 185, Β' Μέρος, σελ. 40, 181, Γ' Μέρος, σελ. 60, 152, 165, 212, 223) αλλά και επιβλέπει το διάβασμα και τη σχολική τους απόδοση (Α' Μέρος, σελ. 139, 194, Γ' Μέρος, σελ. 151).

Η ιδεολογική προκατάληψη που συνδέει το μητρικό με τον οικιακό ρόλο επιβιώνει ισχυρή. Ο λόγος, άμεσος ή με ενδείξεις και συμφραζόμενα –που δεν αφορά πάντοτε μητέρες, αλλά που αποδίδει μητρική συμπεριφορά σε γυναίκες ή σε θηλυκά ζώα, στον αλληγορικό κόσμο του παραμυθιού και του Μύθου– αναπαράγει την παραδοσιακή σύζευξη γυναίκας-τροφού-μητέρας. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η άτεκνη γυναίκα έχει μικρή θέση στα κείμενα των Ανθολογίων. Στο Γ' Μέρος (σελ. 49) στον «Πρώτο Ταξιδιώτη» του Ηλία Βενέζη μαθαίνουμε ότι η γυναίκα του Αλή «δεν του έκανε παιδιά, επειδή ήταν στείρα», χωρίς να δίνονται περιθώρια στον αναγνώστη να αναρωτηθεί σε ποιον οφείλεται η βιολογική αδυναμία προς τεκνοποίηση. Στο κείμενο «Της φτώχειας τα στερνά» του Ηλία Βενέζη (Γ' Μέρος, σελ. 94), η γριά Λασκαρού περνά άσχημα γηρατιά, μέσα στη μοναξιά και τη στέρηση, άτεκνη και έρμη, με τη γριά γάτα της, τη Μορφούλα, ως υποκατάστατο παιδιού ή εγγονιού. Η Γαλάτεια Καζαντζάκη, μέσα από το μυθιστορηματικό πρόσωπο της άτεκνης βασίλισσας («Το άσχημο βασιλόπουλο, Α' Μέρος, σελ. 63), πληροφορεί τους μικρούς αναγνώστες και τις μικρές αναγνώστριές της ότι: «Το παιδί είναι το στολίδι του σπιτιού. Είναι ό,τι είναι το αηδόνι την άνοιξη, ό,τι είναι το λουλούδι στον κάμπο. Αν σωπάσει το αηδόνι και δεν ανθίσει το

λουλούδι τι θα είναι; Μια ερημιά θα απλωθεί στη γη. Έτσι είναι και το σπίτι δίχως το γέλιο του παιδιού».

Κυρίαρχη προτεραιότητα ζωής αποτελεί, λοιπόν, ο μητρικός ρόλος²⁰. Στα Ανθολόγια, τα μικρά κορίτσια μιμούνται στα παιχνίδια τους τα μητρικά πρότυπα και αφομοιώνουν έτσι, εν σπέρματι, το γυναικείο ρόλο τους. Η συμμετοχή των παιδιών στο παιχνίδι βασίζεται στις βιολογικές διαφορές τους. Έτσι η Δαφνούλα (Α΄ Μέρος, σελ. 35), για παράδειγμα, εμφανίζεται ως εκκολαπτόμενη μητέρα καθώς παίζει μόνο με την κούκλα της «την Τριανταφυλλιά με τα ολόξανθα μαλλιά», την προσέχει και τη νουθετεί. Τα αγόρια, από την άλλη μεριά, παίζουν πάντοτε μόνα τους μέσα και έξω από τον οικιακό χώρο (αυλή, αλάνα, δρόμος, ακρογιάλι) βλέποντας πάντα υποτιμητικά τα κορίτσια όπως ο Αντώνης «που πρέσβευε πως τα κορίτσια δεν πρέπει να παίζουν βόλους, πως έχουν κούκλες και πως αυτές τους αρκούν» (Β΄ Μέρος, σελ. 169, καθώς και σελ. 54, 168, 220). Για τα αγόρια και μόνον προορίζονται και τα πολεμικά παιχνίδια και οι ρόλοι του στρατηγού, του Αρχηγού, του στρατιώτη, καθώς τα παιχνίδια των κοριτσιών είναι ανιαρά και χωρίς δράση (Β΄ Μέρος, σελ. 220).

Αυτή η πρώιμη καλλιεργούμενη κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας, ενδυναμώνει καθώς αποδίδονται στα μικρά κορίτσια παραδοσιακά και καθαρά «γυναικεία» συναισθήματα: τρυφερότητα, υπομονή, υποχωρητικότητα, ευαισθησία²¹ (Βλ Α΄ Μέρος, σελ. 27, 66, Β΄ Μέρος, σελ. 286, Γ΄ Μέρος, σελ. 90, 179, 208, 267). Στα κείμενα τα κορίτσια οικειοποιούνται μια «γυναικεία» στάση και αντιμετώπιση των παιδικών δυσκολιών: εμφανίζουν δειλία, αδικαιολόγητη υπερευαισθησία και, ενίοτε, έλλειψη οξυδέρκειας και ευφύιας. Η γυναίκα εμφανίζεται αδύναμη²², ακίνδυνη, καμμία φορά αφελής, φιλόθρησκη, επιρρεπής σε δεισιδαιμονίες και θρησκοληψίες, (Γ΄ Μέρος, σελ. 31, 123, 160, 208, 221). Ο άντρας –κυρίως ο άντρας-πατέρας– εμφανίζεται αποφασιστικός, κυρίαρχος των συναισθημάτων του, «τροφός» και καθοδηγητής της οικογένειας (Α΄ Μέρος, σελ. 19, Γ΄ Μέρος, σελ. 91).

Η «ιερή» υποχρέωση της μητρότητας και η καταναγκαστική προσκόλληση στο νοικοκυριό, ελαχιστοποιεί ή αφαιρεί άλλου είδους ενδιαφέροντα από τη γυναίκα. Η βαθιά ριζωμένη παραδοσιακή άποψη ότι η μητέρα δεν έχει δική της ζωή αλλά υπάρχει μόνο στον επιβεβλημένο από την οικογένειά της ρόλο, εκδηλώνεται ως απαγόρευση επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, ως απαγόρευση δημιουργίας. Η μητέρα, και γενικότερα η γυναίκα κάθε ηλικίας και μόρφωσης, δεν εμφανίζεται πουθενά στα Ανθολόγια να

έχει δικά της ενδιαφέροντα, να διαβάσει ένα βιβλίο, να πηγαίνει στο θέατρο, να ασκεί ένα επάγγελμα που να της δίνει ικανοποίηση, να υποδύεται, εν ολίγοις, έναν άλλο ρόλο, διαφορετικό από αυτόν της μητέρας και της υπάκουης συζύγου. Η γυναίκα υπάρχει έξω από τους προβολείς της δράσης, εγκλωβισμένη στον οικιακό χώρο. Και από τα τρία Μέρη του Ανθολογίου προβάλλεται με καθολικό τρόπο –και με ελάχιστες εξαιρέσεις–, ο τύπος της γυναίκας που παραμένει ως επί το πλείστον σιωπηλή, ήσυχη και αθόρυβη. «Η σιωπή συχνά είναι το κύριο γνώρισμα των λογοτεχνικών γυναικείων μορφών, ιδιαίτερα αυτών που προέρχονται από το παρελθόν»²³. Η Ruth Bottigheimer²⁴ που ανέλυσε «τη σιωπή των γυναικών» στα παραμύθια των αδελφών Grimm, διαπιστώνει ότι οι γυναίκες είναι βουβές, η σιωπή τους διαρκεί πολύ χρόνο και συχνά τους επιβάλλεται ως τιμωρία. Αναφορικά με το λόγο των ανδρών και των γυναικών, παρατηρεί ότι οι άνδρες χρησιμοποιούν ευθύ λόγο, κάτι που δείχνει εξουσία, και ενεργητική φωνή, ενώ οι γυναίκες πλάγιο λόγο και παθητική φωνή. Συμπεραίνει ότι ο ενεργητικός τρόπος ομιλίας είναι αντρικός ενώ η γυναικεία ομιλία χαρακτηρίζεται από παθητικότητα που δηλώνει τάσεις υποταγής.

Η εικόνα της γυναίκας στον κοινωνικό χώρο δεν παρουσιάζεται πολυεπίπεδη και πολύμορφη καθώς η πλειονότητα των αποσπασμάτων περιγράφει τη ζωή της ελληνικής επαρχίας με τη μορφή που είχε μέχρι πριν από σαράντα και παραπάνω χρόνια. Έτσι, καθώς προβάλλεται ο παραδοσιακός τρόπος ζωής, η εικόνα της γυναίκας ταυτίζεται με αυτήν της αγρότισσας ή της συζύγου / κόρης / μάνας του ναυτικού, πάντοτε, όμως, της νοικοκυράς και σχεδόν ποτέ της εργαζόμενης έξω από το σπίτι και το χωράφι. Η γυναίκα ως σύζυγος αντλεί, έτσι, τις περισσότερες φορές, το κοινωνικό της κύρος από τον άντρα. Ζει και κινείται σχεδόν αποκλειστικά στη σκιά του, είναι ετερόφωτό του. Ο ετεροκαθορισμός της δηλώνεται και από την χρήση ανδρωνυμικών και παραφράσεων: Λιάκαινα, Μπράτσαινα, Χαραλάμπαινα, Φανή Γελαδινού του μηχανικού, κ.τλ.

Οι αρχετυπικές εικόνες του γυναικείου φύλου που συναντάμε στα Ανθολόγια συνοδεύονται, όπως είναι φυσικό, και από παραδοσιακές μορφές λόγου. Ο λόγος των γυναικών είναι ποσοτικά λίγος και ποιοτικά μονοδιάστατος και συρρικνωμένος. Η γυναίκα σπάνια δείχνει τα συναισθήματά της μπροστά στον άντρα της. Όταν εκφράζει επιθυμίες, συνήθως αφορούν τους άλλους. Όταν χρησιμοποιεί το λόγο, αποδέκτες της είναι άλλες γυναίκες ή τα παιδιά της, οπότε ο λόγος της παρουσιάζει μια μεγαλύτερη ποικι-

λία: είναι παροϊμιακός, τρυφερός, συμβουλευτικός, αυταρχικός (Α' Μέρος, σελ. 24, 26, 179, Β' Μέρος, σελ. 236, 246, Γ' Μέρος, σελ. 152, 267, 281). Μπροστά στον άντρα της όμως κρατά στάση παθητική. Η αδράνειά της υπογραμμίζεται και από τα υφολογικά και αφηγηματικά στοιχεία των κειμένων που αντιστοιχούν στον κάθε φυλικό ρόλο. Ο άντρας στο κείμενο χρησιμοποιεί συνήθως την προστακτική ενώ η γυναίκα απαντά πάντα με κατάφαση. Τα ρήματα που αφορούν τη γυναίκα δηλώνουν συναισθήματα ενώ τα ρήματα και οι λέξεις που αφορούν τον πατέρα υποδηλώνουν αποφασιστικότητα, δράση, ικανότητα σωματική και πνευματική²⁵ (Β' Μέρος, σελ. 75, 81, 212).

Ο λόγος της γυναίκας συμπυκνώνεται στην κατάφαση καθώς η λογοπλαστική της ικανότητα είναι έκδηλα περιορισμένη. Στο κείμενο του Αντώνη Σαμαράκη «Το ποδήλατο» (Γ' Μέρος, σελ. 295) η «μάννα, με την ποδιά στη μέση» υπακούει σιωπηλά στον πεθερό της που «επάξια» υποκαθιστά στο σπίτι το χαμένο στον πόλεμο άντρα της.

«— Μωρέ σεις, έπρεπε να ξεκουραστώ, μέρα που 'ναι σήμερα! φώναξε. Βάλτε νερό να ζεσταθεί γρήγορα!

Η νύφη του, η μάννα του αγοριού, έτρεξε κι άναψε το καμινέτο».

Ακόμα και όταν η γυναίκα τολμά να πάρει το λόγο²⁶, αυτός θα είναι ασθενικός και ανυπεράσπιστος, με όλα τα αποδιδόμενα συνήθως στο γυναικείο φύλο χαρακτηριστικά σε αντίθεση με το λόγο του άντρα που είναι ποιοτικά πολυπρόσωπος (Γ' Μέρος, σελ. 91, 267).

Στα κείμενα εμφανίζονται γυναίκες χαμηλών ή μεσαίων κοινωνικών τάξεων, που η οικονομική τους κατάσταση είναι συνήθως απελπιστική. Όταν, σπάνια, αναζητούν εργασία έξω από το σπίτι δεν το κάνουν για προσωπική ικανοποίηση αλλά για να ενισχύσουν τα οικονομικά της οικογένειας. Συνήθως όμως βρίσκονται έξω από την παραγωγική διαδικασία καθώς απασχολούνται αποκλειστικά με τη φροντίδα του σπιτιού που δεν είναι, φυσικά, αμειβόμενη εργασία. Τα Ανθολόγια εμφανίζουν έντονο διαχωρισμό σε γυναικεία και αντρικά επαγγέλματα. Αυτή η στεγανοποίηση των επαγγελματιών κατά φύλο είναι εμφανής, καταρχήν, από το ευρύ φάσμα επαγγελματικών επιλογών που αναφέρονται σε άντρες και από το αντίστοιχο πολύ περιορισμένο φάσμα που αναφέρεται σε γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα ο άντρας εμφανίζεται ως: αστυνομικός, αποθηκάριος, αγροφύλακας, αγωγιάτης, αμαξάς, ανακριτής, αξιωματικός, βαρελάς, γιατρός, γκαρσόνι, γυμνασιάρχης, δάσκα-

λος, δεσμοφύλακας, διευθυντής, δικαστής, δικηγόρος, εισπράκτορας, έμπορος, επόπτης, ηθοποιός, θαλαμάρχης, καθηγητής, καμηλιέρης, καπετάνιος, κηπουρός, μάστορας, μηχανικός, μηχανοδηγός, μπακάλης, μυλωνάς, ναύτης, παπάς, πυροσβέστης, σταθμάρχης, ταβερνιάρης, ταχυδρόμος, τελώνης, τεχνίτης, τσαγκάρης, υπάλληλος, φούρναρης, φρουρός, χωροφύλακας, ψάλτης, ψαράς. Η γυναίκα εμφανίζεται ως: αγρότισσα, γκουβερνάντα, δασκάλα, νοσοκόμα και υπηρέτρια. Οι γυναίκες απασχολούνται σε «κατώτερα» επαγγέλματα, εάν θεωρήσουμε ως τέτοια τα χειρωνακτικά και κακώς αμειβόμενα επαγγέλματα. Ακόμα κι εκείνες οι γυναίκες που είναι μορφωμένες και εργάζονται, δεν ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα, εκείνα που επιφυλάσσονται στις γυναίκες-μητέρες και που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως επαγγέλματα φροντίδας και προσφοράς υπηρεσιών, δηλαδή μια κοινωνικοποιημένη μορφή της εργασίας που εκτελούν οι γυναίκες στο χώρο της οικογένειας. Έτσι η γυναίκα γίνεται δασκάλα και νοσοκόμα, ποτέ όμως γυμνασιάρχης ή γιατρός, καθώς η επαγγελματική καταξίωση προορίζεται μόνο για τους άντρες (Γ' Μέρος, σελ. 57, 116, 136, 184, 192, 231, 269, 277). Ακόμα και όταν η γυναίκα ξεπερνά την περιθωριακή θέση της στον εργασιακό χώρο, αυτή η μεταβολή δεν είναι παρά πλασματική και παραπλανητική. Έτσι π.χ. στο ποίημα «Η Αστροναύτισσα» (Β' Μέρος, σελ. 15) της Ρένας Καρθαίου, το μικρό κορίτσι που θέλει να γίνει αστροναύτισσα διαιώνίζει την εικόνα της γυναικείας υποτέλειας καθώς παραπέμπει στο νοικοκυριό και στην οικιακή εργασία:

Φεύγω, πάω στο φεγγάρι
με βαλίτσες κι άλλα βάρη.
Παίρνω και μια σκούπα τόση,
σκόνες, στάχτες να σαρώσει.
Είμαι εγώ νοικοκυρά
και τα θέλω καθαρά.

.....

Αστροναύτισσα κινάω
στο φεγγάρι για να πάω,
κι αφού εκεί τα συγυρίσω
πάλι θα γυρίσω πίσω.

Από τα Ανθολόγια λείπει παντελώς η εικόνα της σύγχρονης οικογένειας: εργαζόμενη μητέρα, καταμερισμός εργασίας στο σπίτι αλλά και πολυσύνθετες οικογενειακές σχέσεις: υιοθεσία, διαταραγμένες σχέσεις γονέων, διαζύγιο, ανύπαντροι γονείς, μονογονεϊκή

οικογένεια, κ.λπ. Απουσιάζει ακόμα το θέμα της φιλίας μεταξύ γυναικών, της επαγγελματικής καταξίωσης, της συμμετοχής της γυναίκας στα κοινά και σε συλλογική δράση.

Τα κείμενα που ανθολογήθηκαν είτε από το έργο Ελλήνων και Ελληνίδων συγγραφέων είτε από κείμενα της λαϊκής παράδοσης παρουσιάζουν, σε ό,τι αφορά τις αναπαραστάσεις των φύλων, μια εντυπωσιακή συνέπεια: ανταποκρίνονται στις αξιολογικές προδιαγραφές της πατριαρχικής νοοτροπίας. Στα Ανθολόγια δεν παρουσιάζεται σε ό,τι αφορά την απεικόνιση γυναικών, ποικιλία ρόλων αλλά αναπαράγονται στερεότυπα οι ίδιοι γυναικείοι τύποι που προβάλλονται στους μαθητές και στις μαθήτριες ως μοναδικά πρότυπα. Οι ρόλοι αυτοί των γυναικών δε μεταβάλλονται ούτε εμπλουτίζονται –ακόμη και σε κείμενα πρόσφατα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας– όταν οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει σημαντικά, όταν οι γυναίκες έχουν κατακτήσει το δικαίωμα της μόρφωσης και της εργασίας. Υπάρχει, επομένως, σημαντική διαφορά ανάμεσα στις βιωμένες από τις μαθήτριες και τους μαθητές κοινωνικές αλλαγές και στην ανελαστικότητα των γυναικείων παραστάσεων που προσλαμβάνουν από τα κείμενα των Ανθολογίων. Με τον τρόπο αυτό η ιδεολογία που διέπει τα ανθολογημένα κείμενα συντελεί στη συντήρηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών και φυλετικών σχέσεων κυριαρχίας.

Προτάσεις

Το βασικό ερώτημα που προκύπτει απ' αυτά που προηγήθηκαν είναι: τι πρέπει να γίνει ώστε, χωρίς να υποβαθμισθεί το κριτήριο της λογοτεχνικής ποιότητας των κειμένων, να μεταβληθεί η μειονεκτική θέση της γυναίκας στα Ανθολόγια. Στην προσπάθεια να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, επιχειρούμε τη διατύπωση κάποιων προτάσεων που έχουν και έναν ευρύτερο στόχο: τη βελτίωση των Ανθολογίων που έχουν ήδη συμπληρώσει, ως διδακτικό υλικό, 28 χρόνια στην εκπαίδευση.

- Να περιληφθούν περισσότερα κείμενα με ρεαλιστικά και πιο αντιπροσωπευτικά για την εποχή μας γυναικεία πρότυπα. Η επιλογή των κειμένων, εφόσον αποδεχόμεθα τον παιδαγωγικό τους ρόλο, πρέπει να γίνεται λαμβάνοντας συνειδητά υπόψη και την παράμετρο της ισότιμης αντιμετώπισης της γυναίκας. Η σύγχρονη λογοτεχνία έχει να παρουσιάσει πληθώρα τέτοιων κειμένων.

- Να υπάρχει μεγαλύτερο χρονικό φάσμα επιλογής των κειμένων, με την επέκταση του ορίου ανθολόγησης, πράγμα που θα φέρει σε επαφή τις μαθήτριες και τους μαθητές με συγγραφείς νεότερους και κείμενα πιο σύγχρονα, που αντανακλούν την τρέχουσα πραγματικότητα.
- Να υπάρχουν περισσότερα και αντιπροσωπευτικότερα κείμενα γυναικών συγγραφέων. Αυτό θα συμβάλει σε μια διαφορετική αντιμετώπιση της Ιστορίας της Λογοτεχνίας και στην αντικειμενικότερη αξιολόγηση της προσφοράς των γυναικών στη λογοτεχνική παραγωγή.
- Να εμπλουτισθούν τα κείμενα με συγγραφείς της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας λογοτεχνίας, πράγμα που θα συμβάλει, μέσα από τη διακειμενική προσέγγιση, στην απομάκρυνση του εθνοκεντρικού πνεύματος που χαρακτηρίζει τα Ανθολόγια.

Σημειώσεις

1. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας κατά την οποία τα αγόρια ταυτίζονται με την αντρική συμπεριφορά και τα κορίτσια με τη γυναικεία ενσωματώνεται και αποδίδεται στον όρο «ταυτότητα φύλου». Όπως τονίζει η Ει. Badinter (*Η ανδρική ταυτότητα*, μτφρ. Λ. Σταματιάδη, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1994, σελ. 53-54) η απόκτηση της ταυτότητας είναι μια εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία που εμπεριέχει μια θετική σχέση αποδοχών και μια αρνητική σχέση απορρίψεων.

2. Βλ. Μένη Κανατσούλη, *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 1997, σελ. 25.

3. Βλ. J. A. Appleyard, *Becoming a Reader: The Experience of Fiction from Childhood to Adulthood*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991. Προς την κατεύθυνση αυτή, αξιόλογη είναι και η μελέτη του Αντώνη Κάλφα, *Ο Μαθητής ως αναγνώστης. Λογοτεχνική θεωρία και διδακτική πράξη*, εκδ. Τα Τραμάκια, Θεσσαλονίκη, 1993.

4. Για παράδειγμα, τα βιβλία της Λογοτεχνίας «Λογοτεχνικά Αναγνώσματα» του Λυκείου στην περίοδο της δικτατορίας (1967-1979) που εμπεριέχουν σαφείς ιδεολογικοπολιτικές κατευθύνσεις.

5. Βλ. σχετικά και το αφιέρωμα του περιοδικού *Το Δέντρο*, «Το μάθημα της λογοτεχνίας», τεύχ. 56-57, 1990.

6. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι απουσιάζουν εντελώς και μελέτες πάνω στις αναπαραστάσεις των φύλων στα σχολικά βιβλία γυμνασίου και λυκείου. Εντοπίσαμε μόνο μια ανέκδοτη διδακτορική διατριβή με θέμα *Η Γυναικεία Παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου* της Ελένης Λόππα-Γκουνταρούλη (ΠΤΔΕ, ΑΠΘ, 1995). Στη μελέτη

της *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα*, η Μένη Κανατσούλη προσεγγίζει και αναλύει με πληρότητα και σαφήνεια, σχήματα παρουσίασης του γυναικείου φύλου στο ελληνικό παιδικό μυθιστόρημα της περιόδου 1970-1995. Χωρίς να πρόκειται για απεικονίσεις του γυναικείου φύλου σε σχολικά εγχειρίδια αλλά στην παιδική λογοτεχνία εν γένει, το βιβλίο αυτό θα πρέπει να αποτελεί βασικό εργαλείο δουλειάς για κάθε ερευνήτρια και ερευνητή στο πεδίο αυτό. Στη μελέτη της, *Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου*, «Η Τζένη πίσω από το τζάμι», (εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1995), η Αλ. Φρειδερίκου μελετά τις στερεότυπες εικόνες της γυναίκας στα εγχειρίδια «Η Γλώσσα μου» των τεσσάρων πρώτων τάξεων.

7. Βλ. Μ. Κανατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 17.

8. Αν και δεν αποτελεί αντικείμενο της μελέτης αυτής μια παρουσίαση «εφ' όλης της ύλης» των Ανθολογίων, δεν μπορούμε να μη σχολιάσουμε κάποιες πλευρές τους. Από την καταμέτρηση των κειμένων των τριών Ανθολογίων διαφαίνεται η σαφής προτίμηση σε έργα ανδρών συγγραφέων (βλ. και υποσημείωση 10). Ένα μεγάλο τμήμα των αποσπασμάτων έχει γραφεί στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα (1907 μέχρι 1950), ενώ λείπουν εντελώς σύγχρονα έργα. Ο εθνοκεντρισμός των Ανθολογίων είναι έκδηλος –πράγμα που ενισχύεται και από την απουσία έργων ξένων συγγραφέων σε μετάφραση– για παράδειγμα στο Γ' Μέρος, 26 από τα 91 κείμενα (πεζά, ποιήματα, δημοτικά, προσευχές και νανουρίσματα) έχουν ως θέματα ιστορικά γεγονότα του Έθνους, ορισμένα μάλιστα επανέρχονται (όπως για παράδειγμα το θέμα της προσφυγιάς και της Κατοχής) επιτακτικά. Από τα αποσπάσματα των λογοτεχνικών έργων εκλείπουν παντελώς σύγχρονοι προβληματισμοί (θέματα εκπαίδευσης, αγωγής του πολίτη, διφυλικών σχέσεων, οικολογικών ευαισθησιών, κ.λπ.) και άλλα ζητήματα που συναντά το παιδί σε καθημερινή βάση, τόσο στο οικογενειακό όσο και στο εξωοικογενειακό του περιβάλλον. Εντύπωση προκαλούν στο σύγχρονο αναγνώστη κείμενα με θέματα και τίτλους μακάβριους («Ο τάφος», «Για το θάνατο της θυγατέρας της Ναθαλίας», «Δύο παιδιά μπροστά σ' ένα τάφο», κ.λπ.) και εύλογα αναρωτιέται κανείς για την παιδαγωγική τους σημασία εφόσον δύσκολα μπορεί να δεχθεί ότι η εξοικείωση με την ιδέα του θανάτου γίνεται σ' αυτή την ηλικία μέσα από μια τέτοιου είδους λογοτεχνική προσέγγιση. Στο κλασικό πλέον βιβλίο *Helping Children Cope: Mastering Stress through Books and Stories* (The Free Press, New York, 1978), η Joan Fassler υποστηρίζει ότι οι ιστορίες των ηρώων και ηρωίδων των κατάλληλων για την ηλικία του κάθε παιδιού λογοτεχνημάτων μπορούν να βοηθήσουν τους μικρούς αναγνώστες στην αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων (διαζύγιο, προσφυγιά, αρρώστια, θάνατος). Τα κείμενα όμως αυτά θα πρέπει ειδικά να απευθύνονται σε παιδιά και να συνοδεύονται από παρεμβάσεις των ενηλίκων (γονέων, εκπαιδευτικών) που θα έχουν ως στόχο να εξαλείψουν το συναίσθημα της ανασφάλειας που αισθάνεται το παιδί μπροστά στο παράλογο και στο μη αναστρέψιμο του θανάτου. Για την προσέγγιση του

θανάτου από το παιδί και τις συχνά αντίθετες απόψεις παιδαγωγών και ψυχολόγων στη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. το άρθρο των Λ. Πέτροβιτς, Ανδρουτσοπούλου και Α. Ανδρουτσοπούλου, «Η βιβλιοθεραπευτική προσέγγιση της Joan Fassler: Βοηθώντας τα παιδιά να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα του θανάτου», *Διαδρομές*, no 49, 1998, σελ. 18-24 και M. Tamm and A. Granqvist, «The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study o drawings», *Death studies*, τεύχ. 19, Μάρτιος 1995, σελ. 203-222.

9. Για παράδειγμα στο Γ' Μέρος 53 αποσπάσματα είναι γραμμένα από άνδρες και 7 από γυναίκες. Τα Α' και Β' Μέρη που απευθύνονται στα παιδιά της α' και β' Δημοτικού, βρithουν ανώνυμων αποσπασμάτων (κείμενα από Αλφαβητάρια, δημοτικά τραγούδια, προσευχές και γλωσσολόγες), πράγμα που δυσχεραίνει μια σαφή τοποθέτηση στο πρόβλημα της ισότητας παρουσίας των δύο φύλων στα Μέρη αυτά.

10. Βλ. Μ. Κανατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 45.

11. Η Αλεξάνδρα Φρειδερίκου (New York, σελ. 27) αναφέρει κάποιες «ελληνικές ιδιομορφίες»: «Αντίθετα προς την πρακτική που επικρατεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η χρήση συγκεκριμένων εγχειριδίων γλωσσικής διδασκαλίας είναι και αποκλειστική και υποχρεωτική για όλα τα ελληνικά σχολεία (...). Έτσι, τα αναγνωστικά στην Ελλάδα αποκτούν ιδιαίτερη σπουδαιότητα, κυρίως επειδή αποτελούν τα μοναδικά εργαλεία που έχει ο δάσκαλος στη διάθεσή του και μάλιστα με την απαγόρευση κάθε άλλης επιλογής». Για το θέμα αυτό βλ. και Μ. Elias, *Faiblesse et prégnance de la forme scolaire: le paradoxe grec*, éd. G. Vincent, Presses Universitaires, Lyon, σελ. 173-192.

12. Βλ. J. Verrier, *Nous enseignons la littérature*, éd. Syros, Paris, 1986, και *Η διδασκαλία της λογοτεχνίας* (Πρακτικά Συνεδρίου του Σεριζι), μπφρ. Ι. Βασιλαράκης, Αθήνα, 1975.

13. Ανάλογες απόψεις βλ. και στο: R. Frasher, A. Walker, «Sex Role in Early Reading Textbooks», in *Women and Education*, ed. S. E. Maccia, C. T. Charles, σελ. 226-239.

14. Σχετικά με την ανάλυση περιεχομένου σε έρευνες πάνω σε παιδικά λογοτεχνήματα βλ. Μ. Κανατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 54-58. Για την ανάλυση περιεχομένου εν γένει: Μ. Πάλλα, «Η ανάλυση περιεχομένου», *Φιλολόγος*, τεύχ. 67, Άνοιξη 1992, σελ. 45-54 και Ο. R. Holsti, *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Reading, Addison-Wesley, 1969.

15. L. M. Anderson, *Thinking about Women: Sociological Perspectives on Sex and Gender*, Collier Macmillan, London, 1988, σελ. 92-93.

16. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η διαδικασία της ανάγνωσης και οι ποικίλες επιδράσεις της διαφέρουν στην περίπτωση του εξωσχολικού λογοτεχνικού βιβλίου που αδιαφορεί για το διδακτισμό που εμπεριέχεται στη σχολική διαδικασία και, μακριά από κάθε σαφή παιδαγωγική κατεύθυνση, κινείται με περισσότερη ελευθερία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια ρεαλιστικότερη και ριζοσπαστικότερη απεικόνιση ακόμη και πρό-

σφατων ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων που επιδρούν στη διαμόρφωση ιδεολογημάτων για τα φύλα και τους ρόλους τους σε ενδοοικογενειακό και εξωοικογενειακό πλαίσιο.

17. Η μητρότητα υπήρξε ανέκαθεν κύριο θέμα των αναγνωστικών χειριδίων. Τα παλιά αναγνωστικά παρουσίαζαν τη μητέρα στο ρόλο της μάνας-νοικοκυράς (βλ. Μ. Νίλσεν, *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980, σελ. 112-113) ενώ τα σημερινά αναγνωστικά δεν την εμφανίζουν αποκλειστικά στην οικιακή της διάσταση και αυτό διαφαίνεται τόσο από το κείμενο όσο και από την εικονογραφία που το πλαισιώνει (βλ. Αλ. Φρειδερίκου, *όπ. παρ.*, σελ. 51-58).

18. Το δέντρο υψώνεται πανέμορφο
και πρασινίζει και ευωδιάζει.

τ' άνθη, τα φύλλα καμαρώνομε,
τη ρίζα - ποιος τη λογαριάζει;

Μα εκείνη, ταπεινή κι αθώρητη,
-μάνα γεμάτη καλοσύνη-
από τη σάρκα, από το αίμα της
την ομορφιά του δέντρου δίνει.

19. «... Τότε τα δύο πουλιά κοίταξαν ακόμη μια φορά το ξένο αυγό, και αφού κοιτάχτηκαν μέσα στα μάτια, σα να συμφώνησαν, τ' αγκάλιασαν με τα φτερά τους και το ανακάτεψαν με τα άλλα πέντε ασπρουδερά αυγουλάκια τους.

- Ε! Τι πέντε, τι έξι, είπε η τρυποφράχτισσα. χώρο έχουμε. Θα το κλωσήσω μαζί με τα δικά μας.

- Θα γίνει παιδί μας, είπε ο τρυποφράχτης κι άνοιξε τα φτερά του με χαρά κι έφυγε να φροντίσει για φαγητό ...».

Στο κείμενο αυτό καθώς και στο κείμενο της Γεωργίας Ταρσούλη «Μάνα και ψυχομάνα» (Μέρος Β', σελ. 34) θίγεται και πάλι το θέμα της οικογένειας με υιοθετημένο παιδί. Φυσική και θετή μητέρα παρουσιάζονται στο κείμενο ισοδύναμες.

20. Στην παραδοσιακή κοινωνία η μητρότητα θεωρούνταν ιερή και η στάση της κοινότητας απέναντι στη μητέρα εμπειρείχε σεβασμό καθώς ήταν ο φορέας μιας καινούριας ζωής. Οι γυναίκες της υπαίθρου δεν μπορούσαν να διανοηθούν άλλο λόγο ύπαρξης από τη μητρότητα. Μέσα απ' αυτήν, η γυναίκα δικαιωνόταν και, έστω και ανεπίσημα, επέβαλε την «συγκυριαρχία» της μαζί με τον άντρα, μέσα σε μια αυστηρά δομημένη κοινωνική πραγματικότητα (βλ. Χ. Δ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1989).

21. «-Μα στάσου είπε [ο καπετάν Μπούρας]. Εσύ κλαις θαρρώ! Τ' είναι αυτά Αντρέα! Οι γυναίκες κλαίνε, γιέ μου. Εσύ τώρα είσαι θαλασσινός. Κι αυτά τα κλάματα είναι στεριανά, ε; (Στρατής Μυριβήλης, «Στα πανιά», Β' Μέρος, σελ. 286).

«Εσείς τα κορίτσια όλο αφορμές γυρεύετε για να κλαίτε, είπε περιφρονητικά [ο Αντώνης]. Και τώρα βρίσκεις αφορμή πως θα σε δειρεί η θεία, χωρίς να ξέρεις τίποτα» (Β' Μέρος, σελ. 174).

22. Δύο κείμενα –αποσπάσματα ιστορικών μυθιστορημάτων– παρουσιάζουν τη γυναίκα δυναμική, αποφασιστική και γενναία. Είναι το μικρό κορίτσι που απηφά το φόβο και μετέχει στην Εθνική Αντίσταση (Γ' Μέρος, Χρήστος Ζαλοκώστας, «Μέρες του 1943», σελ.195) και η νέα κοπέλα του Κυπριακού Αγώνα, η Στάλω που βοηθά το ένοπλο αντάρτικο έστω κι αν ο αφηγητής διατηρεί τις «επιφυλάξεις» του:

«Δεν άργησα, βέβαια, να πειστώ μ' όλη την αντίδραση μου, πως κι ε-
να κορίτσι μπορούσε να βγάλει πέρα για πέρα ασπροπρόσωπο το σπίτι,
όταν άρχισαν τόσα δα κοριτσάκια να κρύβουν τις χειροβομβίδες στις
τσάντες τους και τα πιστόλια στον κόρφο τους. Ανεξάρτητα, όμως, απ'
αυτό, το σπίτι μας ασφαλώς δεν περίμενε να βγει απ' τη Στάλω ασπρο-
πρόσωπο».

23. Μένη Κανατσούλη, «Θέματα φύλου στο δημοτικό σχολείο», στο
Φύλο και Σχολική Πράξη, Συλλογή Εισηγήσεων (επιμ. Β. Δεληγιάννη και
Σ. Ζώγου), εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 303-315.

24. R. Bottigheimer, *Grimm's Bad Girls and Bad Boys. The Moral and
Social Vision of the Tales*, Yale University Press, New Haven and London,
1987. Βλ. ακόμη τη μελέτη της Mireille Piarotas, *Des Contes et des Fem-
mes*, Imago, Paris, 1996.

25. «–Καλά θα κάμουμε, λέω, να περάσουμε αύριο το ποτάμι και να
πάμε στον αντικρινό τον κήπο.

- Όπως θέλεις, άντρα μου, λέει η τυφλοποντικίνα πρόθυμα ... !
- Εδώ είναι πιο βολικά να τρυπώσουμε, είπε ο τυφλοπόντικας.
- Όπως ξέρεις, άντρα μου» (Β' Μέρος, σελ. 213).

26. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις που η γυναίκα έχει δυναμικό και
αποφασιστικό λόγο όπως η Ανθή που «όσο ήταν όμορφη, καμάρι των
ματιών, άλλο τόσο ήταν προκομμένη, έξυπνη και θαρρετή» (Γ' Μέρος,
σελ. 104). Η Ανθή, στο κείμενο «Αποκάλυψη μέσα στη νύχτα» αποκτά
την κυριότητα του λόγου και, υπερβαίνοντας τη γλωσσική και κοινωνική
της νόρμα, δείχνει αποφασιστική –«Θα σας πάω εγώ! ... είπε. Να βια-
στείτε για το Θεό!»– και οδηγεί τους συναγωνιστές της τον Κρητικό
Αγώνα στο φυλάκιο του εχθρού.

Το σχολικό κέντρο: Οι απόψεις των γονέων

Χρήστος Θεοφιλίδης*
Λεωνίδας Κυριακίδης**

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη των απόψεων των γονέων για το σχολικό κέντρο. Η έρευνα αφορά δύο σχολικά κέντρα στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου και τα δεδομένα της συγκεντρώθηκαν με ερωτηματολόγιο και συνεντεύξεις. Ποσοστό 90.5% των γονέων δήλωσαν σαφώς ότι προτιμούν το σχολικό κέντρο γιατί αυτό προσφέρει αρτιότερη εκπαίδευση (περισσότερη άμεση διδασκαλία, καλύτερη στελέχωση της σχολικής μονάδας, πιο κατάλληλοι χώροι και πλουσιότερος εξοπλισμός, αλληλοστήριξη εκπαιδευτικών) και δημιουργεί προοπτική για αποτελεσματικότερη κοινωνικοποίηση των παιδιών. Ταυτόχρονα οι γονείς επισήμαναν ότι το σχολικό κέντρο δυσχεραίνει την επικοινωνία σχολείου και οικογένειας και ταυτόχρονα μειώνει τον παιδαγωγικό και πολιτιστικό ρόλο του σχολείου στην μικρή κοινότητα.

Εισαγωγή

Μια από τις τάσεις που υπάρχουν σήμερα στη δημοτική εκπαίδευση της Ελλάδας και της Κύπρου είναι η δημιουργία σχολικών κέντρων με την κατάργηση ολιγοθέσιων¹ σχολείων και τη συνένωση τους σε μεγαλύτερες σχολικές μονάδες. Στο Ελλαδικό εκ-

---

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.

** Καθηγητής στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου.

παιδευτικό σύστημα πολιτικοί, εκπαιδευτικοί και συνδικαλιστικοί φορείς έχουν ταχθεί υπέρ της κατάργησης ολιγοθέσιων σχολείων και της συγχώνευσης τους σε σχολικά κέντρα (βλέπε Γιακαλλής, 1984; Γιάννου, 1986; Δαρδαμάκης, 1987; Κέλλης 1993; Ψαρρός, 1984). Η πολιτική της κατάργησης ολιγοθέσιων σχολείων εφαρμόστηκε και στην Κύπρο κατά τις τελευταίες δυο δεκαετίες με αποτέλεσμα να καταργηθούν συνολικά 135 ολιγοθέσια σχολεία και να δημιουργηθούν 54 σχολικά κέντρα. Αναμφίβολα η κατάργηση ολιγοθέσιων σχολείων και η δημιουργία σχολικών κέντρων είναι καινοτομία η οποία έχει τόσο εκπαιδευτικές όσο και κοινωνικές προεκτάσεις.

Η πιο πάνω πολιτική είναι αποτέλεσμα ορθολογιστικής προσέγγισης η οποία προέκυψε από μελέτες αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών συστημάτων. Τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν στις εν λόγω μελέτες αφορούσαν αποτελέσματα στον ακαδημαϊκό, κοινωνικό, και οικονομικό τομέα (βλέπε Bell & Singworth, 1987; Bray, 1987; Forsythe, 1983; Forward, 1988; Galton, 1993; Hopkins & Ellis, 1991; Howels, 1982; Nash, Williams & Evans, 1976; Tomlison, 1992; Turney, Sinclair & Cairns, 1980). Από τις μελέτες αυτές διαπιστώθηκε ότι οι κλίμακες οικονομίας δεν ευνοούν το ολιγοθέσιο σχολείο. Συνεπώς, με βάση το οικονομικό κριτήριο, ενδείκνυται η συγχώνευση μικρών σχολικών μονάδων σε μεγαλύτερες. Διαπιστώθηκε επίσης ότι από ακαδημαϊκή άποψη το μικρό σχολείο συγκεντρώνει μειονεκτήματα (υποβάθμιση μερικών θεμάτων του αναλυτικού προγράμματος, περιορισμένος εξοπλισμός) αλλά και πλεονεκτήματα (αγωγή στην αυτόβουλη και αυτοκατευθυνόμενη μάθηση) (Παπασταμάτης, 1996).

Η προβληματική της μελέτης σχετίζεται με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του σχολικού κέντρου όπως τα αντιλαμβάνονται οι γονείς. Η κατάργηση του σχολείου είναι δυνατό από τη μια να οδηγήσει μια μικρή κοινότητα σε μαρασμό και από την άλλη να δημιουργήσει για τους γονείς πρακτικές δυσκολίες. Ταυτόχρονα, όμως, η μετακίνηση του παιδιού σε μεγάλη σχολική μονάδα μπορεί να δημιουργήσει καλύτερες προοπτικές μάθησης και ευρύτερους ορίζοντες κοινωνικοποίησης. Πώς τοποθετούνται στα θέματα αυτά γονείς που είχαν εμπειρία του σχολικού κέντρου;

Το ερευνητικό πρόβλημα

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι η συγχώνευση ολιγοθέσιων σχολείων και η δημιουργία σχολικών κέντρων έχει εκπαιδευτικές, κοινωνικές και πραγματολογικές παραμέτρους. Οι γονείς, ως άμεσοι δέκτες της εν λόγω απόφασης, αναμένεται να έχουν ουσιαστικές απόψεις επί του θέματος.

Η εκπαιδευτική παράμετρος της δημιουργίας σχολικών κέντρων σχετίζεται με τρία επιμέρους θέματα. Στο ολιγοθέσιο σχολείο ο εκπαιδευτικός είναι επιφορτισμένος να υπηρετήσει όλους τους τομείς του σχολικού προγράμματος και να απασχολεί δημιουργικά την ίδια στιγμή περισσότερες από μια τάξη μαθητών. Η οργανωτική αυτή ρύθμιση δημιουργεί προβλήματα τόσο για τον εκπαιδευτικό όσο και το μαθητή. Ο εκπαιδευτικός αντιμετωπίζει φόρτο εργασίας. Ο μαθητής είναι υποχρεωμένος να εργάζεται σιωπηρά την ώρα που ο εκπαιδευτικός εργάζεται με τους μαθητές κάποιας άλλης τάξης. Η δημιουργία σχολικού κέντρου, ιδίως όταν αυτό είναι τουλάχιστον εξατάξιο, παρέχει τη δυνατότητα συνεχούς άμεσης διδασκαλίας γιατί ο εκπαιδευτικός έχει τη δυνατότητα να αφιερώσει όλο το χρόνο του για τα παιδιά μιας τάξης μόνο. Έπειτα, η στελέχωση της σχολικής μονάδας με περισσότερα μέλη εκπαιδευτικού προσωπικού δίνει τη δυνατότητα στις εκπαιδευτικές αρχές να τοποθετήσουν στη σχολική μονάδα άτομα με ειδικότητα σε κάποιο τομέα. Τέλος, με αυξημένο αριθμό μαθητών εξασφαλίζεται μεγαλύτερη κυβερνητική χορηγία, γεγονός που οδηγεί σε καλύτερο εξοπλισμό της σχολικής μονάδας.

Η κοινωνική διάσταση της δημιουργίας σχολικών κέντρων σχετίζεται με δύο επιμέρους θέματα. Το πρώτο αφορά στην κοινωνικοποίηση των μαθητών. Ο κοινωνικός ορίζοντας των παιδιών διευρύνεται. Η επικοινωνία και αλληλεπίδραση τους επεκτείνεται, υπερβαίνει τα στενά όρια της μικρής κοινότητας και πραγματοποιείται σε ευρύτερο κοινωνικό πεδίο στο οποίο συμμετέχουν και παιδιά άλλων κοινοτήτων. "Η μεγάλη σχολική μονάδα διευρύνει τον ορίζοντα των παιδιών", λέγει ο Bray (1987), "και βοηθεί τα παιδιά να συναντήσουν και άτομα πέραν του άμεσου περιβάλλοντος" (σ. 18). Ωστόσο με τη δημιουργία σχολικών κέντρων διαφοροποιείται ο ρόλος του σχολείου στη μικρή κοινότητα. Για τη μικρή κοινότητα, εκτός από χώρος μάθησης, το σχολείο είναι τις πιο πολλές φορές και "κέντρο κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης" (Παπασταμάτης, 1996, σ. 48). Δεν είναι μόνο ότι το σχολείο γίνεται κέντρο για δραστηριότητες της κοινότητας. Είναι και

το γεγονός ότι ο δάσκαλος στη μικρή κοινότητα ασκεί ηγετικό ρόλο και η επικοινωνία του με τα μέλη της κοινότητας είναι συχνή και άμεση. "Ο ρόλος του σχολείου", λέγει ο Παπασταμάτης (1996), "εκτείνεται πέρα των αιθουσών του" (σ. 49). Η σχολική μονάδα γίνεται κοινοτικό σχολείο και πολιτιστικό κέντρο της κοινότητας. Η κατάργηση, συνεπώς, ενός ολιγοθέσιου σχολείου αναιρεί τον πιο πάνω πολιτιστικό ρόλο ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Η πραγματολογική παράμετρος της δημιουργίας σχολικών κέντρων σχετίζεται με τις δυσκολίες ασφαλούς πρόσβασης των μαθητών προς και από το σχολείο καθώς και με τη δυσκολία των γονέων να επικοινωνούν με το σχολείο για να ενημερώνονται για τα αποτελέσματα της μορφωτικής προσπάθειας των παιδιών τους.

Η προσοχή στη μελέτη αυτή εστιάζεται στις απόψεις των γονέων για το σχολικό κέντρο. Οι γονείς είναι άμεσοι δέκτες των υπηρεσιών του σχολικού κέντρου και συνεπώς έχουν αρκετές ευκαιρίες να γνωρίσουν τα προβλήματα λειτουργίας του. Στόχος της μελέτης είναι να διερευνήσει τις απόψεις των γονέων για το σχολικό κέντρο και να φέρει στο προσκήνιο τις στάσεις και αντιλήψεις τους γι' αυτό. Πώς βλέπουν οι γονείς το σχολικό κέντρο, θετικά ή αρνητικά; Ποια είναι τα θετικά και ποια τα αρνητικά στη λειτουργία του και γιατί προκύπτουν ως τέτοια;

Για να απαντηθούν τα πιο πάνω ερωτήματα χρησιμοποιούνται δεδομένα σχετικής έρευνας, η οποία έγινε σε δύο σχολικά κέντρα της Κύπρου με διάρκεια λειτουργίας 14 και 8 χρόνια αντίστοιχα.

Το ερευνητικό πεδίο

Η μελέτη είναι περιπτωσιολογικού χαρακτήρα και αφορά δυο σχολικά κέντρα στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου. Η αναφορά στα κέντρα αυτά γίνεται πιο κάτω με τους όρους *Σχολική Μονάδα Α* και *Σχολική Μονάδα Β*.

Σχολική Μονάδα Α

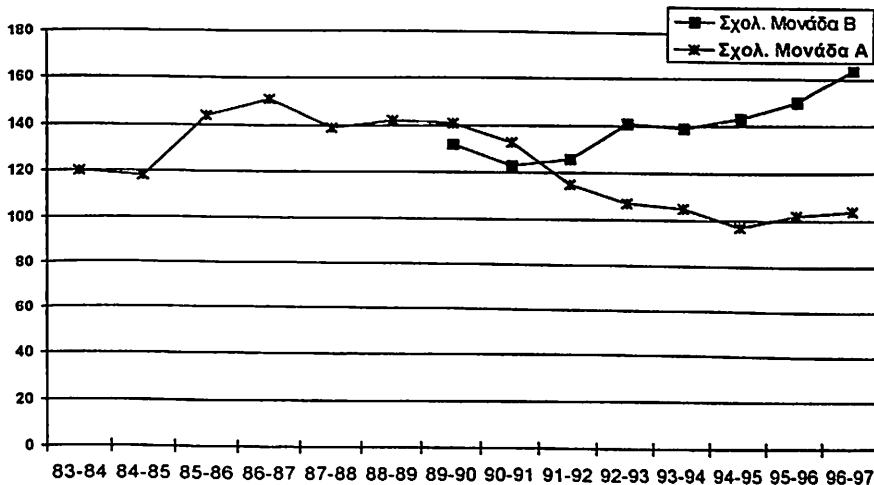
Η Σχολική Μονάδα Α δημιουργήθηκε με την κατάργηση τριών διθέσιων και δύο μονοθέσιων σχολείων. Οι πέντε κοινότητες βρίσκονται στην οροσειρά του Τροόδους, σε ακτίνα 8 χιλιομέτρων κατ' ανώτατο όριο από το σχολικό κέντρο. Η περιοχή είναι ορεινή. Στην περιοχή εφαρμόστηκε αναπτυξιακό πρόγραμμα, το οποίο

χρηματοδότησε η Διεθνής Τράπεζα. Μέρος αυτού του αναπτυξιακού προγράμματος ήταν η δημιουργία του σχολικού κέντρου.

Το σχολικό κέντρο ξεκίνησε τη λειτουργία του το ακαδημαϊκό έτος 1983-84 με συνολικό αριθμό 120 μαθητών. Σήμερα φοιτούν σ' αυτό 104 μαθητές. Η αυξομείωση του μαθητικού πληθυσμού στα 14 χρόνια λειτουργίας του σχολικού κέντρου φαίνεται στο Σχεδιάγραμμα 1.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ο αριθμός μαθητών που φοίτησαν στα δυο σχολικά κέντρα από την ίδρυσή τους μέχρι σήμερα

Στο σχολείο υπηρέτησαν μέχρι σήμερα 5 διευθυντές και 42 δάσκαλοι. Κατά την περίοδο διεξαγωγής της μελέτης υπηρέτησαν στο σχολείο 7 δάσκαλοι με μέσο όρο διδακτικής υπηρεσίας 4.0 χρόνια, μια βοηθός διευθύντρια και ο διευθυντής.

Το σχολικό κτίριο ολοκληρώθηκε το 1982 και είναι αρκετά λειτουργικό. Το σχολείο διαθέτει 6 αίθουσες διδασκαλίας, αίθουσα οικιακής οικονομίας, αίθουσα σχεδιασμού και τεχνολογίας καθώς και τους απαραίτητους γραφειακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Όλοι οι εσωτερικοί χώροι του σχολείου θερμαίνονται με σύστημα κεντρικής θέρμανσης. Η πρόσβαση στους εσωτερικούς χώρους του γίνεται από τρεις εισόδους. Στους εξωτερικούς χώρους του

σχολείου περιλαμβάνεται σχολικός κήπος και γήπεδα ποδοσφαίρου και καλαθόσφαιρας.

Η μεταφορά των παιδιών γίνεται με ειδικά λεωφορεία. Το κόστος της μεταφοράς καλύπτεται από κυβερνητική χορηγία.

Σχολική Μονάδα Β

Στη Σχολική Μονάδα Β φοιτούν παιδιά που κατοικούν σε οκτώ μικρές κοινότητες, οι οποίες επίσης βρίσκονται στην οροσειρά του Τροόδου σε ακτίνα 10 χιλιομέτρων κατ' ανώτατο όριο από το σχολικό κέντρο και πολύ κοντά στο σύμπλεγμα κοινοτήτων που αποτελούν τη Σχολική Μονάδα Α. Οι κάτοικοι της περιοχής ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία.

Το σχολικό κέντρο λειτούργησε το ακαδημαϊκό έτος 1989-90. Η προσπάθεια δημιουργίας της σχολικής μονάδας ξεκίνησε το ακαδημαϊκό έτος 1983-84. Πραγματοποιήθηκαν ενημερωτικές συγκεντρώσεις για γονείς και επισκέψεις των μελών των κοινοτικών αρχών της περιοχής στη Σχολική Μονάδα Α. Ως μεταβατικό στάδιο προηγήθηκε η δημιουργία τριών διθέσιων σχολείων.

Η Σχολική Μονάδα Β ξεκίνησε με 132 μαθητές. Κατά το χρόνο διεξαγωγής της μελέτης φοιτούσαν σ' αυτό 164 μαθητές. Η αυξομείωση του μαθητικού πληθυσμού στα οκτώ χρόνια λειτουργίας του σχολείου φαίνεται στο Σχεδιάγραμμα 1. Από το σχεδιάγραμμα προκύπτει ότι ο αριθμός των μαθητών κρατήθηκε σταθερός τα πρώτα πέντε χρόνια λειτουργίας του σχολείου και πως μετά το 1993 παρατηρείται σταδιακή αύξηση του μαθητικού πληθυσμού.

Στο σχολείο υπηρέτησαν μέχρι σήμερα 6 διευθυντές και 38 δάσκαλοι. Την άνοιξη 1997, χρόνο διεξαγωγής της μελέτης, υπηρέτουσαν στο σχολείο 6 δάσκαλοι, με μέσο όρο διδακτικής υπηρεσίας 4.5 χρόνια, και ο διευθυντής.

Το σχολικό κτίριο βρίσκεται στο κέντρο της περιοχής και είναι ιδιαίτερα λειτουργικό: διαθέτει 6 αίθουσες διδασκαλίας, αίθουσα μουσικής, αίθουσα οικιακής οικονομίας, αποδυτήρια κοριτσιών και αγοριών καθώς και γραφειακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Οι αίθουσες διδασκαλίας ανοίγουν σε μεγάλη εσωτερική αυλή η οποία μετατρέπεται σε αίθουσα πολλαπλής χρήσεως. Το σχολείο διαθέτει επίσης κεντρική θέρμανση. Στους εξωτερικούς χώρους του σχολείου περιλαμβάνονται γήπεδα ποδοσφαίρου, καλαθόσφαιρας και πετόσφαιρας.

Και σ' αυτή την περίπτωση η μεταφορά των παιδιών γίνεται με ειδικά λεωφορεία και το κόστος της καλύπτεται από κυβερνητική χορηγία.

Μεθοδολογία

Πληθυσμός και δείγμα

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν όλες οι οικογένειες που είχαν παιδιά τα οποία φοιτούσαν στις δύο πιο πάνω σχολικές μονάδες (συνολικά 168 οικογένειες). Όλα τα μέλη του πληθυσμού περιλήφθηκαν στο δείγμα. Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα προωθήθηκε σε κάθε οικογένεια μέσω της διευθυντικής ομάδας κάθε σχολικού κέντρου. Από τις 65 οικογένειες που είχαν παιδιά στη Σχολική Μονάδα Α συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο 56 (ποσοστό ανταπόκρισης 86.1%). Το ποσοστό ανταπόκρισης ήταν εξίσου ψηλό και στη Σχολική Μονάδα Β. Από τις 103 οικογένειες συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο 90 (ποσοστό ανταπόκρισης 87.4%).

Συλλογή δεδομένων

Τα δεδομένα της έρευνας συγκεντρώθηκαν με δύο μεθόδους: με συμπλήρωση ειδικού ερωτηματολογίου και με διενέργεια συνεντεύξεων.

Το ερωτηματολόγιο συνδυάζει ερωτήσεις κλειστού και ανοικτού τύπου. Οι ερωτήσεις κλειστού τύπου στηρίζονταν στη χρήση κατηγορικής κλίμακας (ναι - όχι) για τη σκοπιμότητα φοίτησης σε σχολικό κέντρο και τους λόγους επίσκεψης των γονέων στο σχολείο. Οι κλειστές ερωτήσεις συνοδεύονταν από ερωτήσεις ανοικτού τύπου με τις οποίες οι γονείς καλούνταν να αιτιολογήσουν την απάντηση που έδωσαν στις κλειστές ερωτήσεις. Οι πρώτες βοήθησαν να γίνει ποσοτική ανάλυση και οι δεύτερες συνέβαλαν ώστε να γίνει ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν.

Η συνέντευξη ήταν ημιδομημένου τύπου και αφορούσε στη σκοπιμότητα δημιουργίας σχολικού κέντρου καθώς και στα αποτελέσματα και προβλήματα της φοίτησης σε σχολικό κέντρο. Στη συνέντευξη κλήθηκαν να πάρουν μέρος έξι γονείς από κάθε Σχολική Μονάδα. Οι απόψεις που εξέφρασαν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης αξιοποιήθηκαν με εφαρμογή της μεθόδου "ανάλυση περιεχομένου" (Denscombe, 1984).

Αποτελέσματα

Βασικός σκοπός της έρευνας ήταν να εξεταστεί κατά πόσο οι γονείς βλέπουν θετικά ή αρνητικά το σχολικό κέντρο και να επισημανθούν οι λόγοι που διαμορφώνουν τις αντιλήψεις τους για το θέμα αυτό. Από τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν μέσω του ερωτηματολογίου και των συνεντεύξεων προκύπτει ότι οι γονείς, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, βλέπουν θετικά το σχολικό κέντρο. Ποσοστό 90.5% δήλωσαν ότι προτιμούν το σχολικό κέντρο παρά το μικρό σχολείο της κοινότητας τους. Το μήνυμα, συνεπώς, είναι σαφές: 9 στους 10 γονείς πιστεύουν ότι το σχολικό κέντρο προσφέρει πολύ περισσότερα στα παιδιά τους από ό,τι ένα ολιγοθέσιο σχολείο. 1/4ταν οι γονείς παρακλήθηκαν να δώσουν περισσότερες πληροφορίες για τις απόψεις τους, επισήμαναν τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιδράσεις του σχολικού κέντρου. Ανάμεσα στις θετικές επιδράσεις συγκαταλέγονται η αρτιότερη εκπαίδευση την οποία προσφέρει το σχολικό κέντρο σε σύγκριση με το ολιγοθέσιο σχολείο, η μείωση του φόρτου εργασίας του εκπαιδευτικού, η δυνατότητα στελέχωσης με εκπαιδευτικούς οι οποίοι έχουν ειδικά προσόντα και η δυνατότητα καλύτερου εξοπλισμού και αποτελεσματικότερης κοινωνικοποίησης. Τα αρνητικά σχόλια σχετίζονται με τη μείωση του πολιτισμικού ρόλου του σχολείου και τη δυσκολία επικοινωνίας με τους γονείς. Ωστόσο τα αρνητικά σχόλια δεν αίρουν τα θετικά στοιχεία της φοίτησης σε σχολικό κέντρο.

Θετικά σχόλια

Από τα σχόλια των γονέων προέκυψε ότι η εκπαίδευση που προσφέρει το σχολικό κέντρο υπερέρχει εκείνης του ολιγοθέσιου σχολείου τόσο για ακαδημαϊκούς όσο και κοινωνικούς λόγους. Στους ακαδημαϊκούς λόγους συμπεριλαμβάνονται οι εξής τέσσερις:

Ο χρόνος της άμεσης διδασκαλίας αυξάνεται. Αυτό συμβαίνει γιατί ο εκπαιδευτικός έχει την ευθύνη μιας τάξης. Η σιωπηρή εργασία μειώνεται και έτσι υπάρχει περισσότερη άμεση διδασκαλία. Τα παρακάτω σχόλια των γονέων κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων είναι ενδεικτικά.

Τον τότε καιρό είχαμε ένα δάσκαλο ο οποίος έκανε μάθημα σε τρεις τάξεις ταυτόχρονα. Τώρα η κάθε τάξη έ-

χει το δικό της δάσκαλο, ο οποίος διδάσκει τα παιδιά συνέχεια και τους δίνει σημασία ... Όταν ένας μαθητής εργάζεται σιωπηρά σπαταλεί ένα μέρος του χρόνου του. Είναι πολύ διαφορετικό να υπάρχει ένας δάσκαλος που να ασχολείται συνέχεια με τα παιδιά, να τα καθοδηγεί και να τα βοηθά. Είναι πολύ διαφορετικό να γράφεις μόνος σου και να μην έχεις βοήθεια.

Συνεπακόλουθο της ενασχόλησης με μια τάξη είναι η μείωση του φόρτου εργασίας του εκπαιδευτικού και η διευκόλυνση στην εργασία του. "Είναι δύσκολο να εργάζεται κάποιος με έξι τάξεις ταυτόχρονα", τόνισε ένας από τους γονείς. "Στο περιφερειακό μας σχολείο υπάρχει ένας δάσκαλος για κάθε τάξη και αυτό βοηθεί τους δασκάλους να κάνουν καλύτερα το μάθημα τους".

Έπειτα, το σχολικό κέντρο διαθέτει περισσότερους και πιο κατάλληλους χώρους καθώς και πλουσιότερο εξοπλισμό. Οι δύο σχολικές μονάδες στις οποίες αναφέρεται η έρευνα διαθέτουν καθεμιά τους σύγχρονο διδακτήριο με ειδικές αίθουσες για τη διδασκαλία ορισμένων θεμάτων (π.χ. οικιακή οικονομία, σχεδιασμός και τεχνολογία, μουσική) και κατάλληλους εξωτερικούς χώρους για αθλοπαιδιές. Επίσης, ο αυξημένος αριθμός μαθητών σημαίνει αυξημένη κυβερνητική χορηγία και δυνατότητα στο διευθυντή να εξασφαλίσει περισσότερα διδακτικά μέσα. "Σ' ένα μεγάλο σχολείο", τόνισε ένας από τους γονείς, "η κυβέρνηση θα δώσει περισσότερη προσοχή τόσο στις κτιριακές εγκαταστάσεις όσο και στον εξοπλισμό του σχολείου".

Περαιτέρω, το σχολικό κέντρο έχει τη δυνατότητα να τυγχάνει καλύτερης στελέχωσης. Η αριθμητική αύξηση των μελών του διδακτικού προσωπικού δίνει τη δυνατότητα εξασφάλισης εκπαιδευτικών με ειδικευση στη διδασκαλία ορισμένων θεμάτων του αναλυτικού προγράμματος. Η παράμετρος αυτή σχολιάστηκε από τους ίδιους τους γονείς ως εξής:

Στο σχολείο μας υπάρχει ειδικός δάσκαλος στο μάθημα της επιστήμης και της πληροφορικής ... Ο Σύνδεσμος Γονέων εξόπλισε το σχολείο με ηλεκτρονικούς υπολογιστές ... Τα παιδιά είναι ενθουσιασμένα όταν κάνουν επιστήμη και όταν χρησιμοποιούν τον ηλεκτρονικό υπολογιστή στα μαθήματα τους.

Τέλος, η παρουσία μιας ομάδας συναδέλφων στο σχολικό κέντρο δημιουργεί προϋποθέσεις αλληλεπίδρασης των μελών του εκπαιδευτικού προσωπικού και ανταλλαγής πείρας και αλληλοστήριξης κατά την εκτέλεση της εργασίας τους.

Συνακόλουθα, οι γονείς προτιμούν το σχολικό κέντρο γιατί αυ-

τό έχει τη δυνατότητα αποτελεσματικότερης κοινωνικοποίησης των παιδιών. Σε σύγκριση με το oligothésio σχολείο, το σχολικό κέντρο διευρύνει τον κοινωνικό κύκλο των παιδιών και αυξάνει τις κοινωνικές επαφές τους. “Τα παιδιά συμπεριφέρονται φιλικά όχι μόνο με τα συγχωριανά τους παιδιά αλλά και με τα παιδιά της γύρω περιοχής” ανέφερε ένας από τους γονείς. Και συνέχισε: “Μεγαλώνοντας αυτά τα παιδιά θα έχουν μεταξύ τους καλύτερη συνεργασία και καλύτερες σχέσεις”. Ενδεικτικά είναι επίσης και τα παρακάτω σχόλια:

Το παιδί μου έκανε αρκετές φιλίες στο σχολείο. Αυτό μου αρέσει ιδιαίτερα ... Όταν ήμαστε εμείς στο σχολείο ζούσαμε ως ξένοι με τα παιδιά των γειτονικών χωριών. Τώρα βλέπεις παιδιά από διάφορα χωριά να είναι συνδεδεμένα. Είναι κάθε μέρα μαζί, έχουν μεγαλύτερο κοινωνικό κύκλο, μαθαίνουν να ζουν και να βοηθά ο ένας τον άλλο.

Το σχολικό κέντρο της περιοχής μας βοηθεί τους μαθητές του να αισθανθούν ότι είναι κάτοικοι μιας κοινότητας με πέντε γειτονίες ... Το σχολείο αυτό επηρεάζει θετικά την κοινωνικοποίηση των παιδιών. Παιδιά πέντε διαφορετικών κοινοτήτων ζουν μαζί για έξι χρόνια και αναπτύσσουν δεσμούς και φιλίες. Τα παιδιά είναι οι αυριανοί πολίτες, αυτοί οι οποίοι θα στήσουν την κοινωνία χωρίς τοπικιστικές αντιλήψεις και αντιπαραθέσεις.

Το συμπέρασμα από τα πιο πάνω σχόλια είναι σαφές: οι γονείς πιστεύουν ότι το σχολικό κέντρο διευρύνει τον κοινωνικό ορίζοντα των μαθητών και συνεπώς τα παιδιά δέχονται περισσότερους κοινωνικούς ερεθισμούς. Ο μαθητής φεύγει από τη στενή κοινωνία της μικρής κοινότητας και ζει για ένα σημαντικό μέρος της ημέρας σε περιβάλλον το οποίο είναι πλουσιότερο από κοινωνική άποψη.

Αρνητικά σχόλια

Δίπλα στα πιο πάνω θετικά στοιχεία οι γονείς επισημαίνουν και άλλα αρνητικά, τα οποία, ωστόσο, δεν είναι τόσο ισχυρά ώστε να διαφοροποιήσουν τη θετική στάση τους έναντι του σχολικού κέντρου. Τα στοιχεία αυτά είναι από τη μια η δυσκολία επικοινωνίας οικογένειας και σχολείου και από την άλλη η απουσία του σχολείου από την μικρή κοινότητα.

Το oligothésio σχολείο στο κέντρο μιας μικρής κοινότητας έδινε τη δυνατότητα στους γονείς άμεσης επικοινωνίας με τον εκπαιδευτικό και συνεχούς ενημέρωσης τους για την πορεία της

μόρφωσης των παιδιών τους. Η δυνατότητα αυτή είναι μειωμένη για το σχολικό κέντρο. Και στις δύο σχολικές μονάδες στις οποίες αναφέρεται η έρευνα, η πρόσβαση στο σχολείο έχει ως προϋπόθεση τη χρήση μηχανοκίνητου οχήματος.

Τέλος, η κατάργηση του σχολείου στην μικρή κοινότητα αποτελεί μειονέκτημα του σχολικού κέντρου. Το σχολείο στη μικρή κοινότητα λειτούργησε ως πολιτιστικός και πνευματικός φάρος. Αναγνωρίζεται βέβαια ότι το σχολείο δεν έχει σήμερα αποκλειστικότητα σε παιδευτικά και πολιτιστικά ζητήματα. Επίσης, οι συνθήκες υπηρεσίας των εκπαιδευτικών διαφοροποιήθηκαν με αποτέλεσμα ελάχιστες ώρες να παραμένουν στην κοινότητα. Ωστόσο η μεταφορά του σχολείου εκτός κοινότητας και η παντελής απουσία εκπαιδευτικού από την κοινότητα αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό εκ μέρους των γονέων. Το σχολείο είναι από τη φύση του πνευματική εστία και ο εκπαιδευτικός, με τη μόρφωση που διαθέτει, πνευματική παρουσία. Τα συναισθήματα αυτά είναι διάχυτα στα σχόλια των γονέων που πήραν μέρος στις συνεντεύξεις. Το πιο κάτω σχόλιο απηχεί τον τρόπο αντίδρασης όλων των γονέων για την απουσία του σχολείου από την μικρή τους κοινότητα.

Έχει εκλείψει για τις πέντε κοινότητες ένας χώρος ο οποίος ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Δεν υπάρχει πια ο χώρος του σχολείου. Και δεν ακούγονται παιδικές φωνές. Η άμεση επαφή με το δάσκαλο δεν υπάρχει. Θυμούμαι τους δασκάλους που έμεναν στην κοινότητα. Ήταν ηγετικές παρουσίες και μοχλοί στις διάφορες εκδηλώσεις. Αυτό δεν υπάρχει πια. Η έλλειψη αυτή είναι μια αρνητική πτυχή του σχολικού κέντρου. Ο δάσκαλος έδινε κατεύθυνση στις εθνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις που γίνονταν στην κοινότητα. Θυμούμαι ότι στην εποχή μου γιορτάζαμε με μεγαλοπρέπεια την ημέρα των γραμμάτων. Αυτά είναι ανύπαρκτα σήμερα.

Συζήτηση

Βασικός σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη των απόψεων των γονέων για το σχολικό κέντρο. Οι απόψεις των γονέων των κοινότητων που συναποτέλεσαν δύο σχολικά κέντρα συγκεντρώθηκαν με ερωτηματολόγιο και συνεντεύξεις. Ποσοστό 90.5% των γονέων δήλωσαν σαφώς ότι προτιμούν το σχολικό κέντρο έναντι του ολιγοθέσιου σχολείου της κοινότητας τους. Όταν οι γονείς κλήθηκαν να δηλώσουν τους λόγους της πιο πάνω προ-

τίμησης τους ανέφεραν ότι το σχολικό κέντρο προσφέρει αρτιότερη εκπαίδευση και δημιουργεί προοπτική για αποτελεσματικότερη κοινωνικοποίηση των παιδιών. Τέσσερις επιμέρους λόγοι συντείνουν στην ποιοτικά ανώτερη εκπαίδευση που προσφέρει το σχολικό κέντρο: η άμεση διδασκαλία αυξάνεται και παράλληλα μειώνεται η σιωπηρή εργασία, εξασφαλίζεται ισορροπημένη στελέχωση της σχολικής μονάδας με δυνατότητα ειδικών δασκάλων σε επιμέρους θέματα του σχολικού προγράμματος, εξασφαλίζονται κατάλληλοι χώροι και πλουσιότερος εξοπλισμός και δημιουργείται προοπτική για αλληλοστήριξη των εκπαιδευτικών στο διδακτικό τους έργο. Ταυτόχρονα, οι γονείς τόνισαν δύο αρνητικά στοιχεία που έχει το σχολικό κέντρο και συγκεκριμένα τη δυσκολία επικοινωνίας με τους εκπαιδευτικούς και τη μείωση του παιδευτικού και πολιτιστικού ρόλου του σχολείου στη μικρή κοινότητα. Παρά την ύπαρξη των δύο πιο πάνω αρνητικών καταστάσεων αυτές δεν ήταν αρκετές να αντιστρέψουν τη θετική στάση των γονέων έναντι του σχολικού κέντρου. Με βάση τα αποτελέσματα αυτά μπορούν να γίνουν διάφορες παρατηρήσεις.

Η άποψη των γονέων ότι υπερέρχει ποιοτικά η εκπαίδευση που παρέχει το σχολικό κέντρο έναντι εκείνης που προσφέρει το μικρό σχολείο της κοινότητας τους δεν αποτελεί έκπληξη. Οι γονείς είναι μάρτυρες του γεγονότος ότι τα παιδιά τους διδάσκονται θέματα του σχολικού προγράμματος τα οποία ήταν υποβαθμισμένα στο σχολείο της κοινότητάς τους. Για παράδειγμα, στις δύο σχολικές μονάδες διδάσκεται το μάθημα μουσικής και εικαστικών από εκπαιδευτικούς με ειδικά προσόντα καθώς και το μάθημα σχεδιασμού και τεχνολογίας σε ειδικά εξοπλισμένο χώρο. Ταυτόχρονα, οι γονείς γνωρίζουν ότι κάθε δάσκαλος στο σχολικό κέντρο έχει την ευθύνη μιας τάξης μόνο και αφιερώνει όλο του το χρόνο με τα παιδιά της τάξης του.

Τονίζεται βέβαια ότι η πιο πάνω άποψη των γονέων είναι εμπειρική και ότι υπάρχει ανάγκη να τεκμηριωθεί με περισσότερο πειστικό τρόπο η υπεροχή της εκπαίδευσης που προσφέρει το σχολικό κέντρο. Για το σκοπό αυτό πρέπει να διερευνηθούν τα μαθησιακά αποτελέσματα του σχολικού κέντρου με χρήση σταθμισμένων δοκιμών στους διαφόρους τομείς του σχολικού προγράμματος και να συγκριθούν με εκείνα ολιγοθέσιων σχολείων και σχολικών μονάδων ανάλογου μεγέθους σε αστικά κέντρα.

Ωστόσο πρέπει να αναγνωριστεί ότι η δημιουργία σχολικών κέντρων αποτελεί κίνηση εξασφάλισης ίσων ευκαιριών μόρφωσης. Μπορεί μάλιστα να διατυπωθεί η άποψη ότι η δημιουργία σχολι-

κού κέντρου συνιστά και μια μορφή αντισταθμιστικής αγωγής αφού οι δυνατότητες μόρφωσης στην ύπαιθρο είναι, κατά κανόνα, περιοριστικές.

Φυσιολογική αντίδραση μπορεί να θεωρηθεί και το γεγονός ότι οι γονείς κρίνουν πως το σχολικό κέντρο διευρύνει τον κοινωνικό ορίζοντα των μαθητών. Οι γονείς έχουν προσωπική εμπειρία των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των μαθητών (ανταλλαγή επισκέψεων για ψυχαγωγικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, συμμετοχή σε γενέθλια, κτλ.). Περίπου δύο στους τρεις μαθητές ανέφεραν ότι συμμετέχουν στις πιο πάνω δραστηριότητες (βλέπε Θεοφιλίδης & Κυριακίδης, 1997). Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι ποσοστό 46% των παιδιών (περίπου 9 παιδιά στα 20) δήλωσαν πως ο καλύτερος φίλος τους είναι μαθητής ο οποίος κατάγεται από άλλη κοινότητα.

Περαιτέρω, τα ευρήματα της μελέτης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρέπει να καταβληθεί κάθε προσπάθεια ώστε να αρθούν τα δύο αρνητικά στοιχεία που παρατηρήθηκαν για το σχολικό κέντρο. Η επικοινωνία των γονέων με το σχολείο έχει ιδιαίτερη σημασία για την αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με την επικοινωνία αυτή εξασφαλίζεται χρήσιμη ανατροφοδότηση για τους γονείς η οποία τους επιτρέπει από τη μια να ασκήσουν πιο αποτελεσματικά το συμβουλευτικό και καθοδηγητικό τους ρόλο και από την άλλη να ευθυγραμμίσουν την κατ' οίκον παρέμβαση τους με εκείνη του σχολείου ώστε η παιδευτική προσπάθεια της οικογένειας να συμπληρώνει εκείνην του σχολείου. Η απόσταση των κοινοτήτων από το σχολικό κέντρο είναι ουσιαστικό εμπόδιο για την επικοινωνία οικογένειας και σχολείου. Το πρόβλημα αυτό μπορεί να απαμβλυνθεί με διάφορα μέτρα. Πρώτο, μπορεί να υιοθετηθεί πολιτική ανοικτών επισκέψεων με την έννοια ότι αυτές πραγματοποιούνται όχι μόνο σε καθορισμένες ημέρες και ώρες αλλά και οποτεδήποτε ευκολύνονται οι γονείς. Δεύτερο, μπορεί να ισχύσει και η τηλεφωνική επικοινωνία ως σχήμα ενημέρωσης των γονέων. Τρίτο, επιβάλλεται να αυξηθούν οι συγκεντρώσεις στο σχολείο ως μηχανισμός επιμόρφωσης των γονέων. Οι τελευταίες θα αποτελούν ένα περαιτέρω κίνητρο επίσκεψης των γονέων στο σχολείο. Μάλιστα, ο συνδυασμός τους με σύντομο καλλιτεχνικό πρόγραμμα μπορεί να προβάλλει το έργο του σχολείου και ταυτόχρονα να επηρεάζει θετικά την προσέλευση των γονέων.

Επίσης, η απουσία του σχολείου από την μικρή κοινότητα μπορεί να μετριασθεί με προγραμματισμό ο οποίος θα εξασφαλίζει παρουσία των μαθητών του σχολικού κέντρου στις διάφορες κοι-

νόητες για διάφορους λόγους. Στους λόγους αυτούς μπορεί να συμπεριλαμβάνονται, για παράδειγμα, εκκλησιασμός των μαθητών, παρουσίαση καλλιτεχνικού προγράμματος, και εκπαιδευτικές επισκέψεις για επιτόπια μελέτη. Έτσι η σχολική μονάδα θα εξακολουθήσει να διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στην κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη της κοινότητας και να είναι, κατά τον Bray (1987) “καταλύτης ανάπτυξης της κοινότητας”.

Ως γενικό συμπέρασμα της μελέτης διατυπώνεται η άποψη ότι το ολιγοθέσιο σχολείο είναι ξεπερασμένος θεσμός. Το πρόβλημα ασφαλούς πρόσβασης προς και από το σχολείο έχει σήμεραλυθεί. Οι μαθητές μιας μεγαλύτερης σχολικής μονάδας με πλουσιότερο εξοπλισμό και πληρέστερη στελέχωση έχουν τη δυνατότητα να βιώσουν έξι χρόνια σχολικής ζωής σ’ ένα περιβάλλον με περισσότερα ακαδημαϊκά ερεθίσματα. Ταυτόχρονα, τα παιδιά δέχονται τις προκλήσεις ενός περισσότερο σύνθετου κοινωνικού περιβάλλοντος και συνεπώς προετοιμάζονται καλύτερα να ζήσουν σε ανοικτή κοινωνία.

Σημείωση

1. Ολιγοθέσια θεωρούνται πρωτίστως τα μονοθέσια (10-25 μαθητές) και διθέσια (26-50 μαθητές) σχολεία και δευτερευόντως τα τριθέσια (51-90 μαθητές).

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Γιακαλλής Ν., «Το μονοθέσιο σχολείο στην Ελλάδα», *Σχολείο και Σπίτι*, τεύχ. 266, 1984, σελ. 88-91.
- Γιάννου Σ., «Το μονοθέσιο σχολείο χτες, σήμερα, αύριο», *Σχολείο και Σπίτι*, τεύχ. 289, 1986, σελ. 51-54.
- Δαρδαμάκης Γ., «Το μονοθέσιο σχολείο, ένα ξεχασμένο πρόβλημα» εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 2 Ιουλίου 1987, σελ. 29.
- Θεοφιλίδης Χρ. και Κυριακίδης Λ., *Η συναισθηματική και κοινωνική διάσταση της φοίτησης σε σχολικό κέντρο: Οι απόψεις των μαθητών* (υπό δημοσίευση), 1997.
- Κέλλης Γ., «Δημόσιοι λόγοι επί προβλημάτων παιδείας. 3ο θέμα: η

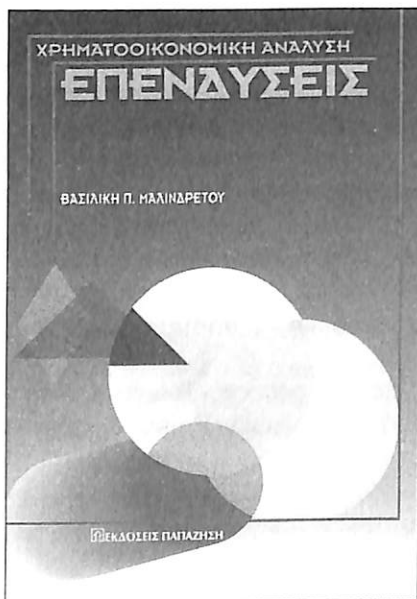
- λειτουργία των μονοθέσιων και ολιγοθέσιων σχολείων». *Το Σχολείο του Μέλλοντος*, τεύχ. 3, 1993, σελ. 3.
- Παπασταμάτης Α., *Τα ολιγοθέσια σχολεία της ελληνικής υπαίθρου*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 1996.
- Ψαρρός Γ., «Η συγχώνευση των σχολείων», *Μαρασλειακό Βήμα*, τεύχ. 2, 1984, σελ. 11-14.

Ξενόγλωσση

- Bell A. and Singsworth A., *The small rural primary school, Sussex*, The Falmer Press, 1987.
- Bray M., *Are small schools the answer?* Marlborough House. London, 1987.
- Denscombe M., «Interviews, Accounts and Ethnographic Research on Teachers», in: M. Hammerseley (ed.), *The Ethnography of Schooling: Methodological Issues*, Bemrose Press Ltd, Chester, 1984.
- Forsythe D., *The rural community and the small school*, Aberdeen University Press, Aberdeen, 1983.
- Forward B., *Teaching in the small primary school*, Cambridge: University Press, Cambridge, 1988.
- Galton M., *Managing Education in small primary schools*, ASPE - Trentham Books, London, 1993.
- Hopkins D. and Ellis N., *The effective small primary school: Some significant factors*, School Organisation, 11 (1), 1991, σελ. 115-122.
- Howells R.A., *Curriculum provision in the small primary school*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- Nash R., Williams H.L. and Evans M., «The one teacher school», *British Journal of Educational Studies*, 24 (1), 1976, σελ. 12-32.
- Tomlinson J.R.G.T., *Small, rural and effective*, Trentham, Oakhill, 1992.
- Turney C., Sinclair K.E. and Cairns L.G., *Isolated schools: Teaching, learning and transition to work*, Sydney University Press, Sydney, 1980.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2 - 106 78 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ: 3822 496 - 3838 020 - FAX: 3809 150

Διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης του μειονεκτήματος: Η περίπτωση της κώφωσης στη Βόρεια Ελλάδα*

Αντώνης Γεωργούλας**

Περίληψη

Στην εργασία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας ποσοτικής έρευνας που αφορά την επίσημα καταγεγραμμένη κώφωση. Διαπιστώνεται ότι το μειονέκτημα υπόκειται σε χωρο-χρονικές επιρροές. Ο τόπος διαμονής και η ηλικία δημιουργούν διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ομάδας των κωφών. Στην πόλη και ειδικά στη μεγαλούπολη, δημιουργούνται ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την κοινωνική ένταξη των μελών της ομάδας.

1. Προβλήματα διερεύνησης

Στον οικονομικά αναπτυγμένο και θεσμικά πολύπλοκο κόσμο, το πρόβλημα της προγλωσσικής κώφωσης έχει ξεφύγει από τη φάση της στοιχειώδους στατιστικής του διερεύνησης. Κατ' αρχάς, εντοπίστηκε με ακρίβεια το μέγεθος της προγλωσσικής κώφωσης, δηλαδή των παιδιών που γεννιούνται κωφά ή παρουσιάζουν οξυμμένα προβλήματα ακοής αμέσως μετά τη γέννησή τους. Το ίδιο ι-

---

* Η παρούσα έρευνα ήταν ενταγμένη στο κοινοτικό πρόγραμμα HORIZON (άξονας ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ-ΑΜΕΑ) και διενεργήθηκε με χρηματοδότηση του Εθνικού Ιδρύματος Προστασίας Κωφαλάων (ΕΙΠΚ). Στη συλλογή των δεδομένων συνεργάστηκαν οι Γ. Γούγα, Γ. Καμαριανός και Γ. Μαρκαντωνάτου.

** Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

σχύει και για τη μετα-γλωσσική, την επαγγελματική και τη γεροντική κώφωση. Το ποσοστό της προ-γλωσσικής κώφωσης είναι 1%. Κάτι που σημαίνει πως ένα στα χίλια παιδιά γεννιέται κωφό. Αυτός ο λόγος μεγαλώνει καθώς ανεβαίνουμε την ηλικιακή κλίμακα και, στο συνολικό πληθυσμό, κυμαίνεται μεταξύ του 1,4‰ και 1,6‰¹.

Τα αίτια της κώφωσης δεν είναι το ίδιο γνωστά. Ο κληρονομικός παράγοντας φαίνεται πως παίζει το μικρότερο ρόλο, αφού καλύπτει από 7% έως 14% των περιπτώσεων². Αλλά και τα αίτια της κώφωσης ενός μεγάλου ποσοστού ανθρώπων είναι άγνωστα. Η άγνωστη αιτιολογία καλύπτει το 40% των περιπτώσεων. Αντίθετα, οι περιπτώσεις κώφωσης που οφείλονται σε ωτοτοξικά φάρμακα, σε ασθένειες και σε επιπλοκές κατά την κύηση ή τη γέννα είναι περισσότερες στην Ισπανία απ' ό,τι στις ΗΠΑ³. Στην Ελλάδα, ενώ ο παράγοντας κληρονομικότητα έχει σχεδόν τις ίδιες τιμές με τις ΗΠΑ και η άγνωστη αιτιολογία παρουσιάζεται με τα ίδια ποσοστά (40%), ο παράγοντας ωτοτοξικά φάρμακα, ασθένειες και επιπλοκές κατά την κύηση και τη γέννα έχει τις ίδιες σχεδόν τιμές με την Ισπανία⁴. Η αιτιολογία ωστόσο αποτελεί ένα ξεχωριστό πεδίο διερεύνησης που, αν και ιδιαίτερα σημαντικό, δεν μπορεί να δώσει λύσεις στο παρόν της υφιστάμενης κώφωσης, όπως και στο βιογραφικό της μέλλον.

Ο εντοπισμός των στατιστικών διαστάσεων σχετίζεται αφενός με την προώθηση, στο εσωτερικό του κράτους-πρόνοιας, ειδικών θεσμών που στοχεύουν στην αρωγή του μειονεκτήματος, αφετέρου με την οργάνωση των μειονεκτούντων σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών. Οι θεσμικοί φορείς συνυφαίνουν την ύπαρξή τους με την αρωγή του μειονεκτήματος, ενώ η αυτο-οργάνωση της ομάδας συναρτά τις διεκδικήσεις με το μέγεθός της. Η συνδυαστική δράση των δύο παραγόντων ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες ως προς την απόκρυψη της κώφωσης.

Τα δύο προηγούμενα απεικονίζονται στον τρόπο που δημιουργούνται οι προβληματικές για τη μελέτη του φαινομένου. Το παρόν της κώφωσης, αλλά και το βιογραφικό της μέλλον, ενσωματώθηκαν σε δύο διαφορετικές προβληματικές, σε δύο διαφορετικές αντιλήψεις ως προς την αντιμετώπιση της αναπηρίας ή του μειονεκτήματος: μια ιατρική η οποία συναρθρώνεται με την κλασική αντίληψη περί αρωγής που δημιουργήθηκε στο κράτος-πρόνοιας και μια ψυχολογική που επιχειρεί να οργανώσει σε μια νέα βάση την έννοια των ειδικών αναγκών και της αρωγής.

Στην πρώτη περίπτωση, ο κωφός γίνεται αντιληπτός ως ένα

πρόσωπο που χρήζει ιδιαίτερης ιατρικής και κοινωνικής αρωγής. Οι θεσμοί που δημιουργούνται, στην προέκταση αυτής της αντίληψης, στελεχώνονται από γιατρούς και κοινωνικούς λειτουργούς, οι οποίοι και αποφασίζουν για τα πρόσωπα που έχουν ανάγκη χρηματικής, κυρίως, υποστήριξης (επίδομα). Τούτη η αντίληψη και η επαγόμενη πρακτική, αντιμετωπίζουν τον κωφό ως αντικείμενο. Περιορίζονται δηλαδή σε μια διαχείριση της αναπηρίας δίχως να ενδιαφέρονται για τις προϋποθέσεις ενεργητικής ένταξης του κωφού πληθυσμού στην κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική ζωή.

Στη δεύτερη περίπτωση, η κώφωση εκλαμβάνεται ως μια δεδομένη κατάσταση, η οποία, ωστόσο, ορίζεται από φορείς που βρίσκονται έξω από την ομάδα. Είναι δηλαδή μια κατάσταση που κατασκευάστηκε από τους άλλους. Εδώ το κύριο βάρος ρίχνεται προς την κατεύθυνση της εκπαίδευσης, της κατάρτισης, της πολιτισμικής και κοινωνικής πρακτικής των κωφών. Νέες ομάδες ειδικών μπαίνουν στο παιγνίδι, όπως ψυχολόγοι, ειδικοί παιδαγωγοί, ειδικοί της κατάρτισης, κ.λπ. Οι έννοιες γύρω από τις οποίες συγκροτείται η νέα αντίληψη είναι αυτή της κοινότητας και της ταυτότητας και, κατ' επέκταση, δίνεται ξεχωριστή σημασία στη νοηματική, καθώς θεωρείται ως η κατεξοχήν μέθοδος επικοινωνίας των μελών της κοινότητας⁵. Η διαχείριση τώρα της κώφωσης γίνεται με πιο έμμεσο τρόπο, καθώς η κοινότητα, όταν και όπου δημιουργείται, έχει πλέον, τουλάχιστον θεωρητικά, δυνατότητες παρέμβασης σε θέματα που την αφορούν. Το τοπίο ωστόσο της νέας πραγματικότητας παραμένει ομιχλώδες, διότι δύσκολα δημιουργούνται μηχανισμοί ελέγχου του χώρου των ειδικών της κατάρτισης, χώρος προς τον οποίο σημειώνεται μια μεγάλη εισροή πόρων από την εφαρμογή των νέων κοινωνικών πολιτικών⁶.

Από τα λίγα που προηγήθηκαν, φαίνεται πως η κώφωση αποτελείται από δύο πραγματικότητες. Η πρώτη είναι αυτή του πληθυσμού που, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, στερείται ή έχει μειωμένη μια φυσική αίσθηση. Η δεύτερη από όλους αυτούς που, από τη μια ή την άλλη θέση, ασχολούνται επαγγελματικά με τον κωφό πληθυσμό. Η συνολική εικόνα που δημιουργείται για την κώφωση και, κατ' επέκταση, η κοινωνική ένταξη του κωφού πληθυσμού είναι αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις δύο πραγματικότητες. Στα όσα θα ακολουθήσουν, δεν αναλύονται λεπτομερώς οι αλληλεπιδράσεις. Απλά περιγράφεται η καταγραμμένη από τις δημόσιες υπηρεσίες κώφωση. Είναι, ίσως, ένα πρώτο βήμα για μια συνολική προσέγγιση του φαινομένου.

Οι πηγές και ο καταγραφμένος πληθυσμός

Η έρευνα κάλυψε όλους τους Νομούς της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας: Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης, Καβάλας, Δράμας, Σερρών, Κιλκίς, Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Πιερίας, Ημαθίας, Πέλλας, Φλώρινας, Καστοριάς, Γρεβενών, Κοζάνης, Λάρισας, Μαγνησίας, Καρδίτσας και Τρικάλων. Η καταγραφή έγινε από τους προσωπικούς φακέλους που υπάρχουν στις κατά Νομό Διευθύνσεις Κοινωνικής Πρόνοιας, τα Γραφεία του ΟΑΕΔ και από τα αρχεία των Παραρτημάτων του Ε.Ι.Π.Κ. στη Θεσσαλονίκη και στις Σέρρες. Το Παράρτημα του ΕΙΠΚ στο Βόλο σταμάτησε τη λειτουργία του και, έτσι, δεν κατέστη δυνατή η καταγραφή του συνόλου των μαθητών που φοίτησαν εκεί. Συνολικά βρέθηκαν 2185 άτομα, πολλά από τα οποία είναι καταγεγραμμένα σε περισσότερες από μια υπηρεσίες.

Διευθύνσεις Πρόνοιας. Η Πρόνοια δίνει επιδόματα σε κωφά ή βαρήκοα άτομα κάτω των 18 ετών ή κάτω των 25 όταν συνεχίζουν τις σπουδές τους και άνω των 18 ετών όταν η κώφωση συνοδεύεται από άλλη ασθένεια και το συνολικό ποσοστό αναπηρίας ξεπερνά το 67%. Στην Πρόνοια υπάρχουν φάκελοι 1616 κωφών προσώπων, τα οποία λαμβάνουν ή λάμβαναν κατά το παρελθόν επίδομα. Καλύπτουν δε το 74% της καταγεγραμμένης κώφωσης. Κάτι που σημαίνει πως δεν ενδιαφέρονται όλοι για το επίδομα. Κι αυτό όχι μάλλον από άγνοια. Από τους φακέλους της Πρόνοιας δεν είμαστε σε θέση να σχηματίσουμε μια καθαρή εικόνα του κωφού πληθυσμού. Σε όλους τους φακέλους υπάρχει το ονοματεπώνυμο, η ημερομηνία και ο τόπος γέννησης, η διεύθυνση και ο τόπος κατοικίας, όπως και το ποσοστό αναπηρίας και η συνολική κατάσταση της υγείας του επιδοτούμενου. Η εκπαίδευση και το επάγγελμα των περισσότερων επιδοτούμενων δεν υπάρχουν στους φακέλους της Πρόνοιας. Όπως επίσης δεν μπορεί να διαπιστωθεί και η αιτιολογία της κώφωσης, γιατί στους περισσότερους φακέλους, μετά το 1987, δεν αναγράφεται.

Γραφεία του ΟΑΕΔ. Στα γραφεία του ΟΑΕΔ υπάρχουν τα στοιχεία ανέργων κωφών που επιθυμούν να εργαστούν, αλλά και των κωφών που τοποθετήθηκαν σε θέσεις εργασίας μέσα από κάποιες ειδικές διατάξεις του νόμου για την πρόσβαση των ατόμων με ειδικές ανάγκες (ΑΜΕΑ) στην απασχόληση. Στα Γραφεία του ΟΑΕΔ υπάρχουν οι φάκελοι 300 προσώπων, κάτι που αντιπροσωπεύει το 14% του καταγεγραμμένου πληθυσμού. Οι πληροφορίες που έχουμε για την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση

είναι καλύτερες από αυτές που υπάρχουν στην Πρόνοια. Ωστόσο δεν είναι ολοκληρωμένες για το σύνολο των προσώπων που πέρασαν από τα Γραφεία του ΟΑΕΔ.

Μητρώα των Παραρτημάτων του Εθνικού Ιδρύματος Προστασίας Κωφών (ΕΙΠΚ). Η κοινωνική υπηρεσία του Ε.Ι.Π.Κ. έχει ειδικούς καταλόγους για τα πρόσωπα που πέρασαν από τις σχολικές μονάδες και τα οικοτροφεία του Ιδρύματος. Συνολικά πέρασαν 670 πρόσωπα, κάτι που αντιστοιχεί στο 31% του καταγεγραμμένου πληθυσμού. Οι κατάλογοι του Ιδρύματος μας βοηθούν να συμπληρώσουμε την εικόνα για τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά των καταγεγραμμένων κωφών.

Ο καταγεγραμμένος πληθυσμός, όπως και οι πηγές στις οποίες εμφανίζεται, παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πηγές καταγραφής του κωφού πληθυσμού

ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	N	%
ΕΙΠΚ	355	16,2
ΟΑΕΔ	189	8,6
ΕΙΠΚ-ΟΑΕΔ	23	1,1
ΠΡΟΝΟΙΑ	1284	58,8
ΠΡΟΝΟΙΑ-ΕΙΠΚ	246	11,3
ΠΡΟΝΟΙΑ-ΟΑΕΔ	42	1,9
ΠΡΟΝΟΙΑ-ΟΑΕΔ-ΕΙΠΚ	46	2,1
ΣΥΝΟΛΟ	2185	100,0

Ο προηγούμενος πίνακας επιτρέπει να εμφανιστεί μια πρώτη διχοτομία στον πληθυσμό ως προς τη χρησιμοποίηση των διαφόρων υπηρεσιών. Δείχνει πως υπάρχουν υψηλά ποσοστά συσπείρωσης του κοινού των διαφόρων θεσμών. Οι περισσότεροι εμφανίζονται σε ένα μόνο θεσμό ή υπηρεσία. Κατ' αρχάς το 53% των πρώην και νυν μαθητών του ΕΙΠΚ και το 63% του κοινού του ΟΑΕΔ δεν εμφανίζονται σε άλλο θεσμό ή υπηρεσία. Η Πρόνοια επίσης έχει ένα αποκλειστικό κοινό που ανέρχεται στο 79%, ενώ μόνο 21% αυτών που κάνουν χρήση των υπηρεσιών της Πρόνοιας (N=1618) εμφανίζονται και σε κάποιο άλλο θεσμό ή υπηρεσία. Το πιθανότερο είναι πως βρισκόμαστε μπροστά σε δύο διαφορετικές κατηγορίες στο εσωτερικό του κωφού και βαρήκοου πληθυσμού. Η πρώτη, που αποτελείται από το αποκλειστικό κοινό του ΕΙΠΚ και του ΟΑΕΔ, είναι πιθανότατα σε μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικά ενταγμέ-

νη. Η δεύτερη, που αποτελείται αποκλειστικά από το κοινό της Πρόνοιας, είναι κοινωνικά πιο εύθραυστη και η κώφωση συνοδεύεται από άλλες παθήσεις, οι οποίες εμφανίζονται είτε από τη γέννηση είτε αργότερα. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

Πρώτες εκτιμήσεις και υποθέσεις

Το ποσοστό του κωφού πληθυσμού που βρέθηκε, σε σχέση πάντα με το συνολικό πληθυσμό, είναι σαφώς μικρότερο από αυτό που παρουσιάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία. Υπενθυμίζουμε ότι, στις αναπτυγμένες κοινωνίες, ένα στα χίλια παιδιά είναι προγλωσσικά κωφό, ενώ ο λόγος αυξάνει καθώς ανεβαίνουμε την ηλικιακή κλίμακα. Κάτι που, στο συνολικό πληθυσμό, δίνει 14 με 16 κωφούς ανά 10.000 κατοίκους. Σύμφωνα με τα προηγούμενα στοιχεία θα έπρεπε να εντοπίζαμε περίπου 3.400 με 3.600 κωφά άτομα στην περιοχή της έρευνας. Εντοπίσαμε όμως μόνο 2.185 άτομα, κάτι που αντιστοιχεί σε 7 κωφά άτομα ανά 10.000 κατοίκους. Συνεπώς, αν υποθέσουμε –που είναι και το πιθανότερο– πως οι αναλογίες είναι οι ίδιες και στη Βόρεια Ελλάδα, τότε υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός κωφών ατόμων που δεν εμφανίζονται στις υφιστάμενες υπηρεσίες αρωγής. Τούτο συνιστά ένα φαινόμενο που για την ερμηνεία του, απαιτούνται περισσότερα ποιοτικές έρευνες, σε αντιπροσωπευτικά δείγματα πληθυσμού, παρά ποσοτικές. Επιπλέον, ο εντοπισμός του συνολικού αριθμού κωφών ατόμων μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο κατά την απογραφή του πληθυσμού που διενεργεί ανά δεκαετία η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ).

Από τα όσα προηγήθηκαν φαίνεται να υπάρχει στη χώρα ένα πρόβλημα, ηθελημένης ή ακούσιας, απόκρυψης της κώφωσης. Αυτό ενισχύεται και από το μικρό αριθμό κωφών που εμφανίζονται στις εκπαιδευτικές στατιστικές. Το ποσοστό των κωφών μαθητών, σε σχέση με το συνολικό μαθητικό πληθυσμό, είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Για παράδειγμα, κατά τη σχολική χρονιά 1990-1991, η αναλογία των κωφών μαθητών που φοιτούσαν σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία (Νηπιαγωγεία, Δημοτικά, Γυμνάσια, Λύκεια), είναι 0,41%. Για την ακρίβεια, υπήρχαν 746 κωφοί μαθητές επί συνόλου 1.801.242 μαθητών⁷. Οι κωφοί μαθητές που βρέθηκαν στην παρούσα έρευνα ανέρχονται στους 156, κάτι που αντιστοιχεί περίπου στο 0,35% του συνόλου των μαθητών του διερευνούμενου χώρου. Ποσοστό που δεν απέχει πολύ από αυτό που εμφανίζεται στις επίσημες στατιστικές.

Τα προηγούμενα ποσοστά πιθανόν να οφείλονται στην καθυστερημένη διάγνωση της κώφωσης στα παιδιά, κάτι που υποστηρίζει η Β. Λαμπροπούλου. Η συγγραφέας παρατηρεί:

«Οι γονείς φέρνουν αρκετά αργά τα παιδιά τους για διάγνωση και αντιμετώπιση, αλλά παράλληλα φαίνεται και η αδυναμία της πολιτείας και η έλλειψη οργανωμένων κοινωνικών δομών και δικτύων παροχής διαγνωστικών και συμβουλευτικών υπηρεσιών για την αντιμετώπιση της βαρηκοΐας στη βρεφική και παιδική ηλικία... Έτσι η πλειοψηφία των κωφών παιδιών στην Ελλάδα αρχίζει την όποια εκπαίδευσή της αρκετά αργά και έχει να αντιμετωπίσει τους αρνητικούς παράγοντες αυτής της καθυστέρησης»⁸.

Σε κάθε όμως περίπτωση, φαίνεται πως υπάρχει ένα σοβαρό πρόβλημα ανεύρεσης της συνολικής κώφωσης, όπως βεβαίως και του εντοπισμού της.

Οι δύο ανεξάρτητες μεταβλητές, οι οποίες πιθανόν μπορούν να μας βοηθήσουν ώστε να σχηματίσουμε μια καλύτερη εικόνα του κωφού πληθυσμού, είναι ο τόπος κατοικίας (Νομός, γεωγραφικό διαμέρισμα, πόλη-χωριό) και η ηλικία. Τα θεμέλια της συνολικότερης κατανόησης αποτελούνται από το χώρο και το χρόνο.

Ο τόπος κατοικίας επηρεάζει, πιθανόν, την κοινωνική τροχιά και ένταξη των ατόμων, καθώς ορισμένες τουλάχιστον πόλεις έχουν, θεωρητικά, μια αρτιότερη υποδομή αντιμετώπισης της κώφωσης. Είναι κυρίως η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, όπου το ΕΙΠΚ διαθέτει μια πλήρη σχολική μονάδα (Βρεφο-συμβουλευτικό σταθμό, Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο). Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν επίσης Σύλλογοι και ένα Σωματείο, που, αν μη τι άλλο, λειτουργούν ως επιπλέον δίκτυα υποστήριξης για την κοινωνική ένταξη του κωφού ατόμου. Το ίδιο ισχύει και για τις Σέρρες, όπου το ΕΙΠΚ έχει σχολική μονάδα στοιχειώδους εκπαίδευσης και ίσχυε, μέχρι πριν 3-4 χρόνια και για το Βόλο, πριν δηλαδή το ΕΙΚΠ σταματήσει τη λειτουργία του σ' αυτή την πόλη. Στον αστικό χώρο υπάρχουν επίσης και ειδικοί λογοθεραπευτές, οι οποίοι, τουλάχιστον θεωρητικά, παρέχουν βοήθεια στο κωφό άτομο. Επίσης, πέρα από την εκπαίδευση και την κατάρτιση, ο τόπος πιθανόν επηρεάζει και την οικογενειακή κατάσταση του ατόμου, καθώς στις πόλεις, τουλάχιστον θεωρητικά, οι πιθανότητες ενεργητικής οικογενειακής ένταξης ατόμων με ειδικές ανάγκες είναι περισσότερες απ' ό,τι στα χωριά. Δηλαδή, τα άτομα έχουν θεωρητικά μικρότερες πιθανότητες ανυπανδρίας και περισσότερες να δημιουργήσουν δική τους οικογένεια. Αυτές οι πιθανότητες συνδέονται, λογικά, με τα καλύτερα δίκτυα υποστήριξης του ατόμου που υπάρχουν στις πόλεις.

Η ηλικία είναι ένας παράγοντας που δείχνει τις σχέσεις που πιθανόν υπάρχουν ανάμεσα στην προώθηση ειδικών θεσμών και υπηρεσιών κοινωνικής πολιτικής και στη δύναμη κοινωνική ένταξη του κωφού ατόμου. Η κοινωνική ένταξη είναι μια πολύπλευρη διαδικασία, η οποία παραπέμπει στη συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική ζωή. Το τελευταίο εξαρτάται στενά, για τους περισσότερους ανθρώπους, από την ένταξη στο χώρο εργασίας και την επαγγελματική τους ενεργοποίηση. Γνωρίζουμε πως ο κωφός πληθυσμός αντιμετωπίζει οξυμμένα προβλήματα ανεργίας, ακόμη κι αυτή η μερίδα του που απόκτησε επαγγελματική ειδικευση⁹. Ωστόσο, οι πληροφορίες που μας παρέχουν οι πηγές μας ως προς την επαγγελματική ενεργοποίηση, είναι ελάχιστες και εντελώς αποσπασματικές. Για τον παραπάνω λόγο, δεν είμαστε σε θέση να σχετίσουμε την ηλικία με την επαγγελματική ενεργοποίηση. Η τελευταία, πιθανότατα, αποτελεί ένα παράγοντα που επηρεάζει πολλές από τις πτυχές της κοινωνικής ζωής του κωφού πληθυσμού. Πιθανόν, αλλά όχι σίγουρα. Έτσι, δεν μπορούμε παρά να περιοριστούμε στην ανάλυση των στατιστικά σημαντικών σχέσεων, που υπάρχουν, μεταξύ αφενός της ηλικίας, αφετέρου της εκπαίδευσης, της κατάρτισης, των άλλων παθήσεων και της οικογενειακής κατάστασης.

2. Οι επιρροές του χώρου

Η κατανομή της κώφωσης στους Νομούς και τα γεωγραφικά διαμερίσματα δεν είναι η ίδια (βλ. Πίνακα 1 Παραρτήματος). Οι Νομοί που παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά είναι της Φλώρινας (1,58%), Ξάνθης (1,2%), Καρδίτσας (1,18%) και Πιερίας (0,98%). Στον αντίποδα βρίσκονται οι Νομοί Έβρου (0,35%) και Ροδόπης (0,29%). Οι υπόλοιποι Νομοί δεν παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις από το συνολικό ποσοστό της καταγραμμένης κώφωσης. Οι διαφορές πιθανόν να οφείλονται στην κατανομή της πραγματικής κώφωσης. Αυτό όμως μάλλον δε συμβαίνει. Η Θράκη συνιστά ίσως ένα καλό παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση. Η κοινωνική σύνθεση των Νομών της Θράκης είναι περίπου η ίδια, ενώ οι αναλογίες διαμετρικά αντίθετες. Αυτό έχει πιθανόν να κάνει τόσο με την ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών στην περιοχή, όσο και με την πληροφόρηση των πολιτών. Πάντως, οι αποκλίσεις είναι τέτοιες που δεν επιτρέπουν να στηρίξουμε την υπό-

θεση πως η καταγραμμένη κώφωση, ειδικά στη Θράκη, αντιστοιχεί, τηρουμένων των αναλογιών, και στην πραγματική. Ούτε όμως οφείλονται και στη διαφορετική χρήση των υπηρεσιών από τη μουσουλμανική μειονότητα, γιατί ο αριθμός των χρηστών των υπηρεσιών της Πρόνοιας είναι ίδιος για τις δύο θρησκευτικές κοινότητες, πλην της περίπτωσης του Έβρου. Εδώ οι υπηρεσίες της Πρόνοιας χρησιμοποιούνται περισσότερο από τους χριστιανούς. Η διαφοροποίηση του Νομού Καρδίτσας από τους άλλους Νομούς της Θεσσαλίας οφείλεται πιθανόν στις αυξημένες πιθανότητες κώφωσης που παρουσιάζουν οι Τσιγγάνοι (N=19). Αυτό ίσως να συμβαίνει και στο Νομό Φλώρινας. Οι περιπτώσεις του Νομών Έβρου και Ροδόπης επηρεάζουν και την κατά γεωγραφικό διαμέρισμα κατανομή της καταγραμμένης κώφωσης. Έτσι, ενώ η Μακεδονία και η Θεσσαλία παρουσιάζουν τις ίδιες αναλογίες (0,67%), η Θράκη παρουσιάζει μικρότερη αναλογία. Κατά την άποψή μας, η περίπτωση της Θράκης απαιτεί μια προσεκτικότερη, μελλοντική διερεύνηση.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Θράκης διαμένουν στον αγροτικό χώρο (55%). Στον αστικό χώρο, δηλαδή σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων, διαμένει το 45% του πληθυσμού. Οι αναλογίες της καταγραμμένης κώφωσης δεν επηρεάζονται απ' αυτόν τον παράγοντα. Το 58% των κωφών διαμένουν στα χωριά (N = 1265) και το 42% στις πόλεις (N = 920). Υπάρχει βέβαια μια μικρή υπεροχή του αγροτικού χώρου σε σχέση με την κατανομή του συνολικού πληθυσμού (3 εκατοστιαίων μονάδων), αλλά είναι μάλλον ασήμαντη. Αν λοιπόν υποθέσουμε πως υπάρχει αποκρυμμένη κώφωση, εικασία απολύτως λογική με βάση τα όσα μέχρι τώρα εξετάσαμε, αυτή δεν επηρεάζεται από τον παράγοντα τόπο διαμονής. Η πιθανή απόκρυψη εμφανίζεται με τις ίδιες συχνότητες τόσο στην πόλη όσο και στο χωριό.

Η εκπαίδευση

Η πρόσβαση του κωφού πληθυσμού στην εκπαίδευση είναι περιορισμένη. Υπάρχει μια σαφέστατη εκπαιδευτική υστέρηση του κωφού πληθυσμού. Το μεγαλύτερο ποσοστό των κωφών (55%) είναι αγράμματοι ή δεν τελείωσαν το Δημοτικό¹⁰. Ωστόσο, το εκπαιδευτικό επίπεδο εξαρτάται στενά από το Νομό (βλ. Πίνακα 2 Παραρτήματος). Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Νομός Θεσσαλονίκης και ο Νομός Καρδίτσας συγκροτούν τους δύο αντίθετους

πόλους στην κατανομή των εκπαιδευτικών τίτλων. Ο Νομός Θεσσαλονίκης παρουσιάζει τις σχετικά υψηλότερες τιμές τίτλων τριτοβάθμιας (8%), δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (14%) και μαθητών (16%). Ο Νομός Καρδίτσας τις σχετικά υψηλότερες τιμές ανεκπαιδευτων (93%) και τις σχετικά χαμηλότερες σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Ανάμεσα σ' αυτά τα δύο ακραία σημεία βρίσκονται οι υπόλοιποι Νομοί.

Ας τα δούμε αναλυτικότερα, σύμφωνα με το σχετικό μέγεθος της θετικής, για κάθε εκπαιδευτική κατηγορία, τιμής¹¹. Ο παρακάτω πίνακας μας δείχνει με τρόπο απλό αυτή την κατάταξη:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Εκπαίδευση

Αγράμματοι	Δημοτικό	Μαθητές	Γυμνάσιο	Λύκειο	ΤΕΙ-ΑΕΙ
1. Καρδίτσα	1. Σέρρες	1. Θεσ/νίκη	1. Θεσ/νίκη	1. Θεσ/νίκη	1. Θεσ/νίκη
2. Τρίκαλα	2. Κιλκίς	2. Ημαθία	2. Καβάλα	2. Μαγνησία	2. Καβάλα
3. Ξάνθη	3. Μαγνησία	3. Χαλκιδική	3. Έβρος	3. Κοζάνη	3. Κοζάνη
4. Ημαθία	4. Θεσ/νίκη	4. Ημαθία	4. Λάρισα	4. Καβάλα	4. Σέρρες
5. Πέλλα	5. Χαλκιδική	5. Κοζάνη	5. Μαγνησία	5. Καστοριά	5. Μαγνησία
6. Γρεβενά	6. Δράμα	6. Ξάνθη	6. Ροδόπη	6. Έβρος	

Μπορούμε να ισχυριστούμε, ανεπιφύλακτα, ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο υπόκειται σε γεωγραφικές επιρροές. Οι Νομοί στις πρωτεύουσες των οποίων υπάρχουν παραρτήματα του ΕΙΠΚ, παρουσιάζουν τις σχετικά υψηλότερες συχνότητες πρόσβασης στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Αυτό ισχύει τόσο για τη Θεσσαλονίκη για όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, όσο και για τις Σέρρες και τη Μαγνησία για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αντίθετα, όσο απομακρυνόμαστε από το κύριο κέντρο, αλλά και από τα δευτερεύοντα, τόσο μειώνονται οι συχνότητες πρόσβασης στην εκπαίδευση. Αυτές τις τάσεις μπορούν να μας τις δείξουν καλύτερα οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στο χώρο κατοικίας (χωριά-επαρχιακές πόλεις-Θεσσαλονίκη) και την εκπαίδευση.

Ο παραπάνω πίνακας δείχνει καθαρά πως η Θεσσαλονίκη έχει τη σαφή, σχετική υπεροχή σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Τα χωριά έχουν τη σαφή, σχετική υπεροχή σε ανεκπαιδευτους και τη σχετική υπεροχή σε απόφοιτους Δημοτικού. Οι επαρχιακές πόλεις ακολουθούν αφενός τη Θεσσαλονίκη στη σχετική υπεροχή σε απόφοιτους Γυμνασίου και Λυκείου, αφετέρου τα χωριά στη σχετική υπεροχή ανεκπαιδευτων. Ωστόσο, η λάμψη της Θεσσαλο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Τόπος κατοικίας και εκπαίδευση (%)

	Χωριό	Πόλη	Θεσ/νική	Σύνολο
Αγράμματος	68,3	22,7	9	1077
Δημοτικό	62,6	16,3	21	447
Μαθητής	44,9	14,7	40,4	156
Γυμνάσιο	42,1	22,4	35,5	107
Λύκειο	30,8	26,3	42,9	133
ΤΕΙ-ΑΕΙ	12,7	16,4	70,9	55
Σύνολο				
%	1179	408	338	1975
	59,7	22,7	19,6	100

($\chi_2 = 296,23$ π < .000 Ελλείπουσες τιμές 210).

νίκης αφήνει στη σκιά τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα χωριά και τις επαρχιακές πόλεις, πάντα ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο. Θα μπορούσαμε να τις δούμε, βγάζοντας από την ανάλυση τη Θεσσαλονίκη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Τόπος κατοικίας και εκπαίδευση (πλην Θεσ/νικής) (%)

	Χωριό	Πόλη	Σύνολο
Αγράμματος	75,1	24,9	980
Δημοτικό	79,3	20,7	353
Μαθητής	75,3	24,7	93
Γυμνάσιο	65,2	34,8	69
Λύκειο	53,9	46,1	76
ΤΕΙ-ΑΕΙ	43,8	56,3	16
Σύνολο	1179	408	1587
%	74,3	27,7	100

($\chi_2 = 32,32$, π < .000).

Ο προηγούμενος πίνακας μας βοηθά να ξεκαθαρίσουμε ακόμη περισσότερο το εκπαιδευτικό τοπίο. Οι σχετικές συχνότητες μαθητών είναι οι ίδιες στις επαρχιακές πόλεις και τα χωριά. Τα χωριά έχουν μια σχετική υπεροχή σε αποφοίτους Δημοτικού και, σε μικρότερο βαθμό, σε ανεκπαιδευτους. Αντίθετα, οι επαρχιακές πό-

λεις έχουν τη σχετική υπεροχή στους αποφοίτους Γυμνασίου, Λυκείου και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Συμπερασματικά, η εκπαίδευση εξαρτάται από τον τόπο κατοικίας. Ο κωφός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και, δευτερευόντως των επαρχιακών πόλεων, είναι ευνοημένος θετικά. Αντίθετα, ο κωφός πληθυσμός του αγροτικού χώρου, όπως και αυτός των Νομών που βρίσκονται απομακρυσμένοι από το κέντρο, είναι αρνητικά ευνοημένος.

Κατάρτιση

Οι κωφοί με πρωτογενή ή δευτερογενή κατάρτιση καταλαμβάνουν ένα πολύ μικρό ποσοστό του καταγεγραμμένου πληθυσμού (8%). Η κατάρτιση σχετίζεται με την εκπαίδευση, κάτι που σημαίνει πως ακολουθεί τις ίδιες γεωγραφικές τάσεις με την τελευταία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Τόπος κατοικίας και κατάρτιση

Επαγγέλματα	Χωριό	Πόλη	Θεσ/νικη	Σύνολο
Επιστημονικά	4	28	68	25
Παιδαγωγικά	26,1	4,3	69,6	
Υγείας-Πρόνοιας-Αισθητικής	40,7	25,9	33,3	7
Εκτελεστικά γραφείου	41,7	30,6	27,8	36
Τεχνικά	33,3	26,7	40	30
Χειροτεχνικά	36,7	23,3	40	30
Σύνολο				
%	54	41	76	171
	31,6	24	44,4	100

($\chi^2 = 22.7, p < .011$).

Ο παραπάνω πίνακας επιβεβαιώνει τα προηγούμενα. Η Θεσσαλονίκη, αν και συγκεντρώνει το 23% του συνολικού πληθυσμού και το 20% του καταγεγραμμένου κωφού πληθυσμού, έχει το 44% των κωφών με επαγγελματική, πρωτογενή ή δευτερογενή, εξειδίκευση. Η σχετική υστέρηση του αγροτικού χώρου είναι επίσης σαφής, ενώ οι επαρχιακές πόλεις δεν ξεφεύγουν από τις συνολικότερες αναλογίες.

Ανεξάρτητα από τις συνολικότερες αναλογίες, η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει σχετική υπεροχή στα επαγγέλματα που συνδέονται

με την τριτοβάθμια εκπαίδευση (επιστημονικά, παιδαγωγικά). Ο αγροτικός χώρος παρουσιάζει μια σχετική υπεροχή στα επαγγέλματα υγείας –πρόνοιας– αισθητικής, όπως και στα χειροτεχνικά επαγγέλματα. Οι επαρχιακές πόλεις, μαζί με τον αγροτικό χώρο, παρουσιάζουν μια σχετική υπεροχή στα εκτελεστικά επαγγέλματα γραφείου.

Παθήσεις

Το μεγαλύτερο μέρος (68%) του καταγραμμένου, κωφού πληθυσμού δεν εμφανίζει κάποια άλλη πάθηση που, προσθετικά μαζί με την κώφωση, να δίνει ποσοστό αναπηρίας 67% και άνω. Ωστόσο, η υγεία και οι παθήσεις εξαρτώνται από τον τόπο κατοικίας. Πιο συγκεκριμένα, οι εμφάνιση παθήσεων εξαρτάται από το Νομό, το γεωγραφικό διαμέρισμα και το χώρο κατοικίας (χωριό-επαρχιακή πόλη-Θεσσαλονίκη).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Γεωγραφική περιφέρεια προς παθήσεις (%)

Περιοχή	Δίχως πάθηση	Παθολογικές	Διανοητική καθυστέρηση	Ψυχωπικές-Νευρωσικές	Σύνολο
Θεσσαλία	57,8	5,3	11,1	25,9	465
Θράκη	56,3	13,2	22,6	7,9	190
Α. Μακεδονία	81,5	3,3	12,7	2,5	276
Δ. Μακεδονία	54,0	14,0	26,4	5,6	250
Κ. Μακεδονία	75,4	6,7	14,3	3,7	974
Σύνολο	1487	160	338	200	2185
%	68,1	7,3	15,5	9,2	100

($\chi^2 = 301.075$, $p < .000$).

Ο παραπάνω πίνακας δείχνει καθαρά τη γεωγραφική κατανομή της υγείας και των παθήσεων. Η Κεντρική και η Ανατολική Μακεδονία είναι οι γεωγραφικές περιφέρειες με σχετικά υψηλότερες συχνότητες μη εμφάνισης παθήσεων. Είναι οι μόνες περιφέρειες των οποίων ο πληθυσμός εμφανίζει αρκετά υψηλότερες συχνότητες από το συνολικό ποσοστό της κατηγορίας «δίχως πάθηση». Οι παθολογικές ασθένειες εμφανίζονται σε σχετικά υψηλότερες συχνότητες στη Θράκη και στη Δυτική Μακεδονία. Στις ίδιες πε-

ριφέρειες εμφανίζεται, πάντα σε σχετικά υψηλότερες συχνότητες, η διανοητική καθυστέρηση. Οι ψυχικές ασθένειες εμφανίζονται σε σχετικά υψηλότερες συχνότητες στη Θεσσαλία.

Στο πρώτο μέρος εικάσαμε ότι οι παράγοντες που ευνοούν την εμφάνιση, τουλάχιστον ορισμένων μορφών, διανοητικής καθυστέρησης και ψυχικών ασθενειών είναι κοινωνικοί και πολιτισμικοί. Η απομόνωση και αδυναμία επικοινωνίας με το περιβάλλον είναι λόγοι κοινωνικοί. Οι αντιλήψεις για την κώφωση και την αντιμετώπισή της είναι λόγοι πολιτισμικοί. Το γεγονός πως η Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία παρουσιάζουν τις σχετικά υψηλότερες συχνότητες κωφών δίχως παθήσεις δείχνει πως, σ' αυτές τις περιφέρειες, έχουν αρθεί μερικώς οι αρνητικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί, παράγοντες. Αυτό οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο ΕΙΠΚ, αλλά και στα δίκτυα υποστήριξης του κωφού πληθυσμού (Σύλλογοι και Σωματεία). Για να μη μείνει αμφιβολία επ' αυτού, δεν έχουμε παρά να δούμε τις σχετικές συχνότητες των Νομών όπου λειτουργούν Παραρτήματα του ΕΙΠΚ: τους Νομούς Σερρών και Θεσσαλονίκης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Η κατανομή των παθήσεων στους Νομούς που υπάρχει Παράρτημα του ΕΙΠΚ (%)

Νομοί	Δίχως πάθηση	Παθολογικές παθήσεις	Διανοητική καθυστέρηση	Ψυχωτικές Νευρωσικές	Σύνολο
Θεσ/νίκης	88	1,5	10	0,5	549
Σερρών	82,4	5,1	9,6	2,9	136
Σύνολο	68,1	7,3	15,5	9,2	2185

Τα δεδομένα των παραπάνω Νομών επιτρέπουν να φανεί, μάλλον καθαρά, η δράση των κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων. Ωστόσο, μπορούμε να περάσουμε τα δεδομένα μέσα από το φίλτρο μιας άλλης μεταβλητής, του τόπου κατοικίας, κάτι που θα ξεκαθαρίσει ακόμη περισσότερο το τοπίο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Τόπος κατοικίας προς κατάσταση της υγείας (%)

	Δίχως πάθηση	Παθολογικές παθήσεις	Διανοητική καθυστέρηση	Ψυχωπικές Νευρωσικές	Σύνολο
Χωριό	60,2	9,6	18,7	11,5	1265
Πόλη	67,3	7,2	14,4	11,0	471
Θεσ/νίκη	91,1	0,9	7,6	0,4	449
Σύνολο	1487	160	338	200	2185
%	68,1	7,3	15,5	9,2	100

 $(\chi_2 = 154.966, \pi < .000)$.

Τα δεδομένα του παραπάνω πίνακα φέρνουν σε αντίθεση τη Θεσσαλονίκη με τον αγροτικό χώρο. Οι επαρχιακές πόλεις παρουσιάζουν την ίδια κατανομή συχνοτήτων με το συνολικό πληθυσμό. Κατά τη γνώμη μας, οι μόνοι παράγοντες που θα μπορούσαν να εξηγήσουν αυτές τις αποκλίσεις είναι οι κοινωνικοί και οι πολιτισμικοί. Όσο παράδοξο κι αν φαίνεται, σύμφωνα με μια λογική που θέλει τους κοινωνικούς δεσμούς της κοινότητας πιο σφιχτούς και την κοινωνική υποστήριξη πιο ισχυρή, στη μεγαλούπολη, χάρη στους ειδικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς και στα συλλογικά δίκτυα υποστήριξης, η ενσωμάτωση του ατόμου είναι αποτελεσματικότερη, η δε ψυχική του ισορροπία τελειότερη. Το τελευταίο φαίνεται και από έναν άλλο δείκτη, την οικογενειακή κατάσταση.

Η οικογενειακή κατάσταση

Μπορούμε να διαπιστώσουμε το προηγούμενο στους πίνακες που ακολουθούν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Τόπος κατοικίας προς οικογενειακή κατάσταση (%)

1. 60 ετών και άνω

	Άγαμοι	Έγγαμοι	Σύνολο
Χωριό	61,7	38,3	209
Πόλη	37,0	63,0	54
Θεσ/νίκη	38,9	61,1	36
Σύνολο	163	136	299
%	54,5	45,5	100

2. 40-59 ετών

	Άγαμοι	Έγγαμοι	Σύνολο
Χωριό	70,7	29,3	181
Πόλη	61,3	38,7	75
Θεσ/νίκη	56,3	43,5	23
Σύνολο	187	92	279
%	67,0	33,0	100

3. 20-39 ετών

	Άγαμοι	Έγγαμοι	Σύνολο
Χωριό	91,9	8,1	320
Πόλη	83,9	16,1	137
Θεσ/νίκη	61,3	18,7	107
Σύνολο	496	68	564
%	87,9	12,1	100

Η εικόνα για την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού είναι πολύ θολή. Αυτό γιατί οι πληροφορίες που έχουμε, προέρχονται αποκλειστικά από την Πρόνοια και τον ΟΑΕΔ. Κατά συνέπεια, δεν βγαίνει εκτός ανάλυσης μόνο η αφανής κώφωση, αλλά και ο κωφός πληθυσμός που εμφανίζεται αποκλειστικά στους καταλόγους του ΕΙΠΚ. Γνωρίζοντας τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο ΕΙΠΚ και την κοινωνική ενσωμάτωση του αστικού, κωφού πληθυσμού, η γνώση της γαμηλιότητας των πρώην μαθητών του είναι ένα έλλειμμα που σίγουρα συσκοτίζει την εικόνα της συνολικής οικογενειακής κατάστασης του κωφού πληθυσμού. Ωστόσο, παρότι αυτή η έλλειψη είναι, λογικά, εις βάρος του αστικού πληθυσμού, ο τελευταίος παρουσιάζει σχετικά υψηλότερες συχνότητες γαμηλιότητας, ανεξάρτητα από την ηλικιακή ομάδα, απ' ό,τι ο αγροτικός.

Κοντολογίς, μπορούμε να πούμε ότι ο αστικός χώρος και ειδικά αυτός της μεγαλόπολης, επηρεάζει θετικά την κοινωνική ενσωμάτωση του κωφού πληθυσμού.

3. Οι επιρροές του χρόνου

Στην προηγούμενη ενότητα εξετάσαμε τις επιρροές του χώρου. Μένει να εξετάσουμε, σε σχέση πάντα με τα ελλιπή δεδομένα που διαθέτουμε, τις επιρροές του χρόνου. Ο χρόνος εκφράζεται στις και από τις ηλικίες του καταγραφμένου πληθυσμού.

Από την κατανομή του κωφού πληθυσμού κατά κατηγορίες ηλικιών μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες. Κατ' αρχήν σχηματίζουμε μια εικόνα για τις ηλικίες της καταγραφμένης κώφωσης. Κατά δεύτερον, μπορούμε να συγκρίνουμε την καμπύλη κατανομής της καταγραφμένης κώφωσης με αυτήν του συνολικού πληθυσμού. Τέλος, να υπολογίσουμε, κατά προσέγγιση, τις αναλογίες, κατά ηλικιακές κατηγορίες, του κωφού πληθυσμού που εμφανίζεται στους θεσμούς, ως προς τις αντίστοιχες του πληθυσμού της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Θράκης.

Οι ηλικίες από 15 έως 39 ετών εμφανίζονται σε υψηλότερες συχνότητες στις υπηρεσίες και τους θεσμούς. Αυτό φαίνεται τόσο από τη σύγκριση των κατανομών της καταγραφμένης κώφωσης και του συνολικού πληθυσμού, όσο και τις αναλογίες κατά ηλικιακές κατηγορίες. Οι ηλικίες από 40 έως 64 ετών παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες αποκλίσεις από τη συνολική αναλογία που βρέθηκε (0,66%). Αυτό διαπιστώνεται και από τη σύγκριση των κατανομών κώφωσης και συνολικού πληθυσμού. Οι ηλικίες άνω των 65 ετών παρουσιάζονται κι αυτές με αρνητικές αποκλίσεις από τη συνολική αναλογία. Ωστόσο, παρουσιάζουν σχεδόν την ίδια κατανομή με τις αντίστοιχες ομάδες του συνολικού πληθυσμού. Κάτι που συμβαίνει και για τις ηλικίες 5 έως 14 ετών. Οι τελευταίες βρίσκονται επίσης πλησιέστερα στη συνολική αναλογία. Αντίθετα, η πρώτη ηλικιακή κατηγορία (0-4 ετών) εμφανίζει τη μεγαλύτερη απόκλιση από τη συνολική αναλογία, αλλά και εμφανίζεται σε χαμηλότερες συχνότητες συγκριτικά με αυτές της αντίστοιχης κατηγορίας του συνολικού πληθυσμού.

Τα προηγούμενα μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε κάποια πρώτα συμπεράσματα. Κατ' αρχάς –και αυτό ίσως είναι το σημαντικότερο– επιβεβαιώνονται κι εδώ οι παρατηρήσεις της Β. Λαμπροπούλου. Φαίνεται πως υπάρχει μια καθυστέρηση πιθανόν ως προς τη διάγνωση και σίγουρα ως προς την αντιμετώπιση της κώφωσης. Πώς αλλιώς θα μπορούσε να εξηγηθεί η ανοδική τάση της καμπύλης από την κατηγορία 0-4 ετών μέχρι την κατηγορία 25-29, όπου παίρνει και τη μέγιστη τιμή της; Το ότι οι κατηγορίες από 15 έως 39 ετών εμφανίζονται και στις τρεις υπηρεσίες (Πρόνοια,

ΟΑΕΔ, ΕΙΠΚ) δεν μπορεί να εξηγήσει τις υψηλότερες συχνότητες κώφωσης που εμφανίζουν. Τούτο γιατί στις ίδιες υπηρεσίες εμφανίζονται και οι κατηγορίες από 40 έως 54 ετών. Οι κατηγορίες 0 έως 14 ετών εμφανίζονται μόνο στην Πρόνοια και το ΕΙΠΚ (Βλ. πίνακα 8). Αυτό όμως δεν εξηγεί τις σχετικά χαμηλές συχνότητες κώφωσης που παρουσιάζουν. Το φαινόμενο οφείλεται πιθανότατα στον τρόπο αντιμετώπισης, κυρίως από τους γονείς, της κώφωσης.

Τόπος διαμονής

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Ηλικία και τόπος διαμονής (%)

	Χωριό	Πόλη	Θεσ/νίκη	Σύνολο	%
60 και άνω	17,9	13,5	8,1	325	15,0
40-59 ετών	18,6	20,8	10,5	378	17,4
20-39 ετών	40,5	37,1	39,5	859	39,5
0-19 ετών	23,0	28,5	41,9	610	28,1
Σύνολο	1260	466	446	2172	100,0

($\chi^2 = 81.396$, $\pi < .000$).

Ο παραπάνω πίνακας δείχνει την αντίθεση, που έχουμε ήδη εντοπίσει εξετάζοντας άλλες σχέσεις μεταξύ μεταβλητών, ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και τον αγροτικό χώρο. Η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει τις σχετικά υψηλότερες συχνότητες στις ομάδες από 0 έως 19 ετών. Ο αγροτικός χώρος παρουσιάζει τις σχετικά υψηλότερες συχνότητες στις ηλικίες άνω των 60 ετών. Οι επαρχιακές πόλεις καταλαμβάνουν και σ' αυτή την κατανομή τις ενδιάμεσες θέσεις.

Εκπαίδευση

Ο καταγραμμένος, κωφός πληθυσμός παρουσιάζει μια σημαντικότερη εκπαιδευτική υστέρηση σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό. Η πρόσβαση των κωφών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση παίρνει κάποιες διαστάσεις, ειδικά στη Βόρεια Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο, οφείλουμε να σημειώσουμε πως ο κωφός πληθυσμός παρουσιάζει τις συχνότητες πρόσβασης στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες που παρουσίαζε ο συνολικός πληθυσμός πριν τρεις και/ή τέσσερις δεκαετίες.

Οι μισός καταγραμμένος πληθυσμός δεν πήγε στο Δημοτικό σχολείο ή πήγε σ' αυτό μια ή δύο χρονιές. Είναι δηλαδή πρακτικά αγράμματος. Σήμερα, οι συχνότητες πρόσβασής του στο Δημοτικό, το Γυμνάσιο και το Λύκειο είναι δύο φορές μικρότερες από αυτές που παρουσιάζει ο συνολικός πληθυσμός κατά την απογραφή του 1981. Επίσης, σήμερα, η πρόσβασή του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι τρεις και έξι φορές μικρότερη απ' αυτήν που παρουσιάζει ο συνολικός πληθυσμός κατά τις απογραφές 1981 και 1991, αντίστοιχα¹².

Αν βέβαια συγκρίνει κανείς τα σημερινά ποσοστά πρόσβασης των κωφών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και στις άλλες εκπαιδευτικές βαθμίδες, με αυτά που παρουσίαζε ο κωφός πληθυσμός πριν τρεις ή τέσσερις δεκαετίες, θα διαπιστώσει μια αρκετά θεαματική πρόοδο. Ο πρώτος κωφός του καταγραμμένου πληθυσμού που ολοκληρώνει και τις σπουδές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Ιατρική) γεννήθηκε το 1957 και τέλειωσε κανονικά σχολεία στοιχειώδους και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στη συνέχεια ο αριθμός αυξάνει και τούτο οφείλει πολλά στη λειτουργία Γυμνασίου (1983-1984) και Λυκείου (1986-1987) στο ΕΙΠΚ Θεσσαλονίκης.

Ωστόσο, οι ερευνητές επισημαίνουν καθυστερήσεις, σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ως προς την προώθηση της ειδικής αγωγής σε όλο της το εύρος (ανάπτυξη διαγνωστικών και βρεφο-συμβουλευτικών προγραμμάτων, κατάρτιση ειδικών αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών, δημιουργία πανεπιστημιακού τμήματος ειδικής παιδαγωγικής, κατάρτιση ειδικών προγραμμάτων για φοιτητές-σπουδαστές, νοηματική υποστήριξη σε τομείς αρχικής ή συνεχούς κατάρτισης, κ.λπ.). Για παράδειγμα και σε ό,τι αφορά τις αφετηρίες της εκπαιδευτικής πορείας των κωφών, η Β. Λαμπροπούλου παρατηρεί:

«Η τοποθέτηση των παιδιών με προβλήματα ακοής στα σχολεία γίνεται χωρίς προγραμματισμό, χωρίς κριτήρια και με τυχαίο θα λέγαμε τρόπο. Ένα μεγάλο ποσοστό κωφών παιδιών δεν εκπαιδεύεται καθόλου, ένα επίσης σημαντικό ποσοστό βρίσκεται τοποθετημένο σε σχολείο για άλλη ειδική ανάγκη εκτός από την κώφωση και το πιο σημαντικό και ανησυχητικό στοιχείο είναι ότι η πλειοψηφία των κωφών παιδιών βρίσκεται σε κανονικά σχολεία χωρίς καμία ειδική παρέμβαση και βοήθεια. Αυτά τα δεδομένα δείχνουν τις αδυναμίες και την έλλειψη οργάνωσης εκπαιδευτικής πολιτικής για τα παιδιά με προβλήματα ακοής και γενικότερα τα παιδιά με ειδικές ανάγκες στη χώρα μας»¹³.

Μένει να εξετάσουμε τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στην ηλικία και την πρόσβαση στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
Κατηγορίες ηλικιών και εκπαίδευση (%)

	Αγράμματος	Δημοτικό	Μαθητής	Γυμνάσιο	Λύκειο	ΤΕΙ-ΑΕΙ	Σύνολο
-1945	95,9	3,9	0,0	0,2	0,0	0,0	486
1946-55	59,9	34,9	0,0	1,9	3,3	0,0	212
1956-65	46,8	45,6	0,0	2,8	3,7	1,1	355
1966-75	41,1	23,1	0,6	11,0	16,1	8,1	484
1976-85	32,1	20,4	23,0	11,1	9,9	3,5	343
1986+	6,7	10,1	83,1	0,0	0,0	0,0	89
Σύνολο	1074	446	156	106	132	55	1969
%	54,5	22,7	7,9	5,4	6,7	2,8	100,0

Ο προηγούμενος πίνακας αφήνει να φανούν οι στενές σχέσεις της ηλικίας με την εκπαίδευση. Κατ' αρχάς, σημειώνεται μια σταθερή πτώση των συχνοτήτων αυτών που δεν πήγαν στο σχολείο. Το 96% των προσώπων που γεννιούνται πριν το 1945 δεν πήγαν στο σχολείο. Οι συχνότητες απόφοιτων Δημοτικού σημειώνουν, στην επόμενη γενιά (1946-1955), μια σημαντική αύξηση (35%). Οι ίδιες συχνότητες αυξάνονται καθώς περνάμε στην αμέσως επόμενη γενιά (47%), ενώ εδώ σημειώνονται οι πρώτες προσβάσεις στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Στη γενιά 1966-1975, οι συχνότητες αποφοίτων δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σημειώνουν σημαντική αύξηση (16% και 8% αντίστοιχα). Αυτό σχετίζεται αναμφίβολα με τη λειτουργία Γυμνασίου (1983) και Λυκείου (1986) στο ΕΙΠΚ Θεσσαλονίκης. Η γενιά 1976-1985, η οποία δεν έχει ακόμη ολοκληρώσει την εκπαιδευτική της πορεία, παρουσιάζει μια ακόμη παραπέρα μείωση του ποσοστού αγράμματων και απόφοιτων Δημοτικού. Η ίδια τάση συνεχίζεται και στη νεότερη γενιά, με τη διαφορά πως εδώ έχουμε μέχρι στιγμής μια σχεδόν πλήρη εκπαιδευτική πορεία.

Τα προηγούμενα στοιχεία μας δείχνουν πως ο κωφός πληθυσμός βγαίνει σιγά-σιγά από την εκπαιδευτική απομόνωση στην οποία ήταν καταδικασμένος παλιότερα. Ωστόσο, όπως είδαμε στο δεύτερο μέρος, η εκπαιδευτική υστέρηση σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό, αν και με το χρόνο αμβλύνεται, εξακολουθεί να παραμένει. Από το σημείο που παρατηρούμε την εκπαιδευτική πορεία, είναι δύσκολο να γίνει κάποια πρόβλεψη για το μέλλον. Δεν μπορούμε δηλαδή να προβλέψουμε αν και πότε θα εξισωθούν οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες του κωφού μ' αυτές του συνολικού πληθυσμού. Τούτο όμως φαίνεται να εξαρτάται όχι μόνο από εξωτε-

ρικούς παράγοντες, αλλά και από την οργάνωση και δράση του κωφού πληθυσμού.

Κατάρτιση

Κατ' αρχάς, για να ξεκαθαρίσουμε κάπως την εικόνα, οφείλουμε να εξετάσουμε την κατάρτιση σε σχέση με την ηλικία. Τούτο διότι οι ηλικιακές κατηγορίες άνω των 64 και κάτω των 15 είναι, θεωρητικά τουλάχιστον, επαγγελματικά ανενεργές. Επομένως, η επαγγελματική κατάρτιση αφορά τις ενδιάμεσες ηλικιακές ομάδες. Στον πίνακα που ακολουθεί μπορούμε να δούμε τις συχνότητες επαγγελματικής κατάρτισης αυτών των ομάδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Η επαγγελματική κατάρτιση στις ομάδες 15-64 ετών (%)

	Έχουν κατάρτιση	Δεν έχουν	Σύνολο
15-39 ετών	15	85	1100
40-64 ετών	2	98	459
Σύνολο	171	1388	1659
%	10	90	100

Ο παραπάνω πίνακας επιτρέπει να εμφανιστούν τα μειονεκτήματα του κωφού, θεωρητικά ενεργοποιημένου, επαγγελματικά πληθυσμού. Μόνο το 10% του συνολικού πληθυσμού των συγκεκριμένων ομάδων έχει επαγγελματική κατάρτιση. Η τελευταία εξαρτάται στενότερα από την ηλικία, καθώς μόνο το 2% των μελών της ηλικιακής κατηγορίας 40-64 ετών έχει αποκτήσει μια επίσημα αναγνωρισμένη επαγγελματική ειδίκευση. Το αντίστοιχο ποσοστό της ομάδας των ηλικιακά νεότερων είναι σαφέστατα υψηλότερο (15%), αν και πολύ χαμηλό συγκριτικά με αυτό του συνολικού πληθυσμού.

Τα προηγούμενα μας οδηγούν στο να θέσουμε ορισμένα ερωτήματα ως προς τη σχέση ηλικίας και κατάρτισης, ερωτήματα της ίδιας φύσης μ' αυτά που θέσαμε ως προς τη σχέση ηλικίας και μόρφωσης. Πού οφείλεται, για παράδειγμα, αυτή η, έστω μικρή, αύξηση της πρόσβασης του κωφού πληθυσμού στους θεσμούς που παρέχουν μια αναγνωρισμένη μορφή επαγγελματικής ειδίκευσης; Το πιθανότερο είναι πως οφείλεται στην, έστω νωχελική και βραδύρυθμη, αλλαγή των αντιλήψεων για την αρωγή του αρνητικά ευνοημένου πληθυσμού.

Παθήσεις

Είδαμε νωρίτερα ότι η εμφάνιση παθήσεων εξαρτάται από τον τόπο διαμονής. Μένει να δούμε το κατά πόσο εξαρτάται από την ηλικία. Γνωρίζοντας ότι η εκπαίδευση εξαρτάται από τους δύο προηγούμενους παράγοντες, μένει να διαπιστώσουμε το κατά πόσο η τελευταία επηρεάζει την εμφάνιση παθήσεων. Τα προηγούμενα θα μας επιτρέψουν να δούμε ότι η εμφάνιση των παθήσεων εξαρτάται από τις γενικότερες συνθήκες μέσα στις οποίες ζει ο κωφός πληθυσμός.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
Έτος γέννησης προς παθήσεις

	Δίχως πάθηση	Παθολογικές παθήσεις	Διανοητική καθυστέρηση	Ψυχικές παθήσεις	Σύνολο
-1945	52,6	16,0	13,7	17,8	489
1946-55	53,3	8,4	28,5	9,8	214
1956-65	59,8	5,6	22,1	12,6	358
1966-75	67,7	5,6	20,0	6,8	501
1976-85	87,3	3,7	6,6	2,4	410
1986+	97,5	0,5	2,0	0,0	200
Σύνολο	1477	160	338	197	172
%	68,0	7,4	15,6	9,12	100,0

($\chi^2 = 320.842$, $\pi < .000$).

Ο προηγούμενος πίνακας επιτρέπει να φανεί η στενή εξάρτηση της εμφάνισης παθήσεων από την ηλικία. Όσο κατεβαίνουμε την ηλικιακή κλίμακα, τόσο μειώνονται οι πιθανότητες εμφάνισης παθήσεων. Αυτό φαίνεται απολύτως λογικό όσον αφορά τις παθήσεις παθολογικής φύσης. Όχι όμως και όσον αφορά τη διανοητική καθυστέρηση ή τις ψυχικές παθήσεις. Γιατί, για παράδειγμα, ενώ η πιθανότητα εμφάνισης τέτοιων παθήσεων είναι σχεδόν μηδενική για τις ηλικίες κάτω των 20 ετών, ανεβαίνει θεαματικά για τις ηλικίες άνω των 20 ετών;

Η αύξηση των πιθανοτήτων διανοητικής καθυστέρησης και ψυχικών παθήσεων δεν μπορεί παρά να οφείλεται σε δύο λόγους: είτε στις στρατηγικές προσαρμογής στην πολιτική των επιδομάτων, είτε στις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζει ο πληθυσμός. Στην πρώτη περίπτωση, το κωφό άτομο εμφανίζεται και με

μια πάθηση που ανεβάζει το ποσοστό αναπηρίας άνω του 67% και έτσι συνεχίζεται η χορήγηση επιδόματος. Στη δεύτερη περίπτωση, το κωφό άτομο αποκτά τη διανοητική καθυστέρηση ή την ψυχική πάθηση εξαιτίας, κυρίως, της μη ένταξής του στο κοινωνικό περιβάλλον. Το δεύτερο ενισχύεται από το γεγονός ότι η εμφάνιση παθήσεων έχει σχέση αντιστρόφως ανάλογη με το εκπαιδευτικό επίπεδο. Μπορούμε να το διαπιστώσουμε σχετίζοντας τις παθήσεις με την εκπαίδευση. Είναι μάλλον ευνόητο ότι η εκπαίδευση βγάζει το άτομο από την απομόνωση και του δίνει τις βασικές, τουλάχιστον, προϋποθέσεις επικοινωνίας με το κοινωνικό περιβάλλον. Όσο μάλιστα προχωρά η εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες επικοινωνίας του κωφού ατόμου με το κοινωνικό περιβάλλον. Είναι κάτι που εμφανίζεται στον πίνακα διπλής εισόδου που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
Εκπαιδευτικό επίπεδο προς άλλες παθήσεις

	Δίχως πάθηση	Παθολογικές παθήσεις	Διανοητική καθυστέρηση	Ψυχικές Νευρωσικές	Σύνολο
Άγνωστο	92,9	2,9	2,9	1,4	210
Αγράμματοι	41,6	13,1	29,3	16,0	1077
Δημοτικό	91,3	2,2	3,1	3,4	447
Μαθητές	100,0	0,0	0,0	0,0	156
Γυμνάσιο	91,6	0,9	0,9	6,5	107
Λύκειο	95,5	1,5	0,8	2,3	133
ΑΕΙ-ΤΕΙ	100,0	0,0	0,0	0,0	55
Σύνολο	1487	160	338	200	2185
%	68,1	7,3	15,5	9,2	100,0

($\chi_2 = 695.484$, $\pi < .000$).

Ο προηγούμενος πίνακας διπλής εισόδου καθιστά σαφές πως τόσο η διανοητική καθυστέρηση, όσο και οι ψυχικές διαταραχές σχετίζονται με το εκπαιδευτικό επίπεδο. Αν κανείς θα μπορούσε, εντελώς δικαιολογημένα, να εικάσει πως η διανοητική καθυστέρηση καθιστά την κύρια αιτία της μη πρόσβασης στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, δεν μπορεί να το πράξει με την ίδια ευκολία όσον αφορά τις ψυχικές διαταραχές. Αυτό γιατί, όπως φαίνεται στο προηγούμενο πίνακα, όσο κανείς ανεβαίνει την εκπαιδευτική κλίμακα τόσο μειώνονται οι πιθανότητες εμφάνισης ψυχωτικών και νευρωσικών παθήσεων. Συνεπώς, η εκπαίδευση είναι μάλλον ο

παράγοντας που επηρεάζει την εμφάνιση ή μη παρόμοιων παθήσεων, αλλά πιθανότατα και τη διανοητική καθυστέρηση. Είναι μάλλον λογικό, ένας ανεκπαιδευτος και πιθανότατα απομονωμένος κωφός να μην αναπτύξει επαρκώς τις διανοητικές του ικανότητες.

4. Πρώτα συμπεράσματα

Ο κωφός πληθυσμός που βρέθηκε καταγραμμένος στις αρμόδιες υπηρεσίες, είναι σαφέστατα μικρότερος του αναμενόμενου. Κατά πάσα πιθανότητα υπάρχει αποκρυμμένη κώφωση. Δεν είμαστε ωστόσο σε θέση να εξηγήσουμε τους λόγους στους οποίους οφείλεται. Αυτό απαιτεί μια πιο εξειδικευμένη διερεύνηση. Ωστόσο, η πιθανώς αποκρυμμένη κώφωση δεν μπορεί να μην σχετίζεται με τη διαδικασία της οικοδόμησης κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα.

Πιθανότατα, υπάρχει καθυστερημένη διάγνωση της κώφωσης. Πάντως, μπορούμε να πούμε με σιγουριά πως υπάρχει η καθυστερημένη αντιμετώπισή της. Αυτό φαίνεται από το ότι οι ομάδες μέχρι και 10 ετών εμφανίζονται σε μικρότερες συχνότητες από αυτές που εμφανίζονται οι ομάδες άνω των 10 ετών.

Το εκπαιδευτικό επίπεδο του κωφού πληθυσμού είναι πολύ χαμηλότερο από το αντίστοιχο του συνολικού πληθυσμού. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές διαφορές κατά τόπο κατοικίας και κατά ηλικία. Η κύρια διαφορά είναι αφενός μεταξύ Θεσσαλονίκης και αγροτικού χώρου, αφετέρου μεταξύ των ηλικιακών ομάδων άνω των 45 ετών και 20 έως 35 ετών. Η Θεσσαλονίκη και οι ηλικιακές ομάδες 20-35 ετών είναι θετικά ευνοημένες από την κατανομή των εκπαιδευτικών τίτλων. Τούτο ερμηνεύεται τόσο από τη λειτουργία Γυμνασίου και Λυκείου στο ΕΙΠΚ Θεσ/νίκης, όσο και από κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες: υπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις στον αγροτικό χώρο και στις πόλεις ως προς την αντιμετώπιση της κώφωσης. Στις πόλεις και ειδικά στη Θεσσαλονίκη, η κώφωση αντιμετωπίζεται με αποτελεσματικότερο τρόπο, κάτι που βοηθά στην καλύτερη κοινωνική ένταξη του κωφού, αστικού πληθυσμού (εκπαίδευση, κατάρτιση, παθήσεις, γαμηλιότητα).

Ο τόπος κατοικίας και η ηλικία επηρεάζουν επίσης την εμφάνιση παθήσεων που, μαζί με τη κώφωση, δίνουν ποσοστό αναπηρίας 67% και άνω. Ο αγροτικός χώρος εμφανίζει σχετικά υψηλό-

τερες συχνότητες διανοητικής καθυστέρησης και ψυχικών παθήσεων από τον αστικό χώρο και ειδικά τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, η πιθανότητα εμφάνισης διανοητικής καθυστέρησης και ψυχικών παθήσεων είναι σχεδόν μηδενική για τις ηλικίες μέχρι 18 ετών. Αντίθετα, στις ηλικίες άνω των 18 ετών, ένα περίπου στα τρία άτομα εμφανίζει διανοητική καθυστέρηση ή ψυχικές παθήσεις. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στη συνδυαστική δράση του παράγοντα επίδομα και του παράγοντα συνθήκες κοινωνικής ένταξης του κωφού πληθυσμού.

Μέχρι σήμερα η κατάρτιση των κωφών, τόσο η πρωτογενής αλλά κυρίως η δευτερογενής, δεν πήρε σημαντικές διαστάσεις. Ωστόσο, στο άμεσο μέλλον, θα αποτελέσει το κύριο διακύβευμα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής. Όλο και μεγαλύτερα ποσά θα διατίθενται προς αυτήν την κατεύθυνση, δηλαδή προς την κοινωνικο-οικονομική ένταξη, μέσω της κατάρτισης, ομάδων με μειονεκτήματα. Συνεπώς, όλο και μεγαλύτερα συμφέροντα θα διακυβεύονται γύρω από την επαγγελματική κατάρτιση ομάδων με μειονεκτήματα. Κανένας βέβαια δεν μπορεί να προβλέψει την αποτελεσματικότητα αυτών των πολιτικών. Ωστόσο, η αποτελεσματικότητα θα εξαρτηθεί, σε μεγάλο βαθμό, από το αν είναι σε θέση οι άμεσα ενδιαφερόμενες ομάδες, δηλαδή αυτές με μειονεκτήματα, να ελέγξουν τις διαδικασίες. Κυρίως από το αν είναι σε θέση να παρέμβουν στις πολιτικές χρηματοδότησης, αλλά και στην ποιότητα των προγραμμάτων κατάρτισης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή κατά Νομούς και γεωγραφικό διαμέρισμα

Νομός	Σύνολο πληθυσμού	σύνολο κωφών	% ανά 1000 κατ.
Έβρου	143.752	51	0,35
Ροδόπης	103.190	30	0,29
Ξάνθης	91.063	109	1,20
Σύνολο Θράκης	338.005	190	0,56
Καβάλας	135.937	83	0,61
Δράμας	96.554	57	0,59
Σερρών	192.828	136	0,71
Κιλκίς	81.710	44	0,53
Θεσ/νίκης	946.864	549	0,58
Χαλκιδικής	92.117	64	0,69
Πέλλας	138.761	98	0,71
Ημαθίας	139.934	105	0,75
Πιερίας	116.763	114	0,98
Κοζάνης	150.386	102	0,68
Γρεβενών	36.797	29	0,79
Φλώρινας	53.147	84	1,58
Καστοριάς	52.685	35	0,66
Σύνολο Μακεδονίας	2.236.019	1500	0,67
Μαγνησίας	198.434	122	0,61
Λάρισας	270.612	146	0,54
Καρδίτσας	126.854	150	1,18
Τρικάλων	138.946	77	0,55
Σύνολο Θεσσαλίας	734.846	495	0,67
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	3.308.870	2185	0,66

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Νομός προς εκπαίδευση (%)

Νομός	Αγράμματος	Δημοτικό	Μαθητής	Γυμνάσιο	Λύκειο	ΤΕΙ-ΑΕΙ	Σύνολο
Έβρου	59,6	21,3	-	10,6	8,5	-	47
Ροδόπης	59,3	29,6	3,7	7,4	-	-	27
Ξάνθης	77,9	11,6	7,4	1,1	1,1	1,1	95
Καβάλας	53,9	15,8	5,3	11,8	9,2	3,9	76
Δράμας	46,9	32,7	10,2	4,1	6,1	-	49
Σερρών	28	53	7,6	5,3	3	3	132
Κιλκίς	53,7	41,5	2,4	2,4	-	-	41
Θεσ/νίκης	26,6	26,6	15,8	9,1	13,7	8,4	474
Χαλκιδικής	50,8	32,8	8,2	4,9	3,3	-	61
Πέλλας	72,3	16	6,4	3,2	2,1	-	94
Ημαθίας	77	13	8	1	1	-	100
Πιερίας	65	21,4	6,8	1	5,8	-	103
Κοζάνης	56	19	8	4	10	3	100
Γρεβενών	82,8	13,8	3,4	-	-	-	29
Φλώρινας	67,1	19,5	4,9	3,7	3,7	1,2	82
Καστοριάς	58,1	22,6	6,5	3,2	9,7	-	31
Μαγνησίας	45,5	33,3	2	7,1	10,1	2	99
Λάρισας	64,6	15,4	6,2	6,9	6,2	0,8	130
Καρδίτσας	92,5	3,7	-	2,2	1,5	-	134
Τρικάλων	85,9	5,6	2,8	2,8	2,8	-	71
Σύνολο	1077	447	156	107	133	55	1975
%	54,5	22,6	7,9	5,4	6,7	2,8	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Κατανομή κατά ομάδες ηλικιών
και σύγκριση με την ίδια κατανομή του συνολικού πληθυσμού

Ομάδες ηλικιών	Αριθμός κωφών***	%	Συνολικός πληθυσμός (%)*	Εκτίμηση κωφών (%)**
85 ετών και άνω	20	0,9	1,2	0,52
80-84 ετών	27	1,2	1,9	0,44
75-79	49	2,2	2,9	0,51
70-74	59	2,7	3,3	0,53
65-69	89	4,1	4,4	0,61
60-64	81	3,7	6,3	0,39
55-59	83	3,8	6,4	0,39
50-54	81	3,7	6,4	0,38
45-49	117	5,4	5,4	0,65
40-44	97	4,4	6,6	0,45
35-39	173	7,9	6,6	0,79
30-34	185	8,5	7,1	0,79
25-29	247	11,3	7,0	1,06
20-24	254	11,6	7,7	1,00
15-19	241	11,0	7,5	0,98
10-14	169	7,7	7,3	0,69
5-9	129	5,9	6,2	0,63
0-4	71	3,2	5,4	0,4

* Με βάση την απογραφή του 1991, Στατιστική εφημερίδα της Ελλάδας, όπ. παρ., σελ. 59.

** Ο υπολογισμός έγινε με βάση την εκτίμηση του πληθυσμού της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης κατά ομάδες ηλικιών. Η κάθε ομάδα ηλικιών προέκυψε από τον πολλαπλασιασμό της αντίστοιχης εθνικής επί του πληθυσμού της περιοχής που μας ενδιαφέρει δια του συνολικού πληθυσμού.

*** Δε γνωρίζουμε την ηλικία 13 ατόμων.

Σημειώσεις

1. Βλ. ενδεικτικά, J. Kyle, L. Allsop, *Deaf People and Society*, School of Education, Bristol, 1982, και D. Moores, *Educating the Deaf: Psychology, Principles and Practices*, Houghton Mifflin, Βοστώνη, 1987.
2. Στην Ισπανία είναι 7% και στις ΗΠΑ 14%. Ωστόσο, οι μελέτες χρησιμοποιούν δείγματα και όχι το συνολικό πληθυσμό. Βλ. σχετικά, Συλλογικό, *Deaf People and their Social Reality: A Descriptive Study*, Ministerio de Educacion y Ciencia, Μαδρίτη, (χ.χ.) και S. Brown, «Etiological Trends, Characteristics, and Distribution in Deaf Children in America», στο A. Schildorth (επιμ.), *Deaf Children in America*, College Hill Press, Καλιφόρνια, 1986.
3. Στα ίδια.
4. Βλ. Β. Λαμπροπούλου, «Τα προβλήματα των κωφών στην Ελλάδα», στο Μ. Καϊλα, Ν. Πολεμικός, Γ. Φιλίππου (επιμ.), *Άτομα με Ειδικές Ανάγκες*, τόμ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
5. Βλ. ενδεικτικά, όπου και μια παρουσίαση των θεωρητικών αρχών και των αποτελεσμάτων, S. Prillwitz, T. Vollhaber (επιμ.), *Sign Language: Research and Application*, Signum Press, Αμβούργο, 1990. Βλ. ειδικά το άρθρο του J. Kyle (*The Deaf Community: Culture, Custom and Tradition*) που περιέχεται στον προηγούμενο τόμο.
6. Για μια συνολικότερη παρουσίαση των προβλημάτων που προκύπτουν από την εφαρμογή των κονστρουκτιβιστικών αντιλήψεων στον κοινωνικό χώρο, βλ. Α. Γεωργούλας, «Διαφοροποίηση και συλλογικές ταυτότητες: Υποθέσεις για την κατασκευή των ομάδων ένταξης στις σύγχρονες κοινωνίες», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 17, 1995.
7. Βλ. *Στατιστική Επετηρίδα Ελλάδος 1992-1993*, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1995.
8. Β. Λαμπροπούλου, «Τα προβλήματα των κωφών στην Ελλάδα», όπ. παρ., σελ. 446
9. Β. Λαμπροπούλου, «Τα προβλήματα των κωφών στην Ελλάδα», όπ. παρ., σελ. 469-471.
10. Στο συνολικό πληθυσμό, το αντίστοιχο ποσοστό είναι 7,5%. Το ποσοστό αυτών που τελείωσαν το Δημοτικό είναι 37%, των αποφοίτων Γυμνασίου 9%, Λυκείου 29% και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης 17%. Βλ. *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1996*, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1997, σελ. 105.
11. Για την ανάλυση χρησιμοποιείται η μέθοδος των σταθμισμένων υπολειμμάτων. Η αρνητική ή θετική διαφορά του κάθε κελιού από το συνολικό ποσοστό της γραμμής μας δείχνει τη θετική ή αρνητική τιμή της συσχέτισης για το κάθε κελί. Σχετικά με αυτή την τεχνική, βλ. Ph. Cibois, *Lanalyse des donnies en sociologie*, PUF, Παρίσι, 1984.
12. Βλ. *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1996*, όπ. παρ., σελ. 105
13. Β. Λαμπροπούλου, «Τα προβλήματα των κωφών στην Ελλάδα», όπ. παρ., σελ. 467 κε.

ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΙΚΕΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΕΣ

Γραφειοκρατία, Κράτος,
Κοινωνική οργάνωση

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Οι «Διευθυντικές Ολιγαρχίες»
Αποτελούν εναλλακτική προσέγγιση ανάλυσης των
κοινωνικών συνθηκών που φαίνεται να
προετοιμάζουν την τελική απορύθμιση της
ανθρώπινης κοινωνίας.
Συνδέουν ιστορικά τις διοικητικές δομές του
παρελθόντος με τα αντίστοιχα διευθυντικά
συστήματα του καιρού μας.
Συγκρίνουν τη διοικητική θεωρία και την ελεγκτική
πρακτική του ώριμου καπιταλισμού, με την πολιτική
ιδεολογία και τη γραφειοκρατική διεύθυνση του
κρατικού σοσιαλισμού.
Επισημαίνουν τα κοινά χαρακτηριστικά των δομών
κυριαρχίας, που εμφανίζονται με τη μορφή της
κρατικής εξουσίας και του κοινωνικού ελέγχου στα
δύο συστήματα.
Προειδοποιούν για τις ανεξέλεγκτες συνέπειες των
δομών του πολιτικού ελέγχου και της κοινωνικής
επιτήρησης από ανθρώπους πάνω σε ανθρώπους.

Ο προσδιορισμός της συγκρότησης: Ένα ψυχολογικό εργαλείο, για χρήση σε υπηρεσίες υγείας, παιδείας και κοινωνικής πρόνοιας

Παναγιώτης Ι. Βύρας*, Ιωάννης Ν. Νέστορος**

Περίληψη

Παρουσιάζεται ένα ειδικό θεωρητικό σύστημα αναφορικά με την ψυχολογία της υγείας και το σχετικό γνωστικό εργαλείο, με σκοπό την πιθανή εφαρμογή στους συναφείς τομείς.

Εισαγωγή

Ως ένας από τους αναμενόμενους σκοπούς των υπηρεσιών υγείας, καθώς και στην παιδεία, την κοινωνική πρόνοια και τις συναφείς επιστήμες θα μπορούσε να θεωρηθεί η αναζήτηση του τι προάγει την ευεξία στον άνθρωπο¹. Τα προβλήματα υγείας και οι αιτίες που τα προξενούν αποτελούν κατ' εξοχήν αντικείμενο της ιατρικής αφού στο επίκεντρο της επιστήμης αυτής βρίσκονται οι αιτίες νόσου, είτε με τη στενή έννοια του όρου καθορίζονται (μικρόβια), είτε με την ευρύτερη (αλληλεπίδραση μεταξύ ψυχοκοινωνικών παραγόντων και βιολογικών διεργασιών). Και στις δυο περιπτώσεις ωστόσο η προσοχή εστιάζεται μάλλον στα αίτια που προκαλούν μια νόσο παρά στην προώθηση της ευεξίας (Engel, 1977). Δηλαδή το κυρίαρχο πρότυπο στην ορθόδοξη, συμβατική ιατρική, αλλά και στις σχετικές με αυτή επιστήμες, είναι ουσιαστικά παθο-

---

* Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

γόνο (αφορά στη γένεση των παθήσεων). Στην εργασία αυτή επισημαίνεται η ανάγκη για μια συμπληρωματική γνώση που να αναφέρεται στους μηχανισμούς που προκαλούν ευεξία, ώστε να δωθεί η αναγκαία σημασία στα στοιχεία εκείνα μέσα στον άνθρωπο που ενισχύουν την υγεία, είτε αυτά σχετίζονται με τον ιατρικό, είτε με άλλους τομείς. Άλλωστε η επιμονή των συναφών επιστημών σε αποκλειστικά παθογόνους παράγοντες ενέχει σοβαρά μειονεκτήματα, περιορισμούς και κινδύνους, όπως η άνιση κατανομή πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, τόσο στην έρευνα, όσο και στην παροχή υπηρεσιών (Cochrane, Dubos).

Η συγκρότηση

Το 1979 ο Antonovsky παρουσίασε ένα θεωρητικό πρότυπο που κωδικοποιούσε τις πρόσφατες τάσεις στην έρευνα γύρω από την αντιστάθμιση του stress και τους γενεσιουργούς παράγοντες υγείας. Το μοντέλο σχεδιάστηκε με τρόπο ώστε να βοηθά στην κατανόηση της σχέσης που συνδέει τις παραμέτρους stress, προσαρμογή και υγεία. Έλαβε την ονομασία «ευεξιγόνο» (salutogenic) επειδή, θεωρώντας την υγεία ως ένα συνεχές που εκτείνεται μεταξύ δύο άκρων (πάθηση και ευεξία), το πρότυπο αυτό επικεντρώνεται στη διαδικασία με την οποία δημιουργείται και προάγεται η ευεξία. Είναι κατά ριζικό τρόπο διαφορετικό, ως προς τρεις όψεις, από προηγούμενες έρευνες στο stress (Antonovsky, 1984).

Πρώτον, έχει ως αφετηρία τη διαπίστωση ότι ο παθογόνος προσανατολισμός που επικρατεί στο βιο-ιατρικό και κοινωνικό ερευνητικό έργο περί ασθενειών είναι ανεπαρκής². Η παθογένεση αφορά στη διερεύνηση παραγόντων που προκαλούν καρδιακή νόσο, καρκίνο, ψυχική νόσο, ή γενικώς κατάπτωση (με την ευρεία έννοια). Αυτός ο προσανατολισμός, στην καλύτερη περίπτωση, αποδίδει στους μηχανισμούς προσαρμογής ένα ρόλο αναχαιτιστικό, θεωρώντας τους, το πολύ, ως τροποποιητές της αντίδρασης στο stress.

Δεύτερον, η θεώρηση περί γενέσεως ευεξίας (salutogenesis) θέτει την προσαρμογή στο stress ως το βασικό μοχλό στη διακίνηση από το ένα άκρο (πάθηση) στο άλλο (ευεξία) του προτεινόμενου συνεχούς της υγείας³. Πρωταρχική σημασία σ' αυτή τη διακίνηση έχουν τα λεγόμενα εφόδια γενικευμένης αντίστασης (generalised resistance resources) και ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στο πώς αυτά εξασφαλίζουν ευεξία. Τέτοια εφόδια περιλαμβάνουν

νουν τα εξής: οικονομική ευμάρεια, ισχύς του εγώ, πολιτιστική - πνευματική σταθερότητα. Όλα αυτά αποτελούν πόρους που από κοινού συνιστούν ό,τι ο Antonovsky αποκαλεί Αντίληψη Συγκρότησης (Sense of Coherence - SOC). Οι πόροι, τα εφόδια, είναι αποθέματα εμπειριών οι οποίες προκαλούν εδραιωμένη αντίληψη συγκρότησης, ένα τρόπο θεώρησης του κόσμου που ευνοεί την επιτυχή προσαρμογή στα αναρίθμητα και πολύπλοκα ερεθίσματα της ζωής και στο stress που προκύπτει.

Τρίτον, η διάρθρωση της συγκρότησης, ως έννοιας, έχει ένα διαπολιτιστικό και διαπεριστασιακό χαρακτήρα που την κάνουν να ξεχωρίζει από άλλες συναφείς έννοιες, όπως: self-efficacy, internal locus of control, problem oriented coping, mastery, hardiness, dispositional optimism (Bandura, Kobasa, Peterson)⁴. Αυτές είναι έννοιες που αναφέρονται σε ιδιαίτερες πολιτιστικές ομάδες ή υποομάδες και ως εκ τούτου μπορεί να είναι κατάλληλες για ιδιαίτερα ερεθίσματα. Η συγκρότηση είναι έννοια με οικουμενική σημασία, η οποία δεν επιχειρεί διαχωρισμό φύλου, κοινωνικής τάξης, περιοχής, ή πολιτιστικής ταυτότητας. Δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένες διαδικασίες προσαρμογής αλλά σε παράγοντες που σε όλες τις ομάδες, πάντοτε, αποτελούν τη βάση για μια επιτυχή προσαρμογή στο stress.

Η συγκρότηση ορίζεται (Antonovsky, 1987) ως ένας σφαιρικός προσανατολισμός στη ζωή που εκφράζει το βαθμό στον οποίο κάποιος άνθρωπος διαθέτει ένα διεισδυτικό και διαρκές, αλλά δυναμικό αίσθημα εμπιστοσύνης για τα εξής:

1. Ότι τα ερεθίσματα που προέρχονται από το εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον στην εξέλιξη του βίου είναι δομημένα, προβλέψιμα και ερμηνεύσιμα.
2. Ότι υπάρχουν στη διάθεση του εφόδια, ώστε να μπορεί ν' ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις που αυτά τα ερεθίσματα θέτουν.
3. Ότι αυτές οι απαιτήσεις είναι μια πρόκληση, άξια για επενδύσεις και δεσμεύσεις.

Προσδιορισμός της συγκρότησης

Η κλίμακα που καταμετρά την αντίληψη συγκρότησης (SOC) επινοήθηκε ως ένα λειτουργικό μέσο του ευεξιγόνου μοντέλου. Είναι κατασκευασμένη με τρόπο που να προσδιορίζει τα τρία επί μέρους γνωρίσματα τα οποία συνθέτουν τη συγκρότηση:

1. **Καταληπτότητα:** δυνατότητα να κατανοεί κανείς τα ερεθίσματα της ζωής.
2. **Χειριστικότητα:** δυνατότητα να τα χειρίζεται.
3. **Σημαντικότητα:** δυνατότητα να αποδίδει σε αυτά νόημα και σημασία.

Πρόκειται για ένα γνωστικό εργαλείο σε μορφή ερωτηματολογίου αποτελούμενου από 29 μέρη, σημειολογικά διαφοροποιημένα, που σχεδιάστηκαν με βάση τη θεωρία του Guttman (Shye, 1978) περί όψεων (facet theory). Οι ερωτήσεις εντοπίζουν γνωστικούς τρόπους (γνώσεις, εμπειρίες, στάσεις) που ισχυροποιούν τη συγκρότηση, εξακριβώνοντας σε ποιο βαθμό ένας άνθρωπος είναι σε θέση να τους χρησιμοποιεί. Επειδή η συγκρότηση δυναμικά προάγει την ευεξία, η κλίμακα SOC μπορεί να εφαρμοσθεί σε καταστάσεις όπου ζητείται να σταθμισθεί και να εκτιμηθεί η ικανότητα για επιστράτευση δυνάμεων ή εφοδίων, που ενδεχομένως υπάρχουν, σε άτομα τα οποία υφίστανται ή πρόκειται να αντιμετωπίσουν κάποιο stress. Το ζητούμενο είναι η εξεύρεση αποτελεσματικών μεθόδων αντίδρασης στο stress, με σκοπό να ανταποκριθεί κάποιος ευνοϊκά σε αυτό.

Από 113 έρευνες σε 20 χώρες, επί συνολικού πληθυσμού 14.000 ατόμων που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο σε 14 διαφορετικές γλώσσες, προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα αναφορικά με το βαθμό που το εργαλείο αυτό είναι εφαρμόσιμο (feasibility), έγκυρο (validity) και αξιόπιστο (reliability). Ο σχετικός έλεγχος παρέχει υψηλούς δείκτες για τις παραμέτρους αυτές, καθιστώντας το εργαλείο εύχρηστο και χρήσιμο (Antonovsky, 1993). Εκτός από την πλήρη μορφή με 29 ερωτήσεις, έχει γίνει χρήση του ερωτηματολογίου και σε μια πιο σύντομη εκδοχή (Nyamathi, 1991). Αυτή περιλαμβάνει μόνο τις 13 ερωτήσεις που σημειώνονται με αστερίσκο * και είναι οι εξής: 4, 5, 6, 8, 9, 12, 16, 19, 21, 25, 26, 28, 29. Οι ερωτήσεις με το προσδιοριστικό σημείο (A) βαθμολογούνται αντιστρόφως, ώστε στο μεγάλο βαθμό να αντιστοιχεί υψηλή αντίληψη συγκρότησης. Τα σημεία (K), (X) και (Σ) αναφέρονται σε μετρήσεις των επί μέρους συστατικών στοιχείων της συγκρότησης: καταληπτότητα, χειριστικότητα, σημαντικότητα. Για τα μεγέθη αυτά αναλογούν από 11, 10 και 8 ερωτήσεις αντιστοίχως. Ωστόσο δεν είναι επιτρεπτή η επί μέρους χρήση των σχετικών ερωτήσεων με σκοπό να υπολογισθούν τα στοιχεία αυτά ανεξάρτητα. Η αντίληψη συγκρότησης είναι σύνθετο μέγεθος και ως εκ τούτου πρέπει να καταμετράται στην ολότητά της. Τα προσδιοριστικά σημεία που περιγράφηκαν δεν πρέπει να περιλαμβάνονται

νονται στο ερωτηματολόγιο όταν διανέμεται προς συμπλήρωση, είτε στη σύντομη, είτε την πλήρη μορφή του. Η κλίμακα SOC έχει πρόσφατα μεταφρασθεί και προσαρμοστεί στην Ελληνική γλώσσα. Το σχετικό ερωτηματολόγιο χρησιμοποιείται για πρώτη φορά σε Ελληνόφωνους πληθυσμούς από το τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και οι εργασίες αναφορικά με αυτές τις έρευνες πρόκειται να δημοσιευθούν προσεχώς. Για επιπλέον πληροφορίες και συνεργασία οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να επικοινωνήσουν με τους συγγραφείς.

ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΖΩΗ

Διαμόρφωση και προσαρμογή του ερωτηματολογίου στα Ελληνικά: Π. Βύρας, με την έγκριση του Antonovsky.

Οι ακόλουθες ερωτήσεις αναφέρονται σε διάφορες πτυχές της ζωής. Κάθε ερώτηση μπορεί να έχει 7 πιθανές απαντήσεις από μια διαβαθμισμένη κλίμακα με 7 αριθμούς. Ζητείται να σημειωθεί ο αριθμός που καλύτερα εκφράζει την απάντηση του ενδιαφερομένου, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι το 1 και το 7 αποτελούν τις ακραίες περιπτώσεις. Αν η απάντηση που αντιστοιχεί στο 1 ή το 7 δεν ισχύει, τότε να σημειωθεί ο ενδιάμεσος αριθμός που πιο πιστά ανταποκρίνεται σε ό,τι κάποιος αισθάνεται. Να δίδεται μόνο μια απάντηση σε κάθε ερώτηση, βάζοντας σε κύκλο τον αντίστοιχο αριθμό.

1(Κ)(Α). Όταν μιλάς στους ανθρώπους, μήπως έχεις την αίσθηση πως δε σε καταλαβαίνουν;

1	2	3	4	5	6	7
ποτέ δε νιώθεις έτσι						πάντα έτσι νιώθεις

2(Χ). Στο παρελθόν, όταν έπρεπε να κάνεις κάτι το οποίο στηριζόταν πάνω στη συνεργασία με άλλους, είχες την αίσθηση ότι:

1	2	3	4	5	6	7
σίγουρα δε θα γινόταν						σίγουρα θα γινόταν

3(Κ). Σκέψου τους ανθρώπους με τους οποίους έρχεσαι καθημερινά σε επαφή, πέρα από εκείνους που τους αισθάνεσαι πιο κοντά σου. Πόσο καλά γνωρίζεις τους περισσότερους από αυτούς;

1	2	3	4	5	6	7
αισθάνεσαι πως είναι ξένοι						τους γνωρίζεις πολύ καλά

*4(Σ)(Α). Έχεις την αίσθηση πως δε νοιάζεσαι στ' αλήθεια για ό,τι συμβαίνει τριγύρω σου;

1	2	3	4	5	6	7
σπάνια ή ποτέ						πολύ συχνά

*5(Κ)(Α). Έχει συμβεί στο παρελθόν να εκπλαγείς από τη συμπεριφορά ανθρώπων τους οποίους νόμιζες πως ξέρεις καλά;

1	2	3	4	5	6	7
ποτέ						πάντοτε

*6(Χ)(Α). Έχει συμβεί να σε απογοητεύσουν άνθρωποι που τους υπολόγιζες;

1	2	3	4	5	6	7
ποτέ						πάντα

7(Σ)(Α). Η ζωή είναι:

1	2	3	4	5	6	7
γεμάτη ενδιαφέρον						εντελώς ρουτίνα

*8(Σ). Μέχρι τώρα η ζωή σου είχε:

1	2	3	4	5	6	7
καθόλου ξεκάθαρους στόχους ή σκοπούς						πολύ ξεκάθαρους στόχους και σκοπούς

*9(Χ). Έχεις την αίσθηση πως σε μεταχειρίζονται άδικα;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

10(K). Στα τελευταία 10 χρόνια η ζωή σου ήταν:

1	2	3	4	5	6	7
γεμάτη αλλαγές, χωρίς να ξέρεις τι θα ακολουθήσει						εντελώς συνεπής και ξεκάθαρη

11(Σ)(Α). Τα περισσότερα από τα πράγματα που θα κάνεις μελλοντικά πιθανώς θα είναι:

1	2	3	4	5	6	7
εντελώς συναρπαστικά						ανιαρά μέχρι θανάτου

*12(K). Έχεις την αίσθηση πως βρίσκεσαι σε μια κατάσταση που δεν σου είναι οικεία και δεν ξέρεις τι να κάνεις;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

13(X)(Α). Τι περιγράφει καλύτερα το πώς βλέπεις τη ζωή;

1	2	3	4	5	6	7
πάντα μπορεί κάνεις να βρει για μια λύση για τα οδυνηρά πράγματα στη ζωή						δεν υπάρχει λύση για τα οδυνηρά πράγματα στη ζωή

14(Σ)(Α). Όταν σκέφτεσαι τη ζωή σου, πολύ συχνά:

1	2	3	4	5	6	7
αισθάνεσαι πόσο καλά είναι βρίσκεσαι στη ζωή						αναρωτιέσαι γιατί να υπάρχεις

15(K). Όταν αντιμετωπίζεις κάποιο δύσκολο πρόβλημα, η επιλογή μιας λύσης είναι:

1	2	3	4	5	6	7
πάντα μπερδεμένη και δύσκολα βρίσκεται						πάντα εντελώς ξεκάθαρη

*16(Σ)(Α). Το να κάνεις τα πράγματα που κάνεις καθημερινά είναι:

1	2	3	4	5	6	7
πηγή βαθιάς ευχαρίστησης και ικανοποίησης						πηγή πόνου και ανίας

17(Κ). Η ζωή σου στο μέλλον, πιθανώς θα είναι:

1	2	3	4	5	6	7
γεμάτη αλλαγές, χωρίς να ξέρεις τι θα ακολουθήσει						εντελώς συνεπής και ξεκάθαρη

18(Χ). Όταν κάτι δυσάρεστο συνέβη στο παρελθόν, η τάση σου ήταν:

1	2	3	4	5	6	7
να «τρώγεσαι» γι' αυτό συνέχεια						να πεις «έγινε ό,τι έγινε» και να συνεχίσεις

*19(Κ). Έχεις πολύ μπερδεμένα συναισθήματα και ιδέες;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

20(Χ)(Α). Όταν κάνεις κάτι που σου προσφέρει ένα ωραίο συναίσθημα:

1	2	3	4	5	6	7
είναι βέβαιο πως θα συνεχίσεις να νιώθεις ωραία						είναι βέβαιο πως κάτι θα συμβεί για να χαλάσει αυτό το συναίσθημα

*21(Κ). Συμβαίνει να έχεις συναισθήματα μέσα σου που θα προτιμούσες να μην αισθάνεσαι;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

22(Σ). Προβλέπεις πως η προσωπική σου ζωή μελλοντικά θα είναι:

1	2	3	4	5	6	7
εντελώς χωρίς νόημα ή σκοπό						γεμάτη νόημα και σκοπό

23(X)(A). Σκέφτεσαι πως πάντα θα υπάρχουν άνθρωποι τους οποίους θα μπορείς να υπολογίζεις μελλοντικά;

1	2	3	4	5	6	7
βεβαίως θα υπάρχουν						αμφιβάλλεις αν θα υπάρχουν

24(K). Συμβαίνει να έχεις την αίσθηση πως δεν ξέρεις τι ακριβώς πρόκειται να συμβεί;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

*25(X)(A). Πολλοί άνθρωποι, ακόμα και εκείνοι με δυνατό χαρακτήρα, κάποτε αισθάνονται σαν να έχουν χάσει το παιχνίδι σε ορισμένες καταστάσεις. Πόσο συχνά αισθάνθηκες έτσι στο παρελθόν;

1	2	3	4	5	6	7
ποτέ						πολύ συχνά

*26(K). Για κάτι που συνέβη, γενικά έβρισκες εκ των υστέρων ότι:

1	2	3	4	5	6	7
είχες υπερτιμήσει ή υποτιμήσεις τη σημασία του						είχες δει τα πράγματα στη σωστή διάσταση

27(X)(A). Όταν σκέφτεσαι τις δυσκολίες που αναμένεις να συναντήσεις, σε σημαντικές πτυχές της ζωής σου, έχεις την αίσθηση ότι:

1	2	3	4	5	6	7
πάντα θα τα καταφέρνεις να υπερπηδείς τις δυσκολίες						δε θα καταφέρεις να υπερπηδήσεις τις δυσκολίες

*28(Σ). Πόσο συχνά έχεις την αίσθηση ότι στα πράγματα που κάνεις στη καθημερινή σου ζωή δεν υπάρχει πολύ νόημα;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

*29(X). Πόσο συχνά έχεις την αίσθηση ότι δεν ξέρεις αν μπορείς να κρατηθείς υπό έλεγχο;

1	2	3	4	5	6	7
πολύ συχνά						σπάνια ή ποτέ

Βιβλιογραφία

- Antonovsky A., *Health, stress and coping*, London, Jossey - bass, 1979.
- Antonovsky A., «The sence of coherence as a determinant of health», *Advances*, 1984, σελ. 1.
- Antonovsky A., *Unraveling the mystery of health*, London, Jossey-Bass, 1987, σελ. 37-50.
- Antonovsky A., «The structure and properties of the sence of coherence scale», *Soc Sci Med*, 1993, 36, 6, σελ. 725-33.
- Bandura A., «Self-efficacy», *Psychol Rev*, 1977, 84, σελ. 191-215.
- Cochrane A. L., «The history of the measurement of ill health», *Int J Epidemiol*, 1972, 1, σελ. 89-92.
- Dubos R. J., *The mirage of health*, London, Allen and Unwin, 1960, Engel G. L., «The need for a new medical model», *Science*, 1977, 1B6, σελ. 129-36.
- Kobasa S., «Personality and constitution as madiators in the stress - illness relationship», *J Health and Soc Behav*, 1981, 22, σελ. 368-78.
- Nyamathi A., «Relationship of resources to emotional distress and somatic complaints in homeless minority women», *Res Nurs and Health*, 1991, 14, σελ. 269-77.
- Peterson C., «Health and Optimism», New York, *The Free Press*, 1991. Shye S. (ed), *Theory construction and data analysis in the behavioral sciences*, San Francisco, Jossey-Bass, 1978.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Το πρόγραμμα δημοσιονομικής και κοινωνικής πολιτικής του Αριστοτέλη (Συμβολή στην οικονομική σκέψη και πρακτική των μέσων του 4ου αιώνα π.χ.)
εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα, 1998, σελ. 100.

Το πρόβλημα που ταλανίζει τις ελληνικές πόλεις των μέσων του 4ου π.Χ. αιώνα είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ πλουσίων και πτωχών, ο οποίος κινεί τις πολιτικές «στάσεις» και δημιουργεί κοινωνική πόλωση. Ο ανταγωνισμός όμως αυτός είναι απότοκος της μη δίκαιης διανομής του πλούτου. Για τον λόγο αυτό οι στοχαστές του 4ου αιώνα ασχολούνται έντονα με το πρόβλημα αυτό και προβάλλουν λύσεις που κατά τη γνώμη τους θεωρούνται οι πλέον ενδεδειγμένες για την επίλυσή του.

Ο συγγραφέας αναδεικνύει τις προτάσεις του Αριστοτέλους μέσα από την προβληματική των αντιστοίχων προτάσεων των προγενεστέρων στοχαστών. Πράγματι, ο στρατιωτικός συγγραφέας Αινείας ο Στυμφάλιος, συγγραφέας δημοσιονομικής πραγματείας με τίτλο «*Ποριστική Βίβλος*», θεωρεί ως σημαντικό μέτρο οικονομικής πολιτικής την παραγραφή των χρεών και την ανακούφιση των απόρων (σελ. 17-21). Ο συγγραφέας αναγνωρίζει τη συμβολή αυτή του Αινεία και τον εισάγει με τον τρόπο αυτό στην οικονομι-

κή φιλολογία. Ο Ισοκράτης στα έργα του «*Περί Ειρήνης*» και «*Αεροπαγνικός*» και ο Ξενοφών στην πραγματεία του «*Πόροι ή Περί Προσόδων*» ασχολούνται διεξοδικά με τα δημοσιονομικά προβλήματα της Αθήνας και προτείνουν συγκεκριμένα μέτρα για την επίλυσή τους (σελ. 23-31 και 33-37). Είναι εμφανές, ότι οι Αθηναίοι στοχαστές θα επηρεάσουν τον Αριστοτέλη, όπως εύστοχα δείχνει ο Μπαλόγλου. Ο Σταγειρίτης θα υιοθετήσει τις σκέψεις του Ξενοφώντος αναφορικά με την ορθή γνώση των δημοσιονομικών θεμάτων από το ρήτορα της πόλεως-πολιτείας (ο συγγραφέας με εύστοχο και παραστατικό τρόπο παρουσιάζει την σχέση των «*Απομνημονευμάτων*» και της «*Ρητορικής*» (σελ. 49) και θα προτείνει μια αναδιανεμητική πολιτική υπέρ των ανέργων με την ενίσχυσή τους από τους πλουσίους, –με την αποκλειστική ευθύνη των αρχών της πόλεως-πολιτείας–, για τη δημιουργία μιας εμπορικής ή γεωργικής επιχειρήσεως (σελ. 50-52). Ο συγγραφέας αναλύει διεξοδικά το κεφάλαιο Ζ, 5 των «*Πο-*

λιτικών», όπου προβάλλεται η πρόταση του Αριστοτέλους μέσα στο πλαίσιο της οικονομικής συγκυρίας της Αθήνας και με γνώμονα την εμπειρία και από άλλες πόλεις. Η πρόταση του Αριστοτέλη είναι κατάλληλα πλαισιωμένη από τις ιδέες του για το ιδιοκτησιακό καθεστώς, -θεσμός ιδιοκτησίας και κοινοχρηστίας-, (σελ.

55-60) και για το πληθυσμιακό ζήτημα (σελ. 73-77).

Στο τέλος κάθε κεφαλαίου υπάρχει εμπειριστατωμένη βιβλιογραφία, ενώ χρηστικά ευρητήρια (σελ. 97-100) κατακλείουν την καλαίσθητη και επιστημονικά τεκμηριωμένη αυτή μελέτη.

Γεώργιος Πολυχρονόπουλος

James Brown (επιμέλεια)

Arms Control Issues for the Twenty-First Century,
Sandia National Laboratories, Albuquerque,
New Mexico, 1998, σελ. 333.

Το τελευταίο βιβλίο που επιμελείται ο Ελληνικής Καταγωγής Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης, James Brown, καταπιάνεται με το ουσιαστικό για την ανθρωπότητα θέμα του ελέγχου των εξοπλισμών, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και καθώς μαίνονται αρκετές τοπικές συγκρούσεις με διεθνείς πολλές φορές διαστάσεις.

Η παράταση τοπικών πολεμικών συγκρούσεων κάνει επιτακτική την ανάγκη για πολυμερείς συμφωνίες ελέγχου των εξοπλισμών με τη χρήση μέτρων οικονομικής εμπιστοσύνης και επιτόπιες επιθεωρήσεις υποτιθέμενων βάσεων πυρηνικών ή και άλλων όπλων μαζικής καταστροφής.

Τα θέματα αυτά εξετάζονται σε βάθος και με αρκετή λεπτομέρεια και ακρίβεια στα δεκαεπτά επιστημονικά άρθρα τα οποία περιλαμβάνονται στον παρόντα τό-

μο και τα οποία παρουσιάστηκαν στο έβδομο συνέδριο διεθνούς ελέγχου των εξοπλισμών του Απριλίου 1997, κάτω από την αιγίδα του Συλλογικού Κέντρου Παρατηρητών των Εθνικών Εργαστηρίων Sandia στο Albuquerque New Mexico των Η.Π.Α. Σημειώνουμε ότι ο Δρ. James Brown που επιμελείται τον τόμο, είναι ιδρυτικό μέλος της συνεδριακής έδρας ελέγχου εξοπλισμών και μέλος της επιτροπής του Συλλογικού Κέντρου Παρατηρητών των Εθνικών Εργαστηρίων Sandia που προαναφέραμε.

Ο τόμος χωρίζεται σε έξι θεματικά μέρη καθένα από τα οποία εξετάζει και από μια διαφορετική πτυχή του ευρύτερου προβλήματος του ελέγχου των εξοπλισμών στη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο την οποία διέρχεται η ανθρωπότητα.

Το πρώτο μέρος έχει σαν θέμα του τις προοπτικές του ελέγχου των εξοπλισμών σε σχέση με τη λεγόμενη «νέα τάξη πραγμάτων», και περιλαμβάνει δύο παρουσιάσεις. Η μία του πρέσβυ Maynard Glitman συμπεραίνει ότι η θεμελιακή αξία μιας συμφωνίας για τον έλεγχο των εξοπλισμών εξαρτάται από το πολιτικό κλίμα μέσα στο οποίο λαβαίνουν χώρα οι συνομιλίες, ενώ αναγνωρίζει ότι το ψυχροπολεμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο είχαν διεξαχθεί ανάλογες συνομιλίες για περίπου μισό αιώνα, παρείχε παρά τους κινδύνους μια σχετική διπλωματική άνεση αφού υπήρχαν κάποιες σταθερές στο διεθνές σύστημα οι οποίες βέβαια δεν υπάρχουν πια αφού διαλύεται η πρώην Σοβιετική Ένωση.

Η άλλη παρουσίαση, πάντα στο πρώτο μέρος, είναι αυτή του πρέσβυ Thomas Graham ο οποίος κάνει μια ιστορική αναδρομή στην εξέλιξη της στρατιωτικής τεχνολογίας, από τον Ιουλίο του 1945 όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες δοκίμασαν με επιτυχία την πρώτη ατομική βόμβα μέχρι σήμερα που η ανθρωπότητα προχώρησε σε τέτοιο βαθμό τη στρατιωτική τεχνολογία ώστε να έχει διασφαλίσει την ίδια του την ολοκληρωτική καταστροφή.

Ο Graham συμπεραίνει ότι η ανάγκη για συνομιλίες ελέγχου των εξοπλισμών είναι εξίσου επιτακτική με την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, όπως αναγνωρίζει ότι η διαδικασία σήμερα είναι μια μακρόσυρτη, αργή, και ανηφορική προσπάθεια, η οποία όμως, ε-

φόσον ευοδωθεί, θα δώσει πολλά οφέλη στην ανθρωπότητα.

Το δεύτερο μέρος του τόμου αναλύει τη νέα αντζέντα επικύρωσης της διαδικασίας ελέγχου των εξοπλισμών, με τη συμβολή πέντε εργασιών των: Joseph Pilat, Gordon K Vachon, Thomas E. Kuening, Jr. Stephen P. Kadnen, Elizabeth Turpen, και Brad Roberts.

Ο Pilat αναλύει διάφορες πτυχές της διαφάνειας στον έλεγχο των εξοπλισμών και προτείνει ότι η έννοια της διαφάνειας θα γίνεται όλο και πιο άσχετη με τη διαδικασία εξοπλιστικού ελέγχου. Μάλιστα συμπεραίνει ότι η διαφάνεια στον έλεγχο των εξοπλισμών αν και παραμένει το επιθυμητό, ίσως καθίσταται πιο δύσκολη ακόμα συγκριτικά και με την εποχή του Ψυχρού Πολέμου.

Ο Vlachon αναλύει ορισμένες γενικές θέσεις-παρατηρήσεις γύρω από τη συζήτηση της διαφάνειας και των μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης στη διαδικασία ελέγχου των εξοπλισμών ενώ συμπεραίνει όχι έχει μεγαλύτερη σημασία η καλλιέργεια σχέσεων εμπιστοσύνης και καλής θέλησης ανάμεσα στους λαούς παρά η σχετική διαδικασία ελέγχου των εξοπλισμών με την έννοια ότι το δεύτερο μπορεί με βεβαιότητα να οδηγήσει στο πρώτο.

Ο Kuening αναλύει το μοναδικό ρόλο της Υπηρεσίας Επιτόπιου Ελέγχου (O.S.I.A.), στην εξέταση εφαρμογής, συμφωνιών που υπογράφουν οι Η.Π.Α. Στη συνέχεια, αναλύει τη σημασία της «συμφωνίας ανοιχτών ουρανών» η οποία δύναται να οδηγήσει σε υ-

ψηλά επίπεδα συνεργασίας και ασφάλειας στις διάφορες χώρες.

Οι Kadner και Turpin στη δική τους παρουσίαση ισχυρίζονται ότι ενώ ο Ψυχρός Πόλεμος έχει τελειώσει, ορισμένες δομές του παραμένουν βαθειά ριζωμένες και εγκυμονούν κινδύνους για την όλη διαδικασία ελέγχου των εξοπλισμών. Έτσι προτείνεται η υποβάθμιση της διαφοράς ανάμεσα στην καθαρά στρατιωτική τεχνολογία και την καθαρά εμπορική η οποία όμως έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί για στρατιωτικούς σκοπούς μετά από την κατάλληλη μετάλλαξη.

Ο Roberts στην παρουσίασή του αναλύει τα μέτρα διαφάνειας του ελέγχου εξοπλισμών με έμφαση στις χώρες της Ασίας και της ευρύτερης περιοχής του Ειρηνικού. Συμπεραίνει ότι η διαφάνεια στην περιοχή Ασίας-Ειρηνικού γίνεται όλο και πιο δύσκολη εξαιτίας της «Κινεζικής ανησυχίας» όπως την χαρακτηρίζει από τη μια, και της Αμερικανικής δραστηριότητας στην εν λόγω περιοχή ώστε οι ίδιες οι Η.Π.Α. να ακυρώνουν την διακηρυγμένη θέση τους για διαφάνεια στον έλεγχο των εξοπλισμών ειδικά στην Ασία και τον Ειρηνικό.

Το τρίτο μέρος του τόμου αναφέρεται στο μέλλον των πυρηνικών όπλων και αποτελείται από δύο παρουσιάσεις αυτές της Therese Delpech και του Sergei Kortunov.

Η Delpech παρουσιάζει αναλυτικά την Ευρωπαϊκή θέση απέναντι στα πυρηνικά και προβλέπει μια «συντηρητική» προσέγγιση των

Ευρωπαίων απέναντι στο πρόβλημα αφού δεν υπάρχει συγκεκριμένο πλαίσιο για τη προσέγγιση του προβλήματος ύπαρξης των πυρηνικών. Η Delpech συμπεραίνει ότι το ζητούμενο για την Ευρώπη στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι η διατήρηση της λεγόμενης «πυρηνικής ειρήνης» όπως αυτή υπήρξε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου λαβαίνοντας φυσικά υπόψη τις νέες πραγματικότητες.

Ο Kortunov σαν προέκταση της ανάλυσης της Delpech παρουσιάζει τη Ρωσική πυρηνική πολιτική στη μετα-ψυχροπολεμική περίοδο. Αφού αναλύσει διεξοδικά την πυρηνική πολιτική της Ρωσίας ο Kortunov συμπεραίνει ότι ο καλύτερος τρόπος να ξεπεραστεί η ανάγκη για αποτρεπτική πυρηνική πολιτική δεν είναι άλλη από την αλλαγή της παρούσας δομής στις διεθνείς σχέσεις. Ο συγγραφέας ούτε λίγο ούτε πολύ προτείνει μια οικουμενική ομοσπονδία, ένα είδος Ηνωμένων Πολιτειών του Κόσμου (Η.Π.Κ.).

Αν και ήδη συντελείται η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ο συγγραφέας δεν έλαβε υπόψιν του ότι μπορεί αυτή η οικονομική παγκοσμιοποίηση να προηγηθεί της πολιτικής η οποία αυτή καθ' αυτή είναι κάπως ουτοπική, έχει όμως δίκιο να ισχυρίζεται ότι η υποβάθμιση, αν όχι η κατάργηση των ιδεολογιών τουλάχιστον με την οξεία μορφή του Ψυχρού Πολέμου, αποτελεί ασφαλή δρόμο για μια παγκόσμια συνεννόηση και ένα αποτελεσματικό έλεγχο των πυρηνικών όπλων.

Το τέταρτο μέρος αναλύει τη

σημασία των συμβατικών όπλων στην όλη διαδικασία ελέγχου των εξοπλισμών, με δύο παρουσιάσεις, αυτές του Kees Homan και της Natalie J. Golding.

Ο Homan επισημαίνει ότι αφού άλλαξε το διεθνές σύστημα, τα δεδομένα της στρατιωτικής αντιπαραθέσης, έχουν επίσης αλλάξει. Ως εκ τούτου, συμπεραίνει ότι ο μόνος δρόμος για την παγκόσμια σταθερότητα και ειρήνη, ειδικά για την Ευρωπαϊκή ήπειρο, είναι η στενή συνεργασία ανάμεσα στους λαούς για τον έλεγχο των εξοπλισμών μέσα από διεθνείς μηχανισμούς και τις διεθνείς συνθήκες.

Η Golding αναλύει το ρόλο του ελαφρού οπλισμού, ο οποίος διακινείται ανάμεσα στους πληθυσμούς με προοπτική την αποσταθεροποίηση και την παράταση των τοπικών συγκρούσεων. Έτσι συμπεραίνεται ότι θα πρέπει να υπάρξει κάποια διαδικασία, κάποιοι μηχανισμοί ελέγχου και του ελαφρού οπλισμού για την εξασφάλιση της σταθερότητας και της ειρήνης.

Το πέμπτο μέρος αναφέρεται στο συνέδριο για τα χημικά όπλα και την ανάγκη για την εφαρμογή ελέγχων στα όπλα αυτά. Συμβάλλουν με παρουσιάσεις τους οι: Ian R. Kenyon, Amy E. Smithson και Deera Gopalan Wadhwa.

Ο Kenyon αναλύει διεξοδικά την Συνθήκη Όπλων (C.W.C.), και δηλώνει στα συμπεράσματά του αισιόδοξος για τον αποτελεσματικό έλεγχο ίσως και για την πλήρη καταστροφή των χημικών όπλων του πλανήτη.

Η Smithson εξετάζει τη διαδικασία που ακολούθησε η κυβέρνηση Clinton προκειμένου να επικυρωθεί η C.W.C. που προαναφέραμε, αλλά κατά τη γνώμη της ο πλανητάρχης έχασε ευκαιρίες στην ειλικρινή κατά τα άλλα προσπάθειά του για επικύρωση.

Η γράφουσα συμπεραίνει ότι η συνθήκη C.W.C. θα ήταν ένας εποίκοδομητικός μηχανισμός για την καταστροφή των χημικών όπλων παγκοσμίως.

Η Wadhwa αναλύει τη γενική στάση της Ινδίας απέναντι στην συνθήκη C.W.C., όντας λιγότερο αισιόδοξη από τους άλλους ομιλητές αφού συμπεραίνει ότι μπορεί μιν να επικυρωθεί παγκόσμια η C.W.C. αλλά αν αυτό γίνει θα πρόκειται για μακρόσυρτη και χρονοβόρα βήμα προς βήμα διαδικασία.

Το έκτο μέρος αναλύει το ρόλο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας στον έλεγχο των εξοπλισμών και στη στρατηγική ασφάλεια. Γράφουν οι: Wendy Frieman, Bates Gill και Nancy Hayden Prindle.

Η Frieman αναλύει τους πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν την πολιτική έλεγχο των εξοπλισμών της Λαϊκής Κίνας σε σχέση με τις Η.Π.Α.

Αν και επισημαίνει πολιτισμικές και νομικές ασυμμετρίες ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις, η γράφουσα τονίζει και τις πρόσφατες κοινωνικές αλλαγές στη Λαϊκή Κίνα με προοπτική τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος ακόμα πιο θετικού για συνεργασία στον έλεγχο

χο των εξοπλισμών μέχρι και για υλοποίηση τέτοιων υλικών στόχων.

Ο Gill επισημαίνει ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 η παγκόσμια κοινότητα όλο και περισσότερο λαβαίνει υπόψη της την Λαϊκή Κίνα σε θέματα ελέγχου των εξοπλισμών. Συμπεραίνει μάλιστα ότι η παγκόσμια κοινότητα αλλά ιδιαίτερα οι χώρες του λεγόμενου «πυρηνικού κλαμπ» πρέπει να ενσωματώσουν τη Λαϊκή Κίνα το ταχύτερο δυνατό στις διαδικασίες ελέγχου των εξοπλισμών και περιορισμού διάδοσης κάθε μορφής καταστροφικών όπλων.

Η Prindle καταπιάνεται με τη δημιουργία κοινών συμφερόντων ανάμεσα στις Η.Π.Α. και τη Λαϊκή Κίνα, την οποία θεωρεί ωφέλιμη για την παραπέρα ανάπτυξη δικτύων ελέγχου των εξοπλισμών σε παγκόσμια κλίμακα. Το πραγματικά αδιέδοξο συμπέρασμά της είναι ότι οι Η.Π.Α., η Λαϊκή Κίνα αλλά και ολόκληρη η διεθνής κοινότητα θα συνεργαστούν με προοπτική έναν πιο σταθερό και πιο ασφαλή κόσμο.

Εκτός από τα δέκα εφτά επι-

στημονικά άρθρα, ο συλλογικός αυτός τόμος περιλαμβάνει δύο πίνακες, πλήρη κατάλογο ορολογίας με τις συντμήσεις τους αναφορικά με υπηρεσίες και φορείς ελέγχου εξοπλισμών και σύντομα βιογραφικά σημειώματα τόσο του έχοντα την επιμέλεια και ευθύνη του συνεδρίου James Brown, όσο και των συμμετασχόντων με παρουσιάσεις τους Αμερικανών, Βρετανών, Γάλλων, Ολλανδών, Ρώσων και Ινδών.

Η αξία του έργου έγκειται κυρίως στην προσπάθειά του να δώσει κάποιες προτάσεις και λύσεις καθώς αγωνιά η ανθρωπότητα για το ενδεχόμενο κάποιου πυρηνικού πολέμου έστω και τοπικού χαρακτήρα αλλά και άλλου είδους σύγκρουση με βιολογικά ή και χημικά όπλα.

Όλοι οι συμμετάσχοντες προσπάθησαν, από τη σκοπιά του ο καθένας, να δώσουν μια κατεύθυνση στη συλλογική προσπάθεια της παγκόσμιας κοινότητας για τον έλεγχο των εξοπλισμών στην Τρίτη χιλιετία με προοπτική μια βιώσιμη παγκόσμια ειρήνη.

Δημήτρης Ψύλλας

Ian Shapiro*Democracy's Place (Τόπος Δημοκρατίας)*

Cornell University Press, 1996

σελ. 269

Ο Ian Shapiro, καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο πανεπιστήμιο του Yale, είναι ένας από τους πιο γνωστούς σύγχρονους Αμερικανούς κοινωνικούς επιστήμονες στον κλάδο της πολιτικής θεωρίας. Θα μπορούσε να θεωρηθεί αρκετά ριζοσπαστικός στη σκέψη του, αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι *αμφισβητεί* την κυρίαρχη σήμερα θεωρητική τάση στο χώρο της Αμερικανικής πολιτικής επιστήμης ή ακόμη και κοινωνιολογίας, που είναι, ως γνωστό, εκείνη της λεγόμενης *ορθολογικής επιλογής* (rational choice theory).

Και αυτή η αμφισβήτηση, αν αναλυθεί, σε βάθος, σημαίνει μια συνολικότερη απορία και αμφιβολία γύρω από την ορθότητα της εμμονής ενός μεγάλου μέρους των Αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων στην θετικιστική και εμπειρική σχολή, κάτω από την επιρροή ενός αρκετά παλιού για τις Η.Π.Α. πνεύματος επιστημονισμού. Ο Shapiro κάνει θεωρία διατηρώντας πάντα επαφή με συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες, αλλά δεν πέφτει στην παγίδα του λεγόμενου Αμερικάνικου νατουραλισμού (να δεσμεύεσαι δηλαδή ακόμη και στον χώρο των κοινωνικών επιστημών αποκλειστικά με τις μεθόδους και τα κριτήρια εγκυρότητας των φυσικών επιστημών).

Στο βιβλίο του Democracy's

Place, που αποτελεί ένα σύνολο επί μέρους δοκιμίων, αναπτύσσει ένα πλούσιο θεωρητικό προβληματισμό γύρω από την αναγκαιότητα της δημοκρατίας, παρ' όλα τα εγγενή προβλήματα και τις αναπόφευκτες αδυναμίες που παρουσιάζει. Αξιοποιεί τις πλούσιες γνώσεις του γύρω από την περίπτωση της Νοτιοαφρικανικής Ένωσης, ως επιστήμονας και ως άνθρωπος που έζησε για πολλά χρόνια εκεί, και της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας περιπέτειας της μετάβασής της από ένα δημοκρατικό και ρατσιστικό καθεστώς apartheid σε ένα καθεστώς φυλετικής ισότητας, όπου τελικά με δημοκρατικές διαδικασίες εκλέγεται πρόεδρος το σύμβολο του αγώνα των Μαύρων Ν. Μαντέλα, και τις συνδυάζει με άλλες κριτικές του παρατηρήσεις, σκέψεις και αναλύσεις γύρω από την ποιότητα της δημοκρατίας στις Η.Π.Α., σε άλλες δυτικές χώρες και στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ.

Ο Shapiro προσεγγίζει αντικειμενικά τόσο τις επιτυχίες των δημοκρατικών πολιτευμάτων τα τελευταία χρόνια, όσο και τα *προβλήματα, τα εμπόδια και τις αδυναμίες τους, όπως εμφανίζονται σε κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο*. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών δικτατοριών του Σοβιετικού Μπλοκ, η μείωση

του πολιτικού αυταρχισμού στη Λατινική Αμερική, η νίκη της δημοκρατίας και η καταδίκη του Apartheid στη Νοτιοαφρικανική Ένωση αποτελούν, κατά τη γνώμη του, αναμφισβήτητους σταθμούς προόδου. Ωστόσο παράλληλα επισημαίνεται η αστάθεια και η ευθραυστότης πολλών νεόκοπων δημοκρατικών καθεστώτων, όπου εξτρεμιστικά κοινωνικά κινήματα, εθνικιστικού, θρησκευτικού, ή άλλου τύπου δυναμιτίζουν τα θεμέλιά τους. Τα οικονομικά προβλήματα, ιδιαίτερα σε μεταβατικά καθεστώτα, όπως π.χ. είναι εκείνα των ανατολικών χωρών, το οργανωμένο έγκλημα, γενικότερες καταστάσεις ανομίας και η έλλειψη πολλές φορές της απαιτούμενης πολιτικής κουλτούρας αποτελούν σοβαρούς κινδύνους της σταθερότητας και της θεσμικής αντοχής των δημοκρατικών πολιτευμάτων.

Είναι φανερό ότι για το σύγχρονο Αμερικανό θεωρητικό της πολιτικής επιστήμης η πολιτική δημοκρατία δεν εγκαθίσταται, σταθεροποιείται κι αναπαράγεται σ' ένα χώρο κοινωνικά και πολιτισμικά κενό. Προσδιορίζεται και ασφαλίζεται κάτω πάντα από ορισμένους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτισμικούς όρους (σχετική οικονομική ευμάρεια, κοινωνική κανονιστική σταθερότητα, σχετική εναρμόνιση ατόμου και κοινωνικού συνόλου, πολιτική κουλτούρα κ.ά.). Η ανυπαρξία αυτών των όρων ή η ανεπαρκής παρουσία τους αποτελεί αξεπέραστο κίνδυνο ανατροπής των δημοκρατικών πολιτικών δομών, όσο κι αν προ-

σωρινά φαίνεται να έχουν κερδίσει.

Επιπλέον δεν αντιμετωπίζεται, ακόμη και σε περιπτώσεις που είναι ασφαλισμένη, ως μια ιδανική κατάσταση.

Αντίθετα, είναι πάντα ευπρόσδεκτες κριτικές αναλυτικές παρατηρήσεις και μεταρρυθμιστικές προτάσεις, ακριβώς γιατί πολλά «κακώς κείμενα» μπορούν να επισημανθούν, συμπεριλαμβανομένης κυρίως της διαπίστωσης ότι αφανείς διεφθαρμένες μειονότητες μπορούν να ελέγχουν κοινωνικοπολιτικούς μηχανισμούς προς ίδιον όφελος. Τα δημοκρατικά ιδανικά που κυρίως ενδιαφέρουν τον Αμερικανό καθηγητή δεν είναι εκείνα που μπορούν να τοποθετηθούν σ' ένα πολιτικό χώρο καθαρά εξιδανικευμένο, αλλά μάλλον σ' ένα επίπεδο πραγματολογικό. Τον ενδιαφέρει η δημοκρατική πολιτική θεωρία και βρίσκεται πάντα σε διάλογο με την ζωντανή πολιτική πραγματικότητα με τις ιδιομορφίες της, τους περιορισμούς της και τον αποκλεισμό της θεσμοποιημένης δέσμευσης με την αναζήτηση ενός δημοκρατικού ειδυλλιακού τοπίου (αναζήτηση των δημοκρατικών ιδανικών στην περιοχή, όπως λέγει, όχι του «first» αλλά του «second best»).

Παρ' όλες τις επιτυχίες των δημοκρατικών αγώνων τα τελευταία χρόνια σ' ορισμένες χώρες, σε ακαδημαϊκό επίπεδο η ιδέα της δημοκρατίας καθεαυτή δεν είναι κάτι αναμφισβήτητο. Ο Shapiro συγκεντρώνει τα επιχειρήματα εναντίον της σε δύο κατηγο-

ρίες. Στην πρώτη κυριαρχεί η επιρροή της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, ενώ στη δεύτερη η επιρροή των απόψεων του John Rawls περί δικαιοσύνης ή της θεωρητικής εκείνης προβληματικής που αναπτύχθηκε ως απάντηση και αντίδραση στις παραπάνω απόψεις.

Οι υποστηρικτές του πνεύματος της ορθολογικής επιλογής φρονούν ότι η αρχή της πλειοψηφίας στις πολιτικές διαδικασίες δεν είναι επαρκής για να εκφράσει την δυναμική της όσμωσης επί μέρους ατομικών επιλογών και προτιμήσεων, όπως γίνεται στις οικονομίες της αγοράς. Αυτή η αρχή, κατά την γνώμη τους, είναι στο βάθος επιφανειακή και μηχανιστική και δεν αντιστοιχεί στη Ρουσσωϊκή γενική βούληση της κοινωνίας, που κατά κάποιο τρόπο έχει κάτι το εξιδανικευμένο. Επίσης, φρονούν ότι επειδή η αρχή της πλειοψηφίας δεν μπορεί να αποτελέσει αποτελεσματική ασπίδα ενάντια σε «άνωθεν» χειραγωγήσεις που απομονώνουν και καταπιέζουν μειονότητες ή γενικότερα τις «μειοψηφούσες» απόψεις, η ασφαλής εγγύηση είναι η ανάπτυξη αποτελεσματικών θεσμών ελέγχου, όπως π.χ. τα δικαστήρια. Τέλος νομίζουν ότι οι δημοκρατικές διαδικασίες ουσιαστικά υπονομεύουν μια ισορροπημένη κοινωνική σταθερότητα, που εξασφαλίζει την ορθότητα, επειδή είναι στηριγμένη σ' ένα ορθολογικό μηχανισμό αποφάσεων.

Η αμφισβήτηση των παραπάνω επιχειρημάτων, γίνεται κατά τρόπο διαλεκτικό αλλά και ρεαλιστι-

κό. Κατ' αρχήν προβάλλεται ένα σημείο αναφοράς, που δεν είναι μια ιδανική διαδικασία συλλογικών αποφάσεων, ούτε ένα Ρουσσωϊκό σχήμα συλλογικής βούλησης. Γίνεται δεκτό απλώς ότι οι οποιεσδήποτε ατομικές αλληλεπιδράσεις έχουν τελικά ένα συλλογικό πλαίσιο αναφοράς, με αποτέλεσμα το ατομικό-ιδιωτικό να μη μπορεί με κανένα τρόπο να διαχωριστεί από την λεγόμενη συλλογική πράξη ή διαδικασία. Δεν μπορεί εύκολα ν' αναζητηθεί η ορθότητα μιας απόφασης, που ξεκινά και στηρίζεται αποκλειστικά σε μια «ιδανική» ατομική πράξη, κατά κάποιο τρόπο, απομονωμένη από τις συλλογικές διαδικασίες. Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της αρχής της πλειοψηφίας πρέπει ν' αναζητηθούν σ' ένα επίπεδο τρεχόντων κανόνων και μηχανισμών αποφάσεων, όπως στην πραγματικότητα διαμορφώνονται και όχι όπως θα έπρεπε να είναι. Ύστερα οι θεσμοί ελέγχου πολλές φορές, ως συλλογικά όργανα, στηρίζονται πάλι στην αρχή της πλειοψηφίας, ενώ το ενδιαφέρον για την προστασία της «μειοψηφούσας» άποψης ιστορικά έχει πολύ διαφορετικές εκδοχές. Η παραπάνω αρχή κάποτε ή ακόμη και τώρα σ' ορισμένες χώρες είναι η απαραίτητη θεσμική προστασία ενάντια σε καταπιεστικές και άδικες –αριστοκρατικές, ολιγαρχικές κ.λπ.– μειονότητες. Τέλος, δεν υπάρχουν ορθολογικά τέλειοι μηχανισμοί αποφάσεων, ώστε να δικαιούνται να επικαλεστούν την ανάγκη μιας σταθερότητας, που θα ικανοποιεί τους

πάντες. Ίσα-ίσα η δυνατότητα ανατροπής ενός «status quo» από μια ανερχόμενη δύναμη, που καταφέρνει κάποια στιγμή να γίνει πλειοψηφία είναι *εγγύηση ενάντια σε απολιθωμένες και άδικες δομές κοινωνικής δύναμης*.

Οι υποστηρικτές πάλι των επιχειρημάτων της δικαιοσύνης τείνουν ν' αποδεχτούν ότι υπάρχει ένα ύστατο σημείο αναφοράς, απ' όπου ανεξάρτητα από δημοκρατικές διαδικασίες μπορεί κανείς να ρυθμίζει δίκαια τις κοινωνικές σχέσεις με βάση κάποιες θεωρητικές συλλογιστικές, που διαμορφώνονται ορθολογικά αλλά και α-ιστορικά. Το ζήτημα των δικαιωμάτων συνδυάζεται με το φυσικό δίκαιο, ενώ ειδικότερα στον Αγγλοσαξωνικό χώρο η παράδοση του John Lock με τις ποικίλες νεώτερες εκδοχές της δεσπόζει. Τελικά η έννοια της δημοκρατικής διαδικασίας δεν μπορεί, κατ' αυτούς να σταθεί, αν δεν είναι εξαρτημένη από κάποιες ιδέες περί δικαιοσύνης.

Το σημαντικό σημείο όλης της θεωρητικής προβληματικής του Shapiro είναι ότι, ενώ αντιεπιχειρηματολογεί ενάντια σ' όσους προσπαθούν να πλήξουν το δημοκρατικό ιδεώδες με τα επιχειρήματα των δύο παραπάνω κατηγοριών, δεν παύει να εμπλουτίζει αυτήν την προβληματική με τη συζήτηση, που προκαλείται ανάμεσα σ' αυτόν και τους υποστηρικτές των παραπάνω επιχειρημάτων. *Η σχέση της δημοκρατίας με το πνεύμα της ορθολογικής επιλογής και την ιδέα της δικαιοσύνης υπάρχει, πρέπει να υπάρχει αλλά έχει ανάγκη από ακριβέστερο*

προσδιορισμό. Έτσι ο καθηγητής του Yale αποδεικνύεται κατ' εξοχήν διαλεκτικός διανοητής, διανοητής, με ισορροπημένη, ανοιχτή και πραγματικά δημοκρατική σκέψη. Ο αντίπαλος των δικών του επιχειρημάτων δεν απορρίπτεται ολοκληρωτικά, αλλά καλείται διαρκώς σε διάλογο για να βοηθήσει τελικά στον εμπλουτισμό αλλά και τη συμπλήρωση των δικών του απόψεων και προτάσεων.

Είναι φανερό ότι στην καρδιά της θεωρητικής του προβληματικής γύρω από τη δημοκρατία υπάρχει η αναζήτηση –γιατί όχι και αγωνία– του πώς αυτό το πολίτευμα θα συζευχθεί αποτελεσματικά με αρχές και δομές κοινωνικής δικαιοσύνης. Ξεκάθαρα αρνείται την θέση του Joseph A. Schumpeter ότι η δημοκρατία μπορεί να υπάρχει ανεξάρτητα από καθεστώς κοινωνικής δικαιοσύνης, τουλάχιστον σ' ορισμένες χώρες με βεβαρημένο παρελθόν κοινωνικών ανισοτήτων, ρατσισμού, κ.λπ., όπως π.χ. η Νοτιοαφρικανική Ένωση.

Από την άλλη όμως υποστηρίζει ότι η σύζευξη πρέπει να πραγματοποιείται αβίαστα, όχι καταναγκαστικά με εντολές κι επιβολές διευθυντηρίων που λειτουργούν «από τα πάνω», αν και βέβαια δεν αποκλείει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις κοινωνιών, που δεν έχουν παράδοση θεσμικής δημοκρατικής τάξης, τα αρχικά βήματα να μην χαρακτηρίζονται από δημοκρατική μεθοδολογία (και πάλι ρεαλιστής σ' αυτό το σημείο).

Η δημοκρατική δικαιοσύνη πρέπει να είναι ο τελικός σκοπός. Με βασικές θεσμικές προϋποθέσεις την συλλογική αυτο-κυβέρνηση (collective self-government) –αποκλεισμός δηλαδή της επιβολής, αξιών και αρχών «από τα πάνω» στο όνομα μιας ευρύτερης θεωρίας, ή ενός «κοινού καλού»– και την δυνατότητα αποτελεσματικής αντιπολίτευσης απέναντι στην κυρίαρχη πλειοψηφία, η παραπάνω σύζευξη πρέπει ν' αναζητείται ρεαλιστικά έξω από κάθε δογματική εμμονή σε δήθεν αναγκαστικές ιστορικές προδιαγραφές (blueprints). Στο σημείο αυτό το πνεύμα του John Dewey πλαισιώνει ακόμη ευρύτερα το εγχείρημα: Κά-

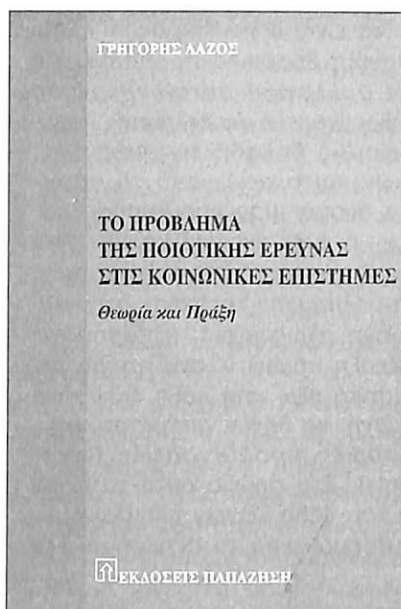
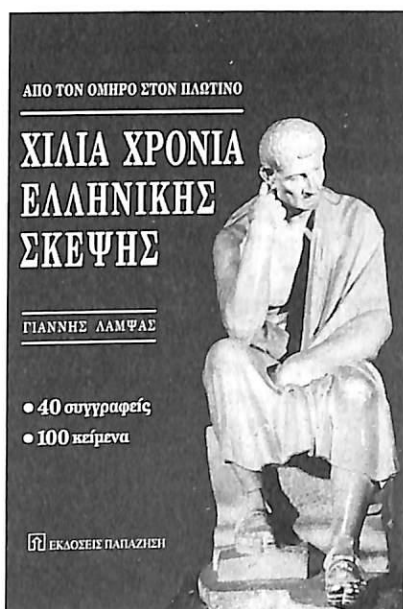
θε πολιτική φιλοσοφία που εμπνέεται από το δημοκρατικό ιδεώδες δεν μπορεί παρά να θεάται τον ανθρώπινο κόσμο ως κόσμο αβεβαιότητας, απρόβλεπτων συγκυριών και ατελών διαμορφώσεων.

Δεν υπάρχουν προκαθορισμοί και αδίρητες δεσμεύσεις μαζί τους. Μέσα σε συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικοκοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο υπάρχει πάντα η δυνατότητα ενός αγώνα ενάντια στις κοινωνικές αδικίες. Κι είναι ένας αγώνας-πρόκληση, που πρέπει να εμπνέεται από αρχές δημοκρατικές.

Φ. Νικολόπουλος

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2 - 106 78 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ: 3822 496 - 3838 020 - FAX: 3809 150

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Μ. Χλέτσος, Δ.Α. Κατσορίδας, Χ. Ναξάκης

Ανεργία: Μύθοι και Πραγματικότητα
Εναλλακτικές Εκδόσεις, Δοκίμια, no 8, σελ. 159.

Η αύξηση της ανεργίας, καθώς και η διόγκωση του αριθμού των κοινωνικά αποκλεισμένων και των φτωχών, όπως αυτών που πλέον αποκαλούνται εργαζόμενοι φτωχοί (working poors), αποτελούν αγκάθια στην προσπάθεια των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την επίτευξη της οικονομικής και νομισματικής τους σύγκλισης. Παρόλο που η οικονομική αναδιοργάνωση των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει σε μεγάλο βαθμό επιτευχθεί, εντούτοις το πρόβλημα της ανεργίας παραμένει ιδιαίτερα έντονο. Αυτό δείχνει ότι η ανεργία δεν ήταν μόνο πρόβλημα οικονομικού κύκλου και τεχνολογικών μεταβολών αλλά γενικότερο δομικό πρόβλημα σύμφυτο με την ίδια τη δομή του παραγωγικού συστήματος.

Το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης κάτω από την κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς που σήμερα έχει κατά βάση υιοθετηθεί από την πλειοψηφία των χωρών στηρίζεται στην ύπαρξη της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού για να μπορέσει να συνεχίσει να υπάρχουν.

Κατά συνέπεια, η ανεργία δεν

οφείλεται ούτε στην ύπαρξη υψηλών μισθών ούτε στην έλλειψη ευελιξίας στην αγορά εργασίας ούτε μόνο στη χρήση των νέων τεχνολογιών ούτε στο ότι υπάρχουν χώρες με χαμηλό εργατικό κόστος.

Η ίδια η ανάπτυξη του συστήματος είναι αυτή που γεννά την ανεργία, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ταυτόχρονα γεννά, όμως, και τις δυνάμεις εκείνες που μπορούν να αντισταθούν και να αποτελέσουν τον πόλο για μια εναλλακτική ανάπτυξη περισσότερο ανθρωποκεντρική και κοινωνικά δίκαιη.

Το βιβλίο διαπραγματεύεται το πρόβλημα της ανεργίας και την πιθανή χάραξη μίας εναλλακτικής στρατηγικής. Η προσέγγιση των συγγραφέων εντάσσεται στο πλαίσιο των εναλλακτικών προσεγγίσεων για την ανεργία.

Ειδικότερα: το άρθρο του Μιχάλη Χλέτσου ανάλκει το πώς η οικονομική θεωρία και μάλιστα η επικρατούσα οικονομική θεωρία αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ανεργίας και τι λύσεις προτείνει. Στόχος αυτού του άρθρου είναι να δείχθει ότι δε θα πρέπει να στεκόμαστε χωρίς κριτική απέναντι

στις «αλήθειες» που η κυρίαρχη θεωρία μας παρουσιάζει, αλλά να αναζητούμε τη διαμόρφωση μίας εναλλακτικής προσέγγισης και πολιτικής.

Το άρθρο του Δ. Κατσορίδα αναλύει τις αιτίες της ανεργίας, τις κοινωνικές της συνέπειες, παρουσιάζει το χάρτη της ανεργίας στην Ελλάδα και διερευνά τις προϋποθέσεις δημιουργίας ενός κινήματος ανέργων.

Το άρθρο του Χάρη Ναξάκη υποστηρίζει την άποψη ότι βρισκόμαστε στα πρόθυρα της κατάρρευσης ενός θεμελιώδους μύθου της οικονομικής θεωρίας, της ικανότητας της ανάπτυξης να δημιουργεί θέσεις εργασίας. Κύρια θέση του συγγραφέα είναι ότι η ανεργία, η σύγχρονη φτώχεια και η ανισοκατανομή του πλούτου είναι τέκνο της ανάπτυξης και όχι της έλλειψής της.

Το άρθρο του Α. Καρασαββόγλου πραγματεύεται το θέμα της μετανάστευσης, καταγράφει ορισμένα ποσοτικά και διαρθρωτικά

χαρακτηριστικά των μεταναστών στην Ελλάδα, προσπαθεί να διαγνώσει τις μελλοντικές τάσεις των μεταναστευτικών ροών προς τη χώρα και τέλος προσδιορίζει και αναλύει τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην Ελληνική οικονομία και ιδιαίτερα στην αγορά εργασίας.

Το άρθρο του Η. Ιωακείμογλου πραγματεύεται τις υποθέσεις διαμόρφωσης ενός εναλλακτικού σχεδίου οικονομικής πολιτικής από την υπό διαμόρφωση κοινωνική αντιπολίτευση, τη στιγμή που η ιδιοτέλεια της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης εμφανίζεται ως γενικό συμφέρον και η σκλήρυνση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής δημιουργεί συνθήκες αποσταθεροποίησης της ηγεμονίας της. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διεκδίκηση για τη μείωση του χρόνου εργασίας στις 35 ώρες ως προϋπόθεση για την επιτυχή διαμόρφωση ενός εναλλακτικού σχεδίου.

Γ.Κ.

Μένιος Κουτσούκης

ΥΠΟΘΕΣΗ SHIMODA. Ο πυρηνικός όλεθρος της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι μέσα από μια διδακτική απόφαση Εισαγωγή, σχόλια, απόδοση στην ελληνική, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου, 1998, σελ. 119.

Η υπόθεση Shimoda, που αναβίωσε τις εφιαλτικές μνήμες του πυρηνικού βομβαρδισμού της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι και κατέγραψε τις μακροχρόνιες τραγικές επιπτώσεις του, παραμένει δραματικά επίκαιρη τριάντα τέσσερα χρόνια μετά την εκδίκασή της.

Η διαρκής, ωστόσο, αυτή επικαιρότητα προσλαμβάνει μια ακόμη διάσταση σήμερα που η ανθρωπότητα έχει διανύσει –μολονότι η Ιστορία αρέσκειται στις παλινδρομήσεις– μια φάση, κατά την οποία στήριξε ή αναζήτησε τη σωτηρία της στην «ισορροπία του τρόμου», για να εισέλθει σε μια άλλη, που μολονότι παραμένει χαρακτηριστικά απροσδιόριστη και σχηματικά μετέωρη κάτω από την μεγαλοεπίγραφο και προσδοκιόγONO τίτλο «νέα τάξη πραγμάτων», ο παράγοντας του αντιπάλου και δη του πυρηνικού δέους έχει απωλέσει συγκυριακά τη σημασία του. Ωστόσο, η πυρηνική απειλή ελλοχεύει. Και το χειρότερο είναι ότι παραμένει όχι μόνον εκτός νομικού ελέγχου αλλά και πολιτικού.

Η σημασία της απόφασης του Περιφερειακού Δικαστηρίου του Τόκυο στην υπόθεση Shimoda συνίσταται κυρίως στην αποτίμηση της επίδρασης του ανθρωπιστικού δικαίου στην ανάσχεση της πυρηνικής απειλής υπό τη μορφή της καταδίκης της χρήσης

ατομικών όπλων εναντίον πόλεων και αστικών πληθυσμών. Και μολονότι η απόφαση του ιαπωνικού δικαστηρίου, με έναν καταθλιπτικά θετικιστικό νομικό συλλογισμό, στέρεα προσκολλημένο στη γραμματική ερμηνεία των σχετικών διεθνών συνθηκών, δέχθηκε ότι η χρήση των ατομικών όπλων δεν απαγορεύεται από το διεθνές δίκαιο, θεώρησε, ωστόσο, παράνομη τη χρήση τους εναντίον ανοχύρωτων πόλεων, χωρίς όμως και να αναγνωρίσει στα θύματα των ατομικών βομβαρδισμών το δικαίωμα αποζημίωσης από την υπεύθυνη κυβέρνηση του τρίτου κράτους ή του κράτους του οποίου έχουν την υπηκοότητα.

Το πνεύμα νομικού συντηρητισμού που διέπει την παραπάνω απόφαση είναι επίδηλο σε πολλά σημεία της. Από την άλλη πλευρά η ψυχρή και συναισθηματική αποφορτισμένη προσέγγιση των γεγονότων από το δικαστήριο τα οποία κάλυπτε ακόμη η ραδιενεργός τέφρα και ενσάρκωνε η τραγικά ακρωτηριασμένη φιγούρα των εναγόντων, είναι προσδιοριστική της απροκατάληπτης κρίσης του, έστω και αν η *ratio decidendi* αυτής δεν φαίνεται πάντοτε απαλλαγμένη από τις δουλειές της πολιτικής συγκυρίας. Άλλωστε, όπως επεσήμανε ο Richard Falk «ο ρόλος της ιαπωνικής κυβέρνησης ως εναγόμενης απαι-

τούσε απ' αυτή να επιχειρηματολογήσει υπέρ της νομιμότητας των ατομικών επιθέσεων εναντίον δύο από τις κυριότερες Ιαπωνικές πόλεις», πράγμα που δεν της επέτρεψε να κάνει απολύτως σαφή τη θέση της. Ο ρόλος αυτός της ιαπωνικής κυβέρνησης αποτέλεσε και «την ειρωνιά της διαδικασίας».

Αν και η απόφαση στην υπόθεση Shimoda, λόγω του νομικού συντηρητισμού που τη διαρρέει, δεν μπορεί να θεωρηθεί οδοτόμος στο πεδίο του διεθνούς δικαίου, η σημασία της, ωστόσο, παραμένει μεγάλη λόγω της συμβολής της στην αναγνώριση και αποδοχή της ανάγκης της απαγόρευσης των πυρηνικών όπλων, των οποίων τα κατακλυσμιαία αποτελέσματα εικονίστηκαν λεπτο-

μερώς στη δικαστική οθόνη, δέκα οχτώ χρόνια μετά την πρόκλησή τους. Η αποτροπή μιας νέας Χιροσίμα με πολλαπλάσια καταστρεπτικά αποτελέσματα συνιστά προϋπόθεση της επιβίωσης του ανθρώπινου γένους. Αυτό ήταν το νόημα της υπόθεσης Shimoda. Και είναι χρέος των ακαδημαϊκών δασκάλων, και δη εκείνων που έχουν το τεκμήριο αρμοδιότητας, να το κάνουν σαφές με τον ενάισιμο τρόπο που προσδιορίζει στη φύση του έργου τους και την αποστολή τους. Έστω και καθυστερημένα. Ακόμη και σήμερα. Ιδίως σήμερα που η ανθοφορία των ψευδαισθήσεων επενεργεί καταλυτικά στη συνειδητοποίηση της πυρηνικής απειλής.

Θ.Χ.

**Στ. Δαμιανάκος, Έρση Ζακοπούλου,
Χαράλαμπος Κασίμης, Βασίλης Νιτσιάκος**
Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε τρία Χωριά της Ηπείρου
Η Τοπική Δυναμική της Επιβίωσης
εκδ. Πλέθρον - ΕΚΚΕ, 1997, σελ. 338.

Το βιβλίο αυτό είναι προϊόν συλλογικής επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα 1986-1989 σε τρία χωριά της Ηπείρου: ένα στο ανατολικό Ζαγόρι (Γρεβενίτι), τα δύο άλλα στην περιοχή της Κόνιτσας (Αετόπετρα, πρώην Σανοβό και Πυρσόγιαννη). Τα ίδια χωριά εί-

χαν αποτελέσει αντικείμενο αγροτο-κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών μελετών στο μεταίχμιο της δεκαετίας του 1950 προς 1960. Εκείνη την εποχή όλα έδειχναν ότι, στο σύνολό της, η περιοχή πορευόταν «ανεπίστρεπτα» προς την ενημέρωση: ραγδαία επιδείνωση των δημογραφικών δο-

μών, ανεπάρκεια των οικονομικών πόρων, αποδιοργάνωση της τοπικής κοινωνικότητας. Με ποιό τρόπο τα τρία χωριά κατόρθωσαν να επιβιώσουν, σε πείσμα των δυσοίωνων αυτών προβλέψεων; Χάρης σε ποιές δυνάμεις πετυχαίνουν να διαψεύδουν συστηματικά από τότε την κυρίαρχη λογική;

Η επάνοδος, ύστερα από τριάντα περίπου χρόνια, σε ένα «παραδειγματικό» –από πολλές απόψεις– ερευνητικό πεδίο επιτρέπει να εντοπισθούν και να αναλυθούν οι ιδιομορφίες των διαδικασιών που σημαδεύουν την ένταξη του ελληνικού αγροτικού κόσμου στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, αλλά και να επισημανθεί η διπλή δυστροπία που παρουσιάζει το κοινωνικό αντικείμενο να μεταστοιχειωθεί σε κοινωνιολογικό αντικείμενο: δυστροπία απέναντι στις τρέχουσες εννοιολογικές κατηγορίες, ταξινομήσεις, μετρήσεις και αναλυτικά μοντέλα, και δυστροπία απέναντι στις κρατούσες «ορθόδοξες» μορφές ενσωμάτωσης της τοπικής μικρο-κοινωνίας στη σύνολη κοινωνία.

Η ανάλυση εστιάζεται σε τρεις κυρίως τύπους σχέσεων, που φαίνονται να ερμηνεύουν πληρέστερα τους μηχανισμούς προσαρμογής και αντίστασης για το κάθε χωριό: τις σχέσεις εξουσίας ή τους τρόπους διαχείρισης των πελατειακών πόρων (Γρεβενίτι), τις σχέσεις εργασίας ή τους τρόπους διαχείρισης της γης, της πολυαπασχόλησης και της μετανάστευσης (Αετόπετρα), τις συμβολικές κοινωνικές σχέσεις ή τους τρόπους διαχείρισης της κοινωνικής μνήμης (Πυρσόγιαννη).

Τρία χωριά, τρεις τρόποι προσφυσούς ανταπόκρισης στις έξωθεν επιταγές και, ταυτόχρονα, τρεις ιδεότυποι εξέλιξης των τοπικών κοινωνιών επικεντρωμένοι, ο πρώτος σε ευφείς θεσμικές ισορροπίες, εύθραυστες αλλά αποτελεσματικές, ο δεύτερος στο πέρασμα από την οικονομία της επιβίωσης στη μικρο-εμπορευματική παραγωγή, ο τρίτος στην αντίσταση της επιχώριας ταυτότητας μέσα στο χώρο του συμβουλίου.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Όψεις ταξικής πολιτικής

Editorial: Η λέσχη της απάτης. Η παλινόρθωση στο τέλος του αιώνα

Ηλίας Ιωακείμογλου: Οι μισθοί, οι τιμές, τα κέρδη και η υποτίμηση

Θεόδωρος Μαριόλης: Σχετικά με την Έκθεση: *Αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και εισοδηματική πολιτική 1998-99*

Rolf Hecker: Διεθνής έρευνα και εκδόσεις του έργου των Μαρξ/Ενγκελς

Γιώργος Σταμάτης: Για μερικές Μαρξικές εκφράσεις που προέρχονται από τον *Faust* του Goethe

Emel Akal Aslan: Διαβάζοντας το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* με τους εργάτες

Δημήτρης Δημούλης: Ο Γκράμσι του Αλτουσέρ: Προσεγγίσεις και αποστάσεις

Κωνσταντίνος Μαυρέας: Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων

Παναγιώτης Σωτήρης: Σπίρου Σακελλαρόπουλου, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967, Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία* (Βιβλιοκριτική)

ΙΟΥΛΙΟΣ – ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1998

64

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ALAIN MINC

Η
Ευτυχής
Παγκοσμιοποίηση

Πρόλογος - Επιμέλεια:
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΠΙΕΡΡΟΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΑΥΚΑΣΟΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΣΙΑ

Ισλαμική ταυτότητα
και διακρατικές σχέσεις

ΕΛΙΑΜΕΠ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΣ

Ελληνική
και
Ευρωπαϊκή
Πολιτική

1991-1999

Αναλύσεις
και
Μαρτυρίες

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΕΜΑΛ ΜΠΟΥΡΚΑΪ

ΟΙ ΚΟΥΡΔΟΙ
ΚΑΙ
ΤΟ ΚΟΥΡΔΙΣΤΑΝ

Επιμέλεια: ΤΖΕΜΙΑ ΤΟΥΡΑΝ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΛΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2 - 106 78 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ: 3822 49 - 3838 020 - FAX: 3809 150